СУЧАСНІСТЬ

У НОМЕРІ

Костянтин МОСКАЛЕЦЬ
Із "Книги радости"

Мирослав ПРОКОП
П'ятдесят років УГВР

Наталя ЯКОВЕНКО
Розтятий світ: Україна-Русь у переддень Хмельниччини

Євген СВЕРСТЮК
Розіп'ятий праворуч

Григорій ГРАБОВИЧ
Гоголь і міф України. *(Закінчення)*

З епістолярної класики
Невідомі листи
Василя Стефаника
та Олександра Олеся

10 ЖОВТЕНЬ 1994 р.

ISSN 0585-8364

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, число індексу 74459; вартість одного примірника журналу в Україні 12 000 крб.; від січня 1995 р. – 16 000 крб.

Адміністрація в Україні: 252025, Київ-25, вул. Десятинна, 4/6, кімната 50

ВІД ПРЕДСТАВНИЦТВА В США

Передплата журналу «Сучасність» в усіх західних країнах становить 85 ам. долярів на 1994 рік.

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на **Sučasnist** і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу представництва в США і в американських долярах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: **Sučasnist**.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

АВСТРАЛІЯ:
Sučasnist /
Mr. D. H. Pyrohiv
75 New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melbourne

АРГЕНТИНА:
Sučasnist /
Dr. M. Wasylyk
Nahuel Huapi 5381
1431 Buenos Aires

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ
Sučasnist /
Mr. S.Wasylko
4 The Hollows, Silverdale
Nottingham NG11 7FJ

ІЗРАЇЛЬ:
Sučasnist /
Mr. Iaakov Suslensku
Ramont P. O. Box 23021
97225 Ierusalem
Israel

ШВАЙЦАРІЯ:
Sučasnist /
Dr. R. Prokop
Muristrasse 82
3006 Bern

НІМЕЧЧИНА:
Sučasnist /
Ms. Zirka Kowal
P. Fevferstr. 12
D-81373 Munchen

Представництво в США:
SUČASNIST / Irena Bilewicz
29 CLINTON TERR
IRVINGTON, N.Y., 07111
USA
(201) 372-7830

digitized by ukrbiblioteka.org

1994 жовтень 10

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Журнал видається з 1961 р. (402)

Щомісячний часопис
незалежної української думки

РЕДАКЦІЯ:

Головні редактори – **Тарас Гунчак, Іван Дзюба** (на громадських засадах)
Заступник головного редактора – **Ігор Римарук**
Відповідальний секретар – **Микола Чубук**
Редактор відділу науки і культури – **Вадим Скуратівський**
Редактор відділу суспільного життя – **Володимир Кулик**
Редактор відділу літератури – **Микола Рябчук**
Співредактор відділу літератури – **Лариса Онишкевич**
Редактор відділу мистецтва – **Богдан Певний**
Художній редактор – **Анатолій Заєць**
Художньо-технічний редактор – **Павло Щегельський**
Коректор – **Тамара Кравченко**
Коректор – **Ірен Роздобудько**
Оператор комп'ютерного набору– **Єлизавета Соколова**
Оператор комп'ютерного набору – **Людмила Добрянська**

Усі матеріали до редакції «Сучасности» просимо надсилати: з України і республік колишнього СРСР на адресу в Україні, а із західних держав – у США:

УКРАЇНА \ UKRAINE
252025, Київ-25,
вул. Десятинна, 4/6,
кімната 50
"СУЧАСНІСТЬ"

SUČASNIST
29 CLINTON TERR
IRVINGTON, N.Y., 07111
USA
(201) 372-7830

Редакція листується з авторами на сторінках часопису і не приймає матеріалів, не підписаних автором.

Видавництва та авторів просимо присилати по два примірники нових публікацій для рецензії.

Статті, підписані автором, висловлюють їхні власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видання.

Журнал «СУЧАСНІСТЬ» від 1961 року видавався Українським товариством закордонних студій. Від 1991 року видавцем «СУЧАСНОСТИ» було дослідно-видавниче об'єднання «Пролог».

Нині журнал «СУЧАСНІСТЬ» є виданням Української Всесвітньої Координаційної Ради та Республіканської асоціації українознавців.

SUČASNIST (ISSN 0585 –8364), established in 1961, is published monthly. The annual subscription is $ 85 (US).

POSTMASTER: Send address changes to Sučasnist, 29 CLINTON TERR, IRVINGTON, N.Y., 07111, USA

Представник редакції в Польщі – **Степан Козак**
Представник редакції у Словаччині – **Мікулаш Неврлі (Микола Неврлий)**

digitized by ukrbiblioteka.org

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРА

5 *Костянтин Москалець.* Із "Книги радости". Вірші

11 *Юрко Гудзь.* Новели

34 *Олександр Шугай.* "І пішов доганяти своїх..."

35 *Ігор Твердий.* Вірші

39 *Іван Багряний.* Лист до Ігоря Твердого

41 *Василь Габор.* Полювання у втраченому просторі

44 *Олесь Ільченко.* Інакший краєвид. Вірші

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

49 *Мирослав Прокоп.* П'ятдесят років УГВР

59 *Наталя Яковенко.* Розтятий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини

71 *Антоніна Коваленко.* Українська політологія: проблеми та крайнощі періоду становлення

КУЛЬТУРА

78 *Юрій Полунєєв, Юрій Загоруйко.* Культурний шок у посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації (перспектива України)

92 *Тарас Возняк.* Ancilla theologiae?

104 *Іван Головінський.* Університетська освіта — невід'ємна частина державного будівництва.

112 *Євген Сверстюк.* Розіп'ятий праворуч

127 *Роман Корогодський.* "Знаючи не знати"

МИСТЕЦТВО

129 *Петро Нестеренко.* У світі віри й одкровення

КРИТИКА

137 *Григорій Грабович.* Гоголь і міф України. *(Закінчення)*

151 *Майкл М. Найдан.* Інші поети в творчості Ліни Костенко

СПАДЩИНА

162 З епістолярної класики. *Невідомі листи Василя Стефаника та Олександра Олеся*

БІБЛІОГРАФІЯ

164 *Ольга Мовчан.* Заокеанське відлуння більшовицького геноциду

ПРО АВТОРІВ

На першій сторінці обкладинки:

Олексій Малих. *"Успіння",* полотно, олія, 100 х 100, 1990.
"Світлий мандрівець", полотно, олія, 100 х 80, 1990.
"Ангел, що веде Іоанна", полотно, олія, 100 х 100, 1990.

digitized by ukrbiblioteka.org

Костянтин МОСКАЛЕЦЬ

ІЗ "КНИГИ РАДОСТИ"

***

холодний падолист вологі пасма диму
сурма над водами проклятими і міст
далеко в небі сяє аметист
розкішного утраченого риму

далеко рідний край струнке його собори
і сніг далеко — чистий золотий
і триєдине втілення мети
і вічні голоси дітей знадвору

ти знов поквапився воскреснути — і от
заранні пошуки добірного народу
не принесли сподіваного плоду
побільшивши число земних марнот

що́ ж виплекай безсоння і святкуй
таку-сяку нікомуненалежність
і збережи невитрачену ніжність
очікуючи смерть свою гірку

ЕВА

простоволоса й боса ти стоїш
на вітрі з ароматом помаранчів
довкола зе́млі світяться вигнанчі
вуста самі про себе шепчуть вірш

і ти не хочеш озиратися туди
де голос люблячий прокинутись благає
життя теперішнє й тутешнє — сон без краю
тебе ніхто не зможе розбудить

***

Мамі

Ця несподівана дуже довго
очікувана тиша свідомости
тиша Пречистої Діви
Марії світанку і гарних думок
про незнищенність минущого
коли ти відмовляєшся від
холодного вина
аж до повернення в Царство

цієї тиші дитинства
цієї тиші омофору
з ледь прив'ялими пахощами
лілей
з ледь поруділою білосніжністю
маминого робочого халата

цієї тиші і чистоти
не було ніколи
тому що вона
є вічно.

***

Він оселився у покинутому храмі і писав.
Серед ночі приходили; одних він знав з Европи,
а інші... врешті, може, просто миші?
Одна була приручена; відтак,
читала в голос Бо Цзюй-і або Лі Бо,
він слухав неуважно, бо ті вірші
були не з Трої й не горіли у вогні,
який палав і ледве стримувався в ньому
зусиллям волі, що дорівнює неволі;
вона цього не помічала; він терпів.
Зерна в довколишніх полях було доволі.

***

Т. К.

Знайди мені притулок де дощі
де книги і гліцинії довільно по кімнатах
де вікна ллються у весняну ніч
і вікон тих нарешті так багато

знайди мені притулок без людей
навіщо їх коли є стільки птахів
коли так мало слів і так зірок
що розділити означає втратить

знайди мені себе я все життя без тебе
ми підемо лугами навпростець

digitized by ukrbiblioteka.org

в минулий час де є майбутнє небо
де нас іще нема і де вже є кінець

ХРАМ

I

Василеві Івашку

Я цілу ніч не спав. Густої тиші мед
точився спрокволá на землю березневу;
я по рядку пригадував сонет,
якого написав Микола Зеров.

І догорала свічка як назло,
дрімали по кутках сумні примари,
життя нікомуненалежне пропливло
мов сірий дим над valle lacrimarum.

...А вже коли займалося на світ
і очі відмовлялися від зору,
сонет згадався — суто партеніт,
стрункий так само, вічний і прозорий.

II

Олесеві Ільченку

Гербату п'ю. Надворі ніч густа.
Далеко гори і вуста, і доня.
Сніг випав, сніг тихесенько розтав
у Богових натруджених долонях.
А вірш Сашків із голови не йде,
і, затуляючи його мов свіжу рану,
усміхнено повторюю оте:
"Як хороше летіти так до храму..."

***

У листопаді ти не спиш; скрипить паркет
і пара чайника та дим від сигарет
подібні; а за склом — галузки мокрі і
двірник, з учора п'яний; він не знає
*про **Війона**, а тільки кашляє,*
бо до похмілля ще далеко, легко
із тілом серце розмовляє; чуєш, ні?

"Ти знаєш смерть, всепоглинаючу як сніг;
це добре, що вона все поглинає, треба

багато смерти, щоб поглинути у с е,
зокрема, це безсоння — спад чи спадок
десятка років, відданих іспанським королям
і названих "Америка"; ти п е р ш и м володів,
тепер ти вільний; може, це безсоння
і є знанням? і смертю? снігом?»

***

Ти втретє цього літа зацвітеш
такою квіткою — тендітною, п'янкою.
Кімната втратить риси супокою,
бо речі перейдуть у твій кортеж.

Обернеш пил на срібло і кришталь,
наділиш тіні здатністю до тліну.
Одна із пелюсток розсуне стіни,
ти — даль і подолаєш іншу даль.

В людей уже нема своїх святинь.
Ти можеш стати першою, одначе,
знай: біля тебе жоден не заплаче,
і пам'ятай; два дні всього цвісти.

AMOR FATI

Я часто думаю, чому ти так самотня, —
одна з найкрасивіших доль у світі;
ці сірі очі, пильні, сумовиті, —
чому ви не знаходите нікого, крім дзеркал,
а в дзеркалах — себе і суть свою подвійну,
ледь-ледь прикриту флером абсолюту,
росою часу, інеєм чекання,
терпінням дзвону, — як іще,
о, як іще мені тебе назвати?

А може, так і треба? Може, ти
загинеш як сніжинка на долоні,
коли чиєсь тепло зруйнує цю самотність?

І може, ця самотність — лише форма
твоєї неминущости п'янкої?

І та любов, яка тебе знайде, —
тебе ж і знищить?

Я люблю тебе.

digitized by ukrbiblioteka.org

СПАЛЕННЯ КНИГИ

Вікторові Небораку

поволі гасне книга колір книги назва книги
потому ясне тло всю площу заливає
і пил паде
і нерухомість
відділяється від стін довколишніх

від водограїв
і від звичних слів відділяється
вії довгі
слова невиправні
невипрані водограї

будівлі назавжди
віддаляються від нерухомости
розтріпують волосся закурюють
почувають себе невимушено —
що за краєвид!
усі ознаки попелу

***

Минаючи мов сон або старе кіно,
ідуть легкі дощі всесвітньої печалі.
Кружляє чорний диск і пахне свіжим чаєм,
і світиться у ніч одним-одне вікно.

Це шурхотіння слів і втомлених речей,
ці жести, що ростуть і тануть неквапливо,
утворюють на мить дорогоцінне шкливо,
в той час, коли усе, без сумніву, тече.

І, може, саме так збувається "т е п е р", —
у снах або дощах, поезіях чи кінах,
у мандрах по чужих та рідних українах,
у всьому, що собі народжує т е б е.

***

Ось допишу цю книгу а тоді
поїду в Батурин буде Різдво якраз

і торкаючи чоботом кригу на березі Сейму
стоятиме діва Марія з Ісусом
і не наважуватиметься перейти

я вже навчився тримати малят
і візьму хоробро Бога на руки

а діва Марія візьме цю книгу
підемо вузенькою стежкою тріщатиме крига

а Христос дивитиметься сірими очима
як віл що залишився на березі

торкає чоботом кригу
і не наважується перейти

і звертається до срібного ослика:
"от вони пішли а нас залишили
от хоч сядь та й плач
бо у них і Бог і книга
тому й вода під ногами їхніми не розступається»

а ми втрьох зайдемо до церкви
там свічі високі горітимуть
там зустрічатимуть нас батько
посипаючи збіжжям вівтар та небо внизу

а малий Христос плакатиме
а ми будемо радіти
а ми будемо радіти

digitized by ukrbiblioteka.org

Юрко ГУДЗЬ

НОВЕЛИ

AB OVO...

... Розповів мені янгол, що коли я помер (наприкінці останнього тижня місяця падолисту) на цій самій вулиці, ближче і вниз до Брест-Литовського шосе, у двоповерховому родильному будинку (не виправляти на "пологовий"), по сусідству з в'язницею для тварин і птахів (звіринцем) народилося немовля. Третій — не співрозмовник, а тільки свідок розмови, доливаючи у філіжанки для кави залишки "вінницької гіркої", зауважив розсудливо: "Сусідство звірів для новонародженого — то гарно..." — і вмовк під докірливим поглядом янгола. Тепер не пам'ятаю точно: здається, він сказав замість "гарно" — все-таки "добре", але, як на мене, то те саме. Хлопчик швидко підріс, а я в той час, у позамежних для дотику земного сферах, повільно рухався у зворотному напрямку — до віку, що найбільше відповідав моїй сутності.

Отож, рівно через три роки після свого народження («й твоєї смерті», — байдуже докинув помітно захмелілий янгол), на ранок, коли вже помалу розвиднілось, хлопчик крізь сон відчув на своєму чолі ще теплу долоню й прокинувся. У кімнаті нікого не було. Протерти руками очі, солодко позіхнути, трохи надзюрити в залишений для цього півлітровий слоїчок — то було звично, без несподіванок. Але за вікном того ранку відбувалося щось незрозуміле — якийсь рух, густа метушня. Хлопчик поволі, долаючи опір закостенілої у незграбних формах матерії, за допомогою присунутого від протилежної стіни червоного стільця, крекчучи й попукуючи від напруги, таки виліз на підвіконня. Притулившись носом до холодної шибки, тримаючись обома руками за дерев'яну раму, хлопчик завмер від здивування. За одну ніч світ невпізнанно перемінився. Там, де ще вчора розпачливо чорніло провалля недавно знищених найдавніших на Подолі трьох вулиць, де коричневий горб Щекавиці, гвалтовно заселений підземними жителями ПВО, похмуро і насторожено бовванів над тою нікому не потрібною руїною, нікому не потрібним гелунментом*, — тепер зависла прозоро-чиста біла пелена, вона ворушилася, розпадалася на незліченні волохаті окрушини, що падали вже не згори, а піднімалися знизу до неба, й найголовніше — випромінювали тихе світло, в якому зруйновані житла, померлі й забиті (забуті) люди набували видимих

*Гелунмент: від "гелун" — чоловік з одним яйцем і "мент" — міліціонер.

контурів, прикріплених у просторі до свого останнього місцезнаходження... Хлопчик видів те (все-все), але не мав ще (вже-) слів, не мав нікого, щоб про те в с е комусь розповісти.

Надвечір, коли дорослі повернулися додому, хлопчик по черзі підходив до кожного з них і, заглядаючи у вічі, повторював одне й те ж слово: "бачив-бачив"... "Що бачив? Де? » — перепитували вони у нього. «Там, там», — показував показував рукою на вікно. «Тьотю там бачив? Дядю? Машину?» Дивуючись такій обмеженості, хлопчик наскільки міг піднімав угору брови, розширював очі, швидко-швидко розхитував головою, тремтів усім тілом, намагаючись (хоча б в такий спосіб) передати їм своє болісне здивування, намагаючись хоча б частково розділити з кимось свій перший розпач перед невимовністю світу. (...)

... Крилом занюхавши останню дозу гіркого трунку, втихомирений повільним плином надвечірньої розмови, білокрилець врешті-решт спромігся на кілька слів, чомусь складених із самих голосних, з інтонацією легкого роздратування, схожих на раніше вже чуте мною його улюблене примовляння: не треба нас дурити, старий; мовляв, для чого власні уподобання, свою особисту схильність до всяких штучок-дрючок у дусі пізнього Вітґенштайна, ранньо-зимового Варта, весняного Тараса Возняка накидати малому, приписуючи і дописуючи не властиві йому комплекси споглядання.

... А хто його знає, що властиво, а що не властиво тим дітям, і які сновидіння, які краї бачать вони, ледь з'явившись в чорно-білий наш світ?

... Вона годувала малого з чайної ложки, — після лікарні він ослаб, не міг смоктати грудей... зітхнувши, простягла його до мене: "потримай хвилинку, я зараз...". Я взяв малого на руки й зовсім близько побачив його очі.

Обличчя дитини, якій не виповнилося й місяця, мало на собі вираз (відбиток) такого неймовірного досвіду, така спокійна й зосереджена печаль стояла в його чорних, з розширеними зіницями очах, що в мене зайшлося серце...

... хлопчик уважно й трохи здивовано дивився на мене, немов бачив щось таке, про що ніхто, крім нього, не знав, — щось не відоме ні мені, ні його матері. В його очах було якесь недитяче знання про цей світ, куди він потрапив, а ще — зовсім інше знання, вірніше, відблиск його — про світ, звідки приходять... вираз неймовірного, неземного досвіду, в порівнянні з яким мої тридцять три з половиною роки, мої власні переживання видалися тільки школярським начерком, малюнком третьокласника. А тут, прямо переді мною, відчувалась зовсім інша рука. Збережене на короткий час свідчення про той відрізок, означений словом земним "нескінченність", котрий мені самому ще тільки доведеться колись пройти...

... його погляд повільно ковзнув від мене до синього вечірнього вікна, а потім (я не помітив коли саме) погляд його роздвоївся: одне око дивилося на мене, друге — десь убік, поза межі самої кімнати... Який утомлений спокій дорослої людини був на лиці малого!.. Такий вираз обличчя буває в людей, що після довгої відсутності повернулися додому. Вони ще не встигли звикнути до самих себе, до своїх двійників у глибині дзеркальної амальгами, тим більше — до колись близьких їм людей. До всього заново треба призвичаюватись, потрібно будь-що, через неймовірне зусилля, пригадати себе всього, ц і л о г о, а не роз-

digitized by ukrbiblioteka.org

панаханого на минуле, теперішнє й майбутнє. Найбільше, мабуть, що ми отримуємо від дітей, то можливість саме такого пригадування. Можливість пригадати себе нерозірваного, не затоптаного ще чобітьми державних парадів, можливість нагадати собі того, яким хотів і міг бути...

Подумав: а що коли ота, настояна на тисячолітній присутності туга в чорних очах мого сина — то все, що я зміг йому дати? Навіщо і для чого до нього переходить саме те, чого я сам постійно і марно намагався позбутися, — наприклад, вираз отого безпричинного туску на обличчі, почуття самоти й невлаштованості серед людей і світу...

— Щодо згаданого комплексу... Тут я вмиваю руки, мию ноги з набухлими синіми венами і відкидаю, шановний серафиме, ваші безпідставні звинувачення, бо знаю, що трохи пізніше, у фрагментах незакінченої повісті, той постарілий хлопчик зізнається саме в цьому — намагаючись хоча б так звільнитися від того комплексу, полишивши невідомо для кого свій незавершений текст...

... Текст, що нагадує перебування часу двох тижнів останньої великої зими в районній лікарні, хворий всіма спробами завізувати-зафіксувати-засвідчити втрачений, але не померлий всіма стараннями й молитвами до Миколи Мерлікійського час, — я знаю, тобі не подобається слово "лікарня", бо навіть за нашої спільно-об'єднаної пам'яті тут ніхто ні від чого й ні від кого не вилікувався, жоден ще не повернувся додому, а нас лиш переводять з палати в палату, дописуючи вставні новели в діагностичне схоже на вирок, формулювання: тому, мабуть, так припало тобі до вподоби слово з таблички на залізній брамі перед входом сюди: "райбольница"... вірніше, поєднання саме цих слів, їхні мовчазні надвечірні обійми, дотики, доторки: короткі жести впізнавання здичавілих у чеканні обіцянок, твоє повернення, несподіване "знаю" про все, що ховалося в здогадах-спогадах твого напівдебільного дитинства — за визначенням вчительки молодших класів, недосяжно красивої Тетяни Володимирівни, котру два роки по тому на випускному вечорі (ще й не стемніло добре) очамрілі від церемоній прощання десятикласники підпоїли вином, завели на географічний майданчик, оброслий по периметру густими кущами безу, й прилаштували кавалерійським способом під сонячними, непотрібними по тій порі, дзиґарями — саме тоді, неподалік, ви гралися з сусідськими (хасидськими) дівчатками в хованки і, приваблені досі нечуваними стогонами смертельно пораненої й водночас смертельно вдоволеної тварини, стали мимовільними свідками вперше баченого обряду колективної ініціації... поєднання в одне невідомо ким, об'єднання в одне двох протилежних за своїм походженням і вмістом слів "рай" і "біль" лише підтверджувало вже знане твоєю недорізаною юністю те, що ховалося від людей, що ставилось ними тобі на карб як найбільший і невідкупний гріх, чого ти сам соромився й боявся, чого прагнув і марно намагався позбутися — твоєї пам'яті; ті слова, їх поєднання лише підтверджували універсальний закон тутешнього буття, в якому для тебе не залишилося місця: витіснений звідусюди, ти, врешті-решт, навчився жити поза ним, у своєму власному н і щ о...

... Він уже закінчував восьмий клас, як десь на припочатку місяця травня, в автобусі, що йшов до обласного центру, поряд із ним сіла вона, його перша вчителька, й завмираючи від випадкових торкань до свого коліна її розігрітої весняним шалом спідниці (Т. В. вже більше

року не працювала в їхній школі — перевелася у краєзнавчий музей і тепер зрідка, щоразу несподівано, з'являлася до них із лекціями й кольоровими діафільмами), у відповідь на якесь її запитання, раптом сказав: "а я вас бачив... тоді... на майданчику... під годинником сонячним..." — "ти про що це... нічого не пам'ятаю" — й, не дочекавшись пояснень, теплими пальцями торкнулася його підборіддя, ближче до себе повернула червоніюче обличчя хлопця, уважно глянула прямо у вічі: несподівано побачивши в них знайомий вираз чоловічого бажання, здивовано ворухнула бровами, злегка прикусила губу й так само несподівано для себе (для тебе також) погладила по голові вузькою долонею: "бідний мій хлопчику...", зберігаючи в інтонації притишених слів невисловлене жіноче знання про тебе, кому ще довго прийдеться бути не співучасником життя, а його недорікуватим (на межі німоти) споглядальником...

"В САДАХ ОСІННІХ НАСОЛОДЖЕНЬ"

"... жити — бути, нежить набути, все навиворіт, навпаки, д'горі ногами, ніхто не відає, що то є жити, ніхто не знає, що то є бути, і як його вижити в позамежних для існування людського умовах, сміятись — плакати наприпочатку холодної весни, йти далі, сподіваючись на несподіване — на післявечірню відсутність моїх сусідів, котрі живуть піді мною, поверхом нижче, моїх сусідів — лунатиків, що живуть не на підлозі, як усі порядні люди, а на стелі, всупереч правилам здорового глузду й закону земного тяжіння, живуть, не підозрюючи про моє існування — я теж їх ніколи не бачила, лиш відчувала і чула: рівно опівночі, коли на небі володарює ледь надщерблений місяць, відкриваються сусідські сатурналії: мої сусіди (о, Ісусе!) розпочинають кохатися. То, правда, надто делікатне означення для того, що вони вичворяють там, унизу, прямо під моїм ліжком — кинутим на підлогу високим (на пружинах) матрацом, котрий дістався мені у спадок від бабуні — на ньому вона померла, а я на ньому тепер живу, тільки більця викинула. Можна б сказати, вони там «трахаються», але за останній час це слово так заїздили, затерли (фільми, книги, газетні звіти про сесії парламенту сексуальних меншин), що воно втратило весь свій шарм і струс емоційний. Поряд із ним рівноцінну нудоту й огиду викликає у мене ще один звукоряд, найчастіше вживаний усіма телевізійними екстібіціоністами. "Відродження духовності, відродження духовності, відродження духовності", — повторюють вони як папуги, стогнуть і захлинаються тими словами, повільно, зі знанням справи, доводять ними себе до вершинного шалу, от-от і... рожевощокий, вгодований біля корита колишніх і теперішніх розподільників посадовий народолюбець витягне зі штанів свої заяложені до повної нечутливості геніталії й завихляється, затруситься в екстатичному камланні перед націленими на нього телекамерами й очима тисяч глядачів. Можна було б ужити щось із місцевої побутової лексики: дубчаться, пірчаться, граються в засадульки, або ж щось із посткетчерівського (в житах) жаргону: фачаться, наприклад. Але ж те все буде настільки віддаленим від первинного явища, настільки безпомічним його відголоском, що краще сюди взагалі не підбирати ніяких конкретних означень. Або ж просто і чесно, без рятівних стилістичних надмірностей, зізнатися собі: вони..... як коти, як кроти, засліплені й оглухлі в підземних глибинах взаємної пристрасті, як знетямлені гіпопотами, що вперто і

digitized by ukrbiblioteka.org

марно намагаються заховатися один в одному... а мій бідолашний матрац зойкає всіма старенькими пружинами й гопкає на кілька вершків від покритої холодним лі-но-ле-умом підлоги, я підлітаю разом із ним і з відчаєм шиплю блюз у зворохоблену темряву: "ну, коли ж це вже скоїться гадський ваш коїтус... о, коли все скінчиться, чим це закінчиться, ну, коли ж це вже, ну коли ж..." Ось так кілька годин підряд, аж до першого крику єдино вцілілого на Печерську півня. Тоді я чую короткий звук важкого падіння — мої лунатики перемістилися зі стелі на підлогу. "І слава Богу", — встигаю подумати, провалюючись в безпам'ятно затишну порожнечу...

... Я боюся цієї кімнати. Надвечір, після роботи, вертатися туди — справжня мука. Тому й намагаюся бодай зрідка вириватися з неї. Найчастіше їду до свого приятеля у Ворзель. Двадцять хвилин електричкою і я — в зовсім іншому світі. Привести його до себе на ніч я не можу. В нашому гуртожитку це неможливо. Правда, можна було б по драбині металевій, а звідти — крізь єдино незабите вікно на п'ятому поверсі... Але то не для нього. Не солідняк, він каже...

... Недавно мати моя приїжджала. Сиділа навпроти мене і плакала. Ніяк не може собі пояснити: її донька, кругла відмінниця в школі, вродлива, інститут із червоним дипломом закінчила, і така безпросвітність, обмежена чотирикутником голих стін. "Ніби й не жінка тут живе... Хіба ж так можна?.. Прибери ті пляшки з підвіконня, промий шиби, у звалищах своїх книжкових якийсь лад наведи..." Я слухаю її мовчки. Так, я намагалася колись будувати життя в зовсім іншому вимірі. Навіть цитація з Гайдеґера завше була під рукою:

"Смертні мешкають, оберігаючи чотирикутник...

Те проживання оберігається чотирма способами.

Смертні мешкають остільки, оскільки рятують Землю... Порятунок є тут не тільки втечею від небезпеки; власне кажучи, рятунок є звільнення сутності чогось...

Смертні існують, оскільки згоджуються з небом як небом. Вони залишають сонцю і місяцю їхній біг, зіркам — їхній шлях, порам року — їхню сприятливість для нас чи несприятливість, не роблять із ночі дня, а з дня — неустанної за чимось погоні.

Смертні мешкають, оскільки очікують Божественних Сутностей як Божественних. Очікуючи, протиставляють їм те, що не очікуване. Чекають на знаки їхнього приходу і не визнають знамень їхньої відсутності. Навіть у неволі чекають на відібраний у них рятунок.

*Смертні мешкають, оскільки слідують власній сутності — тобто того, що можуть долати смерть як смерть, — і помирають доброю смертю в осінніх садах...»**

Згодом я закинула всі свої філософські штудії й спробувала жити просто і легко... Як інші жінки... А там ще більша порожнеча! Подруга мені радить: "Та плюнь ти на все... Серед цих бабуїнів чоловіка шукати? Най вони ґеґнуться!.. Народи собі дитинку, купи телевізора й живи — не ти перша, не ти й остання...". То все так... Але якби я не бачила, якими народжуються діти в цій самогубній країні... Та навіть коли б мій син виріс нормальним і здоровим, хто ґарантує, що його, опісля присягу під текстом дозволеного вбивства, не пошлють під якісь новоявлені Крути? Хай уже краще я буду одна... У тому є свої переваги й зручності. Я потроху звикаю до себе нинішньої. Тільки не треба мені нагадувати, якою я колись була і могла бути: не називайте мене ім'ям, що зосталося від народження...»

---

*Переклад із німецької Тараса Возняка

"... чому ж так невчасно зринає в пам'яті, в миттєво-забутих передранкових сновидіннях, коли залишається лише відчуття прожитого побаченого, а не його видимий т а м образ, чому ж так непотрібно часто виникає перед сітчаткою, на екрані того невидимого для інших світу, чому ж це всупереч усім моїм намаганням звільнитися від того, що вже ніколи не буде поряд, — а може, не всупереч, а завдяки тим, як інколи здавалося, успішним намаганням, з'являється обличчя жінки, що не бажала згадувати своє ім'я?..

... жінка, що не бажала згадувати своє ім'я, а поряд із цим — усе, що було поміж нами, величезна, схожа на крик зґвалтованої порожнечі кімната, дівчинка в чоловічому капелюсі навпроти тьмяного дзеркала, чорні лискучі колготи, почеплені на порожню раму біля дверей (на білому багеті відсутньої картини, що мала назву «великий перекладач темно-зелених текстів робертафроста»), жовтого кольору клітка без птаха, в якій стояв механічний будильник, наведений завше на шосту ранку, він страшенно дратував мене своїм верещанням, бо після її відвідин я спав до самого полудня, а вона мала ще встигнути на першу електричку, «я більше ніколи не прийду сюди»,« я більше не прийду до тебе», "я ніколи більше не прийду в цю кімнату", вона говорила так щоразу наприкінці кожного свого повернення до мене, її слова відлунювали по кутках порожнечі, зі стелі прямо на ліжко сипалась глина, пахло спермою, гарячим потом, втомлено під моєю долонею билося чуже серце, вирівнювалось поволі дихання, розпадалося з єдиного потоку і ритму на дві окремі течії, хотілося спати, поринути за межі явлених видінь, забутися, перепочити від них і від себе, але її розбурхана свідомість уже рухається в іншому напряму, жінка вголос починає пригадувати своїх близьких і знайомих, напівзабутих коханців, покійників, свої буденні й дивовижні здибанки з ними, будить мене, коли бачить, що я засинаю, ображається на моє небажання брати співучасть у тому пригадуванні, тихо жаліється: "мені страшно отак засинати, хоч трохи зі мною поговори, вчора знову приснився мій батько, гладив мене шорсткою долонею по обличчю, просив, щоб я не лякалася, заспокоював, не бійся мене, я ж не можу до тебе т а к прийти чи листа написати, тільки увісні й можу з тобою побачитись, був худий і красивий, високий, нагадував мені ротмістра з якогось фільму, — чорні комісари мають його ось-ось розстріляти; мати моя не любила його т а к о г о, все чіплялася, що це ти, Павле, худющий такий, перед людьми аж соромно за тебе, так йому допекла, що батько й справді вирішив погарнішати: після Різдва купив мішок цукру й щодня у трьохлітровому слоїку наколочував з водою кіло солодкого піску, терпляче цмулив ту бовтанку, аж поки на весну не докінчив усенький мішок, округлився, поповнів на обличчі, дуже тим був задоволений, ходив по вулиці, гордо піднявши голову, не видячи великої печалі у щезненні тонких і благородних рис свого колишнього лиця, в тому, що їх зглитнула буденна і невиразна пика, головне, тепер він буде з усіма, нічим не вирізнятиметься поміж інших, тепер і в нього все буде по-людському..."

"...Крізь тріщину в шибі тягне холодною сирістю, запахом диму, мокрого, гнилого листя, нещодавно якась збожеволіла птаха зі всього льоту вдарилась головою об вікно, скло тріснуло, але не розбилося, тільки донизу спливла червона цівка, тихо і темно надворі... тутай труна тої тиші...

... над ранок, у ще теплій кімнаті (за вікнами лише пробувало сіріти) я раптом згадала давно забуте: імена трьох волхвів, що прийшли різдвяної

digitized by ukrbiblioteka.org

ночі до вертепу й принесли свої дари новонародженому, — Мельхіседек, Гаспар і Бальтазар...

Гаспар, Бальтазар і Мельхіседек...

Мельхіседек, Гаспар, Бальтазар... Щоб не забути знову. Подумалось: дари немовляті Ісусу — то завжди дари ще немовленому, ще не названому світові... Й не треба не треба не треба так часто повторювати одне й те ж... ЩО САМЕ? ЩО САМЕ ПОВТОРЮВАТИ? Ім'я твоє? Моє прохання про порятунок? Освідчення в ненависті й коханні? Слово з самих голосних, схоже на знетямлений стогін? Твої повільні входження в моє стомлене тіло? Незавершений, недописаний, поза всіма канонами, текст, у якому все ще можливо? Апокрифи дитячого туску, ніким не збережені, не проявлені на палімпсестах чорно-білих дорослих зим? Мої спроби оживити твоє мовчання? В темряві тихо і порожньо... змілілий потік падолисту... можна вбрід перейти... До тебе я повернусь безіменною...»

"... я ніколи більше не прийду сюди... я більше не прийду в цю кімнату..."— вона говорила так кожного разу наприкінці кожного свого повернення до мене, вона вірила тим словам, промовленим щиро й озвученим шумом графічно красивого бронхіального дерева на малюнку з медицинської енциклопедії, забутої кимось ще з весни на запилюженому підвіконні й відкритої саме на тій сторінці, дивно, але ні в кого з гостей, що зрідка, та все ж приходили в цю кімнату, не виникало бажання погортати її, довідатися, що там на початку, а що — в кінці, немов те намальоване дерево проросло крізь папір, крізь відтиснуті на ньому слова, схеми, а ще — крізь її худе й засмагле тіло, бо намальоване червоним по чорному дерево посеред щоденної товкотнечі всіх запитань і невиразних відповідей було найближчим до простого й невимушеного існування тих останніх днів ще теплої осені, прожитих нами майже напередодні подій, що ввірвалися несподівано і зруйнували вщент усі наші спільні будови. Мабуть, моя шизіюча свідомість тепер перебільшує оту несподіваність і вже згадану простоту існування. Мені так лише здавалося. Все було, виявляється, зовсім і н ш и м. Вона завжди щось передчувала, намагалася розповісти мені про ті свої передчуття. Я не бажав до них дослухатися, мені хотілося жити без постійних оглядань у минуле, в його непідвладну й роз'єднуючу нас порожнечу, тим паче — без марного заглядання в майбутнє, в якому для нас залишилося ще менше...

... Я засинав, не випускаючи з обіймів оте намальоване в ній червоне дерево, повільно забувався під його монотонний заколисуючий шум, слова шурхотіли, як висохле листя, огортали розімліле тіло з ніг до голови, вона щось говорила, розповідала, про щось допитувалася в мене, я засинав з розплющеними очима, повільно поринав у сонні води забуття, а поряд усе густішав падолист зронених, притишених диханням слів... у темряві ще довго не міг заснути, перевертався з боку на бік, лежав із розплющеними о ч и м а, думав не про щось окремішнє й близьке з чорно-білих площин лікарняних тижнів, а відразу про все своє життя, дедалі глибше поринав у вир спогадів, у нероз'єднаний їхній потік, і не знаходив там жодної втіхи (...) лише перед самісіньким ранком, коли вже потроху почав забуватися, повільно впадаючи у дрімотне безпам'ятство, раптом весь різко здригнувся, підхоплений несподіваним і гострим відчуттям присутності біля себе її невидимого тіла, піднявся, увімкнув на тумбочці нічну лампу, посидів так трохи, ліг знову, погасив світло, намагався й не міг зрозуміти, чому так швидко

щезло те відчуття, повернувся на лівий бік, обличчям до холодної стіни, вмостивши голову на зімкнені долоні, але болюче скімлення біля серця змусило його лягти горілиць, і тільки тоді, як украй знеможений марними зусиллями заснути, викинув з-під голови неприємно розігріту подушку й згорнувся клубком, підтягнувши до грудей коліна, раптове відчуття її присутності повернулося знову й, остаточно пробуджений, він спробував запам'ятати саме це положення свого тіла, в якому відбулося те повернення, — коли твоя неможлива присутність стає відчутною майже фізично, й тіло моє вже незалежно від розуму і всупереч усім рокам, прожитим без тебе, рокам, коли я не без успіху намагався тебе забути, — тіло моє незалежно від тих намагань запам'ятало назавжди біля мене, всі твої дотики й входження, не змогло примиритися з усіма моїми вбивчими доказами нашого роз'єднаного існування, й ось тепер, на межі неминучого перетворення того, що мало колись назву — баді енд соул, тіло й душа надвечірнього блюзу, переповнений вдячністю, що все влаштувалося саме так, — щоб я ще встиг сприйняти й відчути твоє останнє повернення.... крізь мене.... і над....»

Й О Л Я,
або Реєстрик евентуальної діалогики

1

"... ТОБІ БУЛО СТРАШНО?"

"Мені було сумно..."

"... ТОБІ БУЛО СУМНО?"

"Мені було солодко..."

"ТОБІ БУЛО СОЛОДКО?"

"Ні... було дуже соромно... Але з того часу так довго ніхто не приходив, стільки листя згоріло в надвечірніх багаттях, так тихо було в порожнечі зимових вікон, так мало з чорно-білого простору... крізь заліплені снігом шиби... повернулось до мене".

"Я житель країни У. Коли мене б'ють, мені боляче".

"Вранці найболючіша думка — «треба йти в школу». Мені було десять років. Я боялася свого імені — Іоланта...».

digitized by ukrbiblioteka.org

"Я народився в неділю. Мабуть, від того поміж власних днів мого тижня відсутній день звільнення. Субота відразу ж переходить у понеділок..."

« Щоразу після твого від'їзду залишається свідок здичавіння пейзажу — чорне дерево поміж небом і полем...»

"Цієї зими людям заборонили покидати наше місто. Тільки божевільних відпустили додому".

"Не знаю чому, але той час, про який звичайно кажуть: «малому мені здавалося, що я ніколи не помру», у мене відсутній... його не було зовсім».

"На останньому місяці вагітності я любила слухати оперу «Сім'я Менсона», — її щосуботи транслювала якась комерційна радіостанція...»

"Не брат із сестрою, не сестра з братом, не одна і не разом — двоє людей намагаються втрапити слід у слід одне одному..."

"Жінка схилилася над водою. По той бік річкового дзеркала її тримає на своїх руках чиєсь невиразне відображення".

"Білий пейзаж ранкової і чистої сторінки: в ньому слова ще не відокремлені од мовчання, не вирвані з теплого лона немовленого".

"Чому ви, чоловіки, не можете бути, не хочете жити з однією й своєю жінкою?"

"Рахуємо до трьох: йок-на-патофа! Епігони гнівного пошуму, запилюжених прапорів у мертвих руках Сарторіса вже вклякли, зігнувшись у три погибелі, на білій стартовій лінії..."

"У плині днів урвати один і мовити: ось вам свято. Люди говорять, посміхаючись одне одному: з празником... з празничком... з празднічком вас".

"Можна безкінечно нудно й незакінченно детально свідчити про мить прожитої любові й свободи. Але ж від цього вони не стають більш реальними, більш достовірними!"

"На білій стелі намальоване небо: розведений ультрамарином туск..."

"Співпадання безмовності тіла з безмовністю теплої ночі. Ти заснув поряд мене, а пальці твоїх рук усе ще тремтять..."

"... підібрати означення: туман мокра глина кров чорна шерсть ще теплий попіл згорілої соломи ранок осені треба йти далі..."

"Вигнанці з раю: учні зимової темряви, мої діти й батьки одночасно".

"Картина мала назву: «великий перекладач сумно-зелених текстів робертафроста».

"Зимою холодно. Навесні — страшно..."

"Щоб зберегти побачене, треба було померти. Я залишилася жити. Неназваним важко почути Тебе..."

"Мені сьогодні снився власний розстріл".

"Ви не знаєте, як звалося зілля, котре давали дитині від чорної хвороби?"

"Старого супроводжують запахи сечі, поту, махорки. П'ємо з ним пиво, розмовляємо про погоду й життя після смерті".

"Завтра новий рік. Який саме?"

"І раптом він виявить, що втратив зв'язок із божественним задумом..."

"Я люблю лінію твоїх грудей під затісною для літа і тіла блузкою".

«З тих пір я навчилася розмовляти сама з собою».
"ТОБІ БУЛО СТРАШНО? ТОБІ БУЛО СУМНО? ТОБІ БУЛО СОЛОДКО?.."

2

"Ви кажете: гріх тяжкий... Ви кажете: зневажання найбільшого дару... Ви кажете: більше терпіння й довіри... Я вже чула колись ці слова — про терпіння і гріх... А для мене то єдина можливість була вирватися звідси... можливість звільнення і впізнавання чогось іншого... не такого обридлого... не такого безжалісного... Я, здається, і могла б повірити, що там... над нами... є щось більше за нас... щось людяніше у своїй доброті до цього світу. Тільки от пам'ять... зовсім про інше свідчить. Згадаю, як помирала баба Якилина, й самій жити не хочеться. Все життя — одна нескінченна робота: на землі, біля худоби, народження і смерть дітей, знову народження, неймовірні зусилля виходити кожну дитину... щоденні вечірні й ранішні молитви... Слова незрозумілих для мене, малої, розмов із кимось невідомим і німим... У ній, у бабуні моїй, я відчувала таку велику простоту існування... десь на межі зі справжньою святістю. Й так страшно вона помирала, в муках яких... не могла сама вже ходити, чорні плями пролежнів по всьому тілі, від болю цілими днями ячала притишено, — щоб її дочка, моя тітка Ольга, не чула, не сиділа над нею, не плакала. А в лікарні районній навіть морфію не можна було випросити, щоб хоч трохи полегшити їй те вмирання, — не той діагноз, не положено...

А дід Рибак? Окрім тієї ж усежиттєвої тяжкої праці — ще й війна, одинадцять залізних осколків залишилось у тілі, з них троє майже на поверхні, руками можна було прощупати, інші — глибше: у стінках кишечника і легенів... Дід — єдиний чоловік з усього села, котрий щонеділі, не пропускаючи жодної, пішки за дев'ять кілометрів, ходив до черницької церкви, за всіх там, живих і померлих, молився... А під кінець життя, в два останніх роки, спочатку забрало зір — але міг ще ходити, і я сама водила його до церкви, сліпого... А згодом, у нього,

digitized by ukrbiblioteka.org

паралізованого відібрало й мову. Дід знав напам'ять Новий Завіт, любив співати псалми, розповідав про прекрасного Йосифа й Робінзона Крузо... Від нього я вперше почула, що Бог — то любов... Так і помер, ніби обкрадений немилосердними гицлями, позбавлений навіть утіхи кілька слів наостанок промовити... Я потім запитала у священика, чому ж так тяжко вмирали мої найближчі люди, за ними ж я не знала ніяких неспокутаних гріхів? Той відповів, що Бог карає не лише за власні провини і що не варто своїм обмеженим розумом намагатися охопити всю таємницю Божого Промислу. Ще порадив мені перечитати Книгу Йова... Отож виходить, що людина змушена терпіти покарання навіть за несодіяне нею, мусить сама розплачуватися за гріхи невідомих їй пращурів? І чи справді так утішений був Йов, коли після жорстокого й несправедливого іспиту Всевишній повернув йому вдвоє більше, аніж той мав раніше — на відшкодування загубленого і занапащеного з Його волі? Адже людина звикає й приліплюється серцем до всіляких дрібниць, зігрітих часом і місцем спільного проживання, і що їй те н о в е, хай навіть більше й краще... Мабуть, серед тих д а в н і х овець, волів і верблюдів у нього були свої улюбленці, з якими він умів розмовляти, у зруйнованому будинку були свої, окремі покої, в яких він мав найповніший притулок і захист, не кажучи вже про загублених синів і дочок... У кожному з його дітей було знищено шмат його власного серця... Що їм, дідові моєму, бабі Якилині, те обіцяне вічне блаженство, якщо тут, на землі, вони зазнали таких невмолимих знущань? І хто осягне міру печалі Йова, застиглого в споглядданні щойно одержаної Божої компенсації?»

«... Колись у музеї мені запам'яталась одна картина: жінка схилилася над водою, а по той бік річкового дзеркала її тримає на своїх руках чиєсь відображення... А ліворуч, у глибину зали, вишикувані в шеренгу, ще з десяток таких самих картин, на яких дедалі невиразнішим, нетривкішим стає обличчя жінки над водою — мов розпадається, щезає від того насильницького зсуву і здвигу вглиб хворого часу, й дедалі чіткішим, дедалі загрозливіше знайомим стає відображення потойбічне...»

"Я народився в неділю. Мабуть, тому поміж усіх днів мого тижня, відсутній день звільнення. Субота відразу ж переходить у понеділок. Я не встигаю звикнути до тих тунельних переходів, — не знаю чому, але той час, про який звичайно кажуть: «малому мені здавалося, що я ніколи не помру»,— у мене також відсутній. Моє сприймання себе як чогось відокремленого, зі своєю власною автономією, починалося з усвідомлення особистої смертності — як певної сили життя, його свободи. Правда, тоді я ще не міг більш-менш виразно це сформулювати для себе, але й змалку воно відчувалося саме так... Набагато складнішим усе стає і, напевно, страшнішим, коли доводиться зіткнутись зі смертю інших, близьких тобі людей. Ось тут і відбувається наша зустріч із тим неминучим і неминущим, що зветься Бог...

Мені добре знайомі ті сумніви, Йолю, про які ти говорила сьогодні. Щось подібне й мене колись мучило. У моїй голові ніяк не вміщалися віра в доброго, милосердного Господа поряд з очевидністю непомірних людських страждань у цьому світі... Теза первородної гріховності людини також не могла всього мені пояснити. І як дивно все те перетнулося, під час моєї армійської служби! Вчорашнім підлітком, якому ледь сповнилось вісімнадцять, із домашнього затишку й атмосфери взаємної сімейної поваги я потрапив у якийсь перекинутий догори

ногами світ: усе, що цінувалося вдома, тут не мало ніякої ваги, зневажалося і ганьбилося. Щоб уникнути принижень і знущань, треба було весь той домашній набуток заховати десь глибоко в собі, а натомість вчитися зовсім інших речей. Останньому навчитись я так і не зміг, а уникнути першого — не вдалося... Згодом, уже після року служби стало порівняно легше, навіть час для читання з'явився — на бойвих "дєжурствах" у підземнім бункері ПВО. Й саме у війську зміцніла моя (ще шкільна) огида й ненависть до будь-якої влади людини над людиною, до незмінних попутників тої влади: насильства й жорстокості. Я потайки читав кишенькову Євангелію, привезену мені братом, і ніяк не міг прояснити для себе одне протиріччя Нового Завіту, протиріччя, що торкалося самого духу Христового вчення... Весь земний шлях Ісуса позначений словами й діяннями любові, милосердя, всепрощення, неймовірною людяністю, котрих раніше світ не знав. Я бачив і відчував: Христос прийшов не судити, а рятувати... Рятувати всіх... Різким дисонансом до всього того — духу Нагірної проповіді, заповідей людського блаженства — звучать окремі євангельські притчі, їхня майже садистична безжальність: ось хазяїн відправляє на вічні муки раба свого — тільки за те, що той не примножив йому залишений талант, ось цар наказує кинути до зовнішньої темряви, де плач і скрегіт зубовний, чоловіка — тільки за те, що той прийшов на весілля до нього без одежі весільної... Але ж тим хазяїном і царем є Бог? Саме це й боліло в мені найбільше. Я інстинктивно відчув, що не можна сприймати християнське віровчення як релігію страху й незаперечної покори. Люди довкола й так надто налякані всіма жахіттями цього світу... Зрозуміло, що в притчах тих голос і логос Божий видозмінені темрявою в тодішній людській свідомості. Посередній чоловік не міг сприйняти всіх об'явлень Бога, їхньої глибини без елементів пострахy і загрожения карою. То було певне пристосування до гріховної людської природи. Але педагогіка однієї епохи, вже прожитої людством, може виявитись негодящою й навіть шкідливою для іншого часу...

З цими сумнівами я повернувся в цивільне життя: десь із рік готувався до вступу в духовну семінарію, збирав потрібні рекомендації, розвантажував вагони і клав асфальт. І таки прийняли мене, хоч і не з першого разу. З тими самими питаннями почав я підступатися до наших викладачів. Обережно й тактовно намагався висловити те, що бачив довкола, що мучило мене самого: якщо раніше ідея пекла втримувала людей біля церкви, то нині цей догмат лише відштовхує їх. Релігія судового процесу більше не владна над людством, не годиться для нього.

... Скажіть мені, які муки пекельні можуть зрівнятися з відчаєм матері, котра змушена видіти, як гинуть від голоду її діти, коли вона, приневолена тими ж людьми, веде дітей своїх до газової камери чи на край урвища Бабиного яру? Який скрегіт зубовний перекриє біль замучених, не повинних ні в чому дітей? І якщо допустити, що Бог-Пантократор присутній у всякому злі й стражданні, в усіх війнах і нелюдських знущаннях над людиною, в пошестях і стихійних лихах, то це справді може стати основою безбожності — в т а к о г о бога не можна вірити... У відповідь я чув приблизно те саме, що сказав тобі той священик. А також звинувачення у вільнодумстві. Одного разу хотіли вже вигнати з семінарії. Якось вдалося впрохати — прийняв спокуту, покаявся... І, здається, тоді вперше зрозумів, де саме ховається основне

digitized by ukrbiblioteka.org

збочення нашої ортодоксії... Не можна переносити каральність і судебність, основні прерогативи царства кесаря, на царство Боже. Господь не має над нами ніякої влади і не може мати її: така мерзотність, як влада, ніколи не була прерогативою Бога. А ми що робимо? Атрибути нищого явища, яким є держава, цієї інституції, що по коліна стоїть у людській крові, ми переносимо на стосунки між людиною й Богом, і світом? У справжньому духовному спілкуванні не буває стосунків на рівні хазяїна-правителя і його рабів, у ньому немає ніяких космічно-йогічних ієрархій, на яких зациклені мої "реріхнуті" друзі. Вислів "раб божий" слід розуміти не буквально... Бо що є основою моєї духовної автономії, як не моя відкритість любові Божій? Якщо Його нема, то людина перетворюється на істоту, цілком залежну від суспільства й держави, від природи й світу, — коли немає Його... І мої відносини з Ним визначаються не рабською залежністю, а моєю і Його свободою. Неприпустимо тлумачити гріхопадіння як непокору верховній владі, непідлеглість вищій силі. То знову вплив первісних нашарувань. Гріхопадіння — то є перш за все втрата свободи, випадіння з вічності. Бо зло й гріх здійснюються як самовідчуження людини від свободи й любові, власної й Божої... Може, саме тоді до мене й дійшло, що не тільки людина не здатна жити без Бога, але й Бог не здатен жити без людини... Я поволі почав вибиратися з чагарів і пустищ чужого розуміння й сприймання стосунків Бога з людиною як безкінечного судового процесу... Відкрилося те, що завжди було на поверхні, що завжди було в глибині мого серця: діалог людини й Бога — то завжди таїна любові; люблячий потребує Його любові, яко і Він потребує людського найглибшого почуття. Я вперше зрозумів: треба повністю відмовитися від раціональної (й безбожної за своєю суттю) ідеї, що правителем цього світу є Бог. Так, він об'являється в нашому світі, але аж ніяк не править ним. У світі необхідності, розбрату й поневолення панує не Бог, а князь цього світу. Зло й страждання, пекло у цьому часі і цьому світі викривають його недостатність, його тимчасовість, — і поряд — неуникненну очевидність цілком іншого світу... Бо кожен наш жест милосердя, кожен учинок любові й співчуття до знедоленого відбувається наперекір сьому земному володарю, кожен той жест наближує здійснення іншого царства — Божого... Кінець цього світу — то є лиш кінець для темряви й рабства, для нашого, як ти сказала, хворого часу. І Божий суд — то завжди суд любові, що залишає людині можливість свободи і благодаті.

Пробач, мушу вже йти... Але я скоро повернуся. Щось мав ще сказати тобі... Та поміж усіх слів невимовним залишається ціле життя».

"Вночі випав сніг. Посеред великих літер густого тексту старіє жінка".

* * *

Дійові особи:

1. Йоля — вчителька географії, наприпочатку зими намагалася покінчити життя самогубством.

2. Іван Сироватка — медбрат, колишній православний священик, позбавлений сану за єресь заперечення пекла.

Місце дії: психлікарня над річкою Гуйвою.

3

Фінал: короткий переказ (анімаційний епізод у стилістиці Ю. Норштейна).

У палаті густішає сутінь. На лікарняному ліжку сидять двоє людей, спиною притулившись одне до одного. Холодно. Щоб трохи зігрітись, вони натягують на себе все, що мають під руками. Минає час. За віконними шибками темно, але в палаті поволі світлішає: щось сіється з невидимого джерела. Батереї опалення вже булькотять, нагріваються. На ліжку видно двійко сірих згортків. Так повивають новонароджених. Так захищають останнє. Так намагаються (чи відмовляються) заново жити...

... Десь щезли інші хворі. На тому сірому сповитті раптом з'являються тріщини. Чути шурхіт і шелест: зі згортків, долаючи опір казеного сукна, випручуються тіла і крила двох метеликів, — великих, неймовірно красивих. Скриплять прочинені двері в палату, але нікого за ними нема. Торкнувшись на мить крильми одне одного, метелики вилітають у лікарняний коридор і ховаються в теплій темряві. Fin.

ВІТА ПОШТОВА

Т е к с т — розсипана, розвіяна а б е т к а, літери, що пригадали автентичність і автохтонність власного існування — й раптом перетворилися на комах: смарагдові блискучі мухи, волохаті й важкі махаони, гелікоптери невагомих бабок, жуки і павуки з білими хрестами на чорних спинках, — і я забув те все-усе, що хотів ще недавно вам розповісти, я так зрадів, і не став мучитись отими пригадуваннями — за адміралом почав ганятися червоно-чорним й щось голосно співати зі спогадів чужих:

В долині ріки Цинандалі
Далі живописець жи-є.
Галина загубить сандалі,
Далі їх тихенько зжу-є, —

гарно співалося, на мотив "Прощання слов'янки" хтось невідомий, з присмеркових кутків, підвивав мені стиха, десь далеко, на привокзальнім пероні станції Віта Поштова грав військовий духовий оркестр, але ніхто не плакав, не виривався з обіймів (спиною притулившись до *облізлих на сонці синього кольору дверей* навіки зачиненого кіоску "СОКИ-ВОДИ", хлопчик стояв — дерево ще було тепле, поміж його худющих ключиць — поміж обрубків колишніх крил, назавжди втрачених, але фантомно присутніх в кожному сто першому сновидінні — повзла руда мураха й тінь старезної липи від початку перону вже торкалася його впокорених ненадовго сандаль) — чиїх обіймів щосуботи на станції Віта Поштова очікує той хлопчик з обличчям дауна, з добрим обличчям, ніби приплюснутим до невидимої шиби, кого він бачить там, в прозорих сутінках, кого легкого, обсипаного невагомим золотистим пилом, — кого, скажи мені, намалюй в повітрі вказівним пальцем хоча б початкову літеру його імені (...)

... Ось так написане тобою переростає непомітно в незупинне підсвідоме освідчення і з'явлення любові до іншого, чужого тексту, напи-

digitized by ukrbiblioteka.org

саного Тим, Хто Прийшов, путівника-самовчителя для тих, хто рухається в надвечірньому просторі раннього літа за допомогою приміських електричок, і котрий видається всім бажаючим на станції Віта Поштова, без якої найкраще, найнезбагненніше своє літо ви проживете — зжуєте бездарно і марно: здибаєте випадково жінку, в котру були колись потай закохані, не впізнаєте її в сутінках, розминетеся з нею під соснами й більше ніколи її не зустрінете; не напишете низку касид і газелей, низку хокку і танку, не розвісите їх в своїй кімнаті поряд з низками сушених грибів і в'яленої риби, не проспіваєте на мотив ностальгійного маршу класично-дотичний часів вашого дитинства куплет:

В долині ріки Гваделупа
Художник живе з Барбізону.
Він зранку малює бізонів,
А ввечері бачить — видіння... —

видіння, тремтіння, шептання, зітхання, волання, квиління, вечірнє кохання, — а може, то й добре, що ви т а к не напишете, й ніхто вас не звинуватить в тотальній байдужості до оголошеної розбудови, не перекреслить хрест-навхрест владно-редакторською рукою найпершу сторінку вашої "ЛОГОМАХІЇ", не залишить гнівну резолюцію в правім кутку того тексту: "Свідомий авторський антипатріотизм й прихований атеїзм переростають в небезпечний пацифізм перед лицем зовнішнього ворога. Як знущання над нашою мовою розцінюємо факт вживання слова «оберіг» в значенні «чоловічий condom». Рекомендуємо всім зацікавленим спілкам й особам розпочати негайно судовий процес проти автора. До друку — ні в якому разі!», — але ж без того путівника — самовчителя ви ніколи не побачите німого хлопчика на станції Віта Поштова, не дізнаєтесь, кого він очікував там, в ранніх сутінках пізнього літа, ніколи не здогадаєтесь, що єдиний раз за все своє життя ви мали змогу обійняти самого себе, втраченого назавжди в розірванім просторі роз'єднаного (на минуле, майбутнє й теперішнє) часу: ви залишили і зрадили його незакінченим базіканням про конотативне звільнення й денотативну свободу, своїми мудруваннями про непотрібність мімезісу і необхідність матезісу — ви ніколи не дізнаєтеся, що саме завдяки отій німоті, завдяки вечірньому мовчанню того хлопчика світ, перевтілений в текст, має здатність хоч зрідка щось говорити, щось промовляти до потенційного співрозмовника, може дозволити собі єдину розкіш забуття всіх своїх значень, розкіш звільнення і впізнавання літер-комах й погоні за ними — розкіш очікування вечірнього потягу: не проживання, не зустріч когось конкретного, а просто так помахати рукою вслід зникаючим, вже освітленим вікнам — для того, щоб хтось вже напівсонний напроти зачиненої будки "СОКИ-ВОДИ", побачив розріджену блідим ліхтарним присмерком постать хлопчика, його легкий і всепрощальний помах руки — встиг (на мить, крізь дрімоту) все побачити й невідомо для чого запам'ятати те в с е назавжди...

Була осінь. Тепла осінь була. Попереду синіх сутінок ніч несла хоругви жовтаво затемнених дерев. Їх розгойдував вітер — ледь-ледь, втихомирений моїм передчуттям великої й невидимої тиші. Я йшов стежкою в глибині тієї процесії, крізь здичавілий і обезлюднений сад... хоча, насправді, все було навпаки: спершу десь щезли люди, а потім

зійшов на пси і сам вертоград. Безболісно забув про них, про їхню метушливу присутність в його самозаглибленому зеленому тілі. Тепер змаління пам'яті і втрата хлорофілу поволі вивершувала свій осінній канон досконалої порожнечі: (в е ч і р н і д е р е в а) (д і т и н і м о г о б о г а) (к р а й д о р о г и) (с е б е в и г л я д а ю т ь) — я йшов повз них і сад залишався, лишався та й залишився далеко позаду й далеко попереду мене як центр болючого й безпам'ятного середохрестя останньої від початку й найпершої від кінця мого осені, я йшов і бачив (сутінки — то завжди щілина поміж світами, найпотаємніша пора земного обертання) — я бачив різноманітні дивовижні, незбагненні в своїй простоті метаморфози навколишнього світу, Твій вертоград, здичавілий в глибинах людської пам'яті... від станції Віта Поштова десь з півгодини пішки, безплідний від старості сад й районна лікарня, від стороннього ока захована в ньому...

Наніч вітер міцнішає — заноситься на дощ, він вже не розгойдує, а рве лікарняну білизну, розвішену на довгих шнурках поміж яблунь — халати, сорочки, кальсони, велики й куці простирадла, відбілені од чорних плям тілесного розпаду, — те все ворушиться, надимається вітром — хлопкання, хавкання, лопотіння... Розльоти і польоти Тих Білих Рукавів схожі на помахи крил, нашвидкуруч припнутих до невидимої координати — межі двох окремих й нероздільних світів: ніби від зболених тіл хтось на часину відокремив їхні безпам'ятні душі й розвісив просушитися отут, навпроти корпусів районної лікарні, звільнитися від моторошних тягарів набутого досвіду і вміння виживати там, де неможливо жити...

Я вперше побачив Їх саме так навесні позаминулого року, коли приводив сюди діда Івана (Рибака). Йому збиралися робити операцію — зняти катаракту на лівому оці, єдиному, котрим він донедавна сяк-так міг видіти білий світ. Але для цього треба було обійти шість різних кабінетів — зібрані в них підписи лікарів мали засвідчити, що мій 80-літній дід не вріже під час операції дуба. Й біля кожного з тих кабінетів — черга, знуджена від очамрілого дожидання. Дід майже нічого не бачив і ходив, тримаючись за мою руку, мов дитина, що боїться згубитися. Я роздягав й допомагав одягнути полотняну сорочку на сухе, зморщене, але ще жилаве тіло, пробите в кількох місцях мінними осколками, випрошував біля наступних дверей, щоб нас пропустили без черги, сварився з терапевтом, котрий вимагав якусь потойбічну довідку, і десь під полудень (свій обхід ми розпочали ще зранку) я так забембався, що мені почало здаватися: то я сам себе веду по лікарняних коридорах, повз нескінченні шеренги зачинених і відкритих дверей. На широкому підвіконні, навпроти передостаннього з тих кабінетів, сіли передихнути. Ось тоді я й побачив за вікном розколошкану вітром (вже теплим, зеленим) свіжовипраного одягу веремію: стрій оживлених крил на довгих шнурках, всі їхні марні намагання розхристано зірватися з тієї конопляної підневільності...

Тепер я приходжу сюди до батька, — поміж своїх повернень додому й від'їздів до Києва. У смугастому казенному халаті, схожий на арештанта, він виходить мені назустріч. У відповідь на моє привітання мовчить, а потім, якимсь різким і майже ворожим тоном, запитує: "Ти не пам'ятаєш, як звалася повість, в якій Гендель, Скарлатті і Гайдн приходять на могилу Березовського й розмовляють-балакають про нього, про його музику? Не пам'ятаєш?.. Хто автор її не знаєш?.." Я заперечливо

digitized by ukrbiblioteka.org

хитаю головою... "Ти все забув, ти все забув, ти не хочеш мені помогти навіть в такій дещиці", — повторює він розпачливо. Що я маю йому відповісти? Так, я бачив колись ту книжку. Шорстка на дотик, зелена обкладинка, золотаве мерехтіння відтиснутих на ній літер...

Батько привіз її в чорній валізці, поміж яскравих і легких тканин крепдешину — подарунків для матері. Його тоді саме комісували з війська, за станом здоров'я... Тільки значно пізніше я дізнався, що служив він у Гавані, в підрозділі, зодягненому в позірно цивільну форму. Звідти він і привіз ту книжку: переклад з іспанської на російську, — там, на острові свободи, і надруковану... Спершу, аніж навчитися читати, я любив її нюхати. Густо набраний шрифт, притишено кольорові малюнки пахли чимось незнайомим, смачним і дуже далеким. Саме так, мабуть, і мусили пахнути сторінки, набрані навпроти океану. А ще разом з тими пахощами вливалася в мене ледь усвідомлена тривога: чорно-біла температура майбутнього перевтілення в текст легко і неуникно торкалася мого чола, і я ще не знав, чим доведеться розплачуватися за оте існування на полях й поміж рядків чужого (власного) п и с ь м а ...

Вже темно й холодно, і санітари мовчки заганяють до палат хворих, я прощаюся з батьком і раптом пригадую, що ті композитори з XVIII століття приходили на могилу зовсім не до Березовського, батько все переплутав, але не варто йому говорити про те — знов буде хвилюватися, звинувачувати мене у симпатіях до масонів, не варто... Він стоїть на порозі, біля відчинених у порожнечу коридору дверей, я встигаю ще крикнути: "Концерт Бароко, тату... Та повість звалася «Концерт Бароко»!» Він хоче оглянутися до мене, щось сказати, але вже в спину його підштовхує санітар, за ним вже замикають двері...

Ось так і запишемо, так і залишимо — поміж народженням і смертю, між пригадуванням і передчуттям, поміж сином і батьком — станція Віта Поштова, пора транзиту вглиб раннього літа, пізньої осені, незкінченно чорно-білої зими, так і залишимо, так і забудемо кілька рядків з часу початку нашої подорожі, давноминулого — Vita Nova, станція Віта Поштова, dolce vita всіх наших зустрічей і прощань...

1991

СОРОЧКА БЕЗ ТІЛА — БІЛА

... поснідати не дали, забрали прямо з лікарняної їдальні, а тепер квецяють чимось на лобі й скронях, що за смердота, що вони хочуть від мене, для чого стільки дротів начіпляли на мою затуркану СІЛЬРАДУ, якби ж то знати, що ота заздалегідь відпрацьована гра з єдиною метою отримати довідку і звільнення од періодичних пояснень і різноманітних відповідей на одне й те саме запитання: чому ви, як громадяни сересеру, так уперто відмовляєтесь від участі в будь-якій суспільнокорисній праці, — нескладна, з простими правилами гра приведе тебе в оцю кімнату з червоними стінами й білою стелею, з оцими чужими людьми над головою, з їхніми байдужими перемовляннями:

— Шеф, что ему выставить для начала?

— Давай по мизеру: вольтаж — семьдесят, экспозиция полсекунды, а там посмотрим...

... в кімнату, де відчуття звірячої туги неймовірних і марних зусиль врятуватися всіх її пацієнтів поволі нагромаджуються в невидимі згустки й принишкло очікують по кутах часу своєї матеріалізації, отим чеканням прискорюючи плин самого часу, де трохи — й за віконними шибами попливуть страхопудні личини небачених істот, польових мутантів людського відчаю й жаху, але...

... раптовий удар в обидві скроні, чорний спалах перед очима, миттєвий протуберанець болю і нескінченне падіння крізь вузький отвір глибокої і темної прірви...

Спочатку здалеку: сніп світла, поволі ближчає гуркіт, залізні колеса вже поряд, легке тремтіння землі під ногами, повз будинок, хвіртку, темну постать спиною до вечірнього дерева, повз мене — суне трамвай, самохідний акваріум, наповнений вогким світлом, оранжадом таємного краю, повільно так суне, можна розгледіти кожне обличчя, чому ж вони всі такі схожі одне на одне, ці плескаті обличчя, притулені до черепів, череп — до черепа, навіть пожмакані кепки однакового фасону — фасону епохи промов із трофейних панцерників; рвучкий подих холодного вітру, легкий порух руки невидимого режисера, що стоїть за лаштунками ночі, — й на кожне обличчя вже натягнуто протигазну маску, а зверху на маску — пожмакану кепку, й ось один із них, той, що найближче до дверей, зненацька підхоплюється з місця, похитуючи в такт руху обрубком темно-зеленого хобота, жестом мармурового імператора викидає правицю вгору й уперед, акваріум, заскреготівши гальмами, зупиняється...

... істоти, сприйнявши, напевно, імператорський жест за команду, один за одним зривають із себе протигази, але роблять це так хитро і вправно, що пожмакані кепки залишаються там, де були, — на черепах... мене раптом проймає дрижак: розумію, що вже давно знаю всіх отих однакових людей за трамвайними вікнами: прямо переді мною, розтиражований у десятках примірників, відбитий ще на моїх дошкільних дитячих мізках зусиллями державних вихователів, до болю знайомий профіль... то профіль Великого і Простого, Геніального Кондукатора, Мудрого Керманича Майбутнього — голомозого Лукича, — тепер, правда, він має кепку на лисому черепі, але вже скоро залишиться без неї, миттєвий стоп-кадр зненацька оживає, передній лукич викидає вгору поруч із правицею шуйцю (то знову, мабуть, певний знак для інших лукичів), отак, з обома горизонтально піднятими перед собою руками виходить із трамваю, а за ним один за одним вискакують великі й прості керманичі, шикуються в шеренгу, порожній трамвай зникає за рогом вулиці Бориса Тена, я бачу, як із шеренги наперед виштовхують одного невеличкого лукичика, він дріботить до стіни будинку навпроти, стає до неї спиною, обличчям прямо до шеренги лукичів, здивовано й трохи перелякано дивиться на неї, крайній із шеренги вигукує щось схоже на "товсь!", і вся шеренга рвучко викидає перед собою, мов демонструючи позицію у-шу, стрій правих рук: пальці затиснуто міцно, а кулак націлений у лукича коло стінки... останній, зрозумівши до чого йдеться, якось раптово прибадьорився, плече й голова перестали сіпатися, щосили фальцетом крикнув "банзай", і лукичі з шеренги побачили, що він звертає до них суто чоловічий жест: одна рука на згині іншої й від ліктя стрімко вгору... "кончай єво!" — чую слова крайнього, бачу короткий помах його руки, шеренга хором вигукує "бабах", лукич біля стіни, як підко-

digitized by ukrbiblioteka.org

шений, падає на коліна, а потім повільно завалюється набік, зберігши при цьому непорушну геометрію суто чоловічого жесту... і знову наступний невеличкий лукич із шеренги дріботить до стіни і знову все повторюється в тій самій послідовності: "товсь!", "банзай!", чоловічий жест, "кончай єво!" і «бабах!» — другий... третій... дев'ятий все меншає в шерензі лукичів, усе більше й більше охоплює мене велика печаль... "до чого ж ви, хлопці, занудні, — думаю собі, — невже не можна якось урізноманітити цю процедуру? наприклад, замість «банзай!» заспівати: «ми наш, ми новий світ збудуємо, а може, й ні...», і далі "піду втоплюся у річці глибокій, шукати будуть — не скоро знайдуть...", чи піднести поставленому до стіни Великому і Простому чарку горілки й запашну цигарку? — хай він не вживає того зілля, хай відмовиться, але ж людина до кінця свого життя буде вам вдячна за цю турботу про неї...» — ось від усієї шеренги залишається один-єдиний голомозий лукич (пожмакану кепку він допіру зірвав із лисої голови й закинув її десь далеко: чи то в майбутнє, чи в минуле), а далі все відбувається за тим самим, невідомо ким встановленим ритуалом: лукич сам собі кричить "товсь!", сам собі — "банзай!", приставляє до скроні вказівний палець, кричить "ба-бах!" — і падає на тротуар біля стіни, поряд з іншими лукичами. З-за рогу повільно виповзає трамвай, зупиняється навпроти мене, заскреготівши гальмами, двері відчиняються, звідти вискакує гурт істот у протигазах, схопивши за руки й за ноги, кидають на носилки тіла вічно живих мертв'яків, затягують їх до трамваю, двері зачиняються, й трамвай повзе далі вглиб осінньої ночі. Я з жахом думаю, що останній лукич пропустив із встановленого ритуалу найважливішу частину, й поки трамвай ще не щез за рогом, показую йому вслід чисто чоловічий жест: одна рука на згині іншої, пальці затиснуті в кулак і від ліктя рвучко вгору, — avante!

... щоб знову повернути туди, де розмова, спочатку невимушена, поволі переростає в обтяжливий для обох сторін допит:

— Що являє собою ваша кімната? Детальніше, якщо можна...

Так, так, ваша — наша, детальніше якомога, куди ж тут подінешся, за спиною кожного з нас стоїть гога й магога і якомога ясунарі з домахою в оголених руках, — але на фіг вам вперлася та кімната, якщо так можна, не треба так, так не можна, вона ж так чекала на мене... А так? Гаразд, я спробую, але майте на увазі: що воно таке, я й сам доладу не знаю. Вірніше — що вона така. Яка вона така, там, де ніколи не заходить сонце... На жаль, саме цього я ніколи не зможу вам розповісти. Цього не можна торкатися протокольними лаписьками. Я не знаю, що це було за приміщення. Вірніше: що за ПОМЕШКАННЯ. Бо не варто ображати навіть такий обмежений простір подібним означенням. Бо все ж таки, незважаючи ні на що, це було не приміщення, а ПОМЕШКАННЯ, — зважаючи на кожен запах, на кожен вечірній шелест, шерех і шепіт, не зрозуміло чий, але такий схожий, зважаючи на кожен дотик, на кожен крик, на кожен знеможений стогін, — незважаючи ні на що, це все-таки було ПОМЕШКАННЯ: я мав там свій куток. Але хоч убийте мене, я ніяк не второпаю, в чому ж полягало, так би мовити, його функціональне призначення. Спочатку мені здавалося, що звичайна кімната для побачень — неподалік, та все ж окремо від тюремного приміщення. Та зовсім недавно допитувач Функ делікатно натякнув мені, що, зважаючи на суспільну небезпеку моєї особи, я перебуваю в секторі нейтралізації.

Колись це звалося простіше. Й страшніше. Тепер це звучить майже заспокійливо. Однак після його слів деякий час я відчував холодне й неприємне поколювання в кінчиках пальців на руках і ногах. Потім я заспокоївся. Не варто сприймати всерйоз виверти комітетчика. Звичайний психологічний тиск. Хоча хто його знає...

Мене втішає основний мій доказ: хто б це, скажіть, дозволив впускати до камери смертника таких неймовірних відвідувачів — жінок із відблиском божества на кожнім обличчі, в легких напівпрозорих сукнях, зітканих із найпотаємніших спогадів, я не знаю, що з ними робити всіма, я не знаю, що робити з собою посеред цих чотирьох білих стін, посеред усіх непрожитих моїх помешкань, аж поки не впізнаю в тій чорно-білій круговерті твоє обличчя: бо ж саме цієї суботи мені хотілося бачити тебе, але, мабуть, є в тому певна закономірність: чим сильніше маєш бажання, тим важче його здійснити, тим неможливіше, тим більше всяких перешкод виникає, — може, тому, що потік часу, той плин, для якого час визначено, який люди звикли називати "долею", не любить, не терпить, як то кажуть, "своєволія", — неузгодженої з ним особистої волі людини, саме так, я тепер згоден із цим, я не хочу борсатись наперекір потокові, ще можна встигнути довіритись повільній незупинній течії й розплющеними очима вибрати небесний ультрамарин, його глибину й прохолоду, але чому ж так радо я віддав би всю мудрість незворушних даосів, усю просвітленість від спалених буддами бажань за єдиний дотик до твого сумного тіла, — як тоді, під час нашої зустрічі, в автобусі, що йшов із Житомира на Київ, у напівзбитому розгвинченому ЛАЗі, страждаючи разом із ним від конвульсивного ритму шосейної лихоманки, до того ж саме в той день я міцно недочував на ліве вухо (перегрівся у звягельській лазні), я ледь чув свій власний голос, а ти не чула зовсім, тому раз-по-разу перепитувала мене, ПОВТОРИ, БУДЬ ЛАСКА, ЩО ТИ СКАЗАВ, Я НЕ ЧУЮ, нахиляючись до мого обличчя так близько, так несподівано, що тисячі окремих дотиків теплого пахучого волосся одним безгучним вибухом накривали мене з головою, Я ЗОВСІМ ТЕБЕ НЕ ЧУЮ, ПОВТОРИ, БУДЬ ЛАСКА, а я вже нічого не міг повторити, голова йшла обертом од тих пахощів, відтінків голосу й сміху, дотику оголеної вище ліктя твоєї руки, — всієї твоєї неможливої присутності біля мене, я нічого вже не міг повторити, втрачаючи на мить дар людської мови, й тільки дурнувато-радісно сміявся у цілком недоречних місцях, НЕ ЧУЮ, ПОВТОРИ, БУДЬ ЛАСКА, й знову вибухова хвиля накриває мене з головою... приступ нудоти закочується вглиб, стає легше дихати, поволі затихає біль, я знову бачу над собою білу стелю, бачу чиєсь незнайоме обличчя, повільно входять у розбуджену свідомість слова чужої мови:

— Шеф, клиент всплыл, судорог не было...

— Хорошо, прибавь двадцать вольт, экспозицию увеличим на три десятих...

... Мабуть, то була кімната саме для таких процедур, для цього в лікарні існувало окреме приміщення, — щоб не хвилювати подібними (вірніше, неподобними) сценами хворих, хоч вони нічого не бачили, але могли чути крики, що виривалися звідти, могли побачити обличчя пацієнтів, яких санітари виводили звідти під руки, й цього було досить, — сеанс електрооздоровлення переростав у загально-візуальну терапію: шануйтеся, мовляв, дурні, а то й вам таке буде, а сьогодні прийшла

digitized by ukrbiblioteka.org

моя черга, вона стоїть наді мною в білосніжному халатику, торкається рукою мого плеча, вставай, мій хлопчику, вставай, піднімайся, вже час, не можу розліпити заплющених очей, у роті пересохло, язик має смак дохлої риби, але пити не дають, сеанс електроконвульсивної терапії проводять натщесерце, щоб тебе, голубчику, не знудило часом, щоб блювотиною не забруднив ти наші білосніжні халати, але, господи, яка то нудота, оті ваші урочистості і паради, після яких усі учасники покірно, один за одним вишикуються у довжелезну чергу на побачення з мумією Вождя, яка ж то нудота бачити незворушну стіну нерухомих облич ветеранів, тисячами відтиснутих за пожовклими знімками на дошках пошани, який то біль, коли найближчі тобі люди з цієї черги мертвіють просто на очах, перетворюються на незворушні маски, з'являється підозра, що основне призначення тієї ритуальної черги саме в цьому: змертвляюча сила від мумії передається кожному, хто приходить сюди на трупопоклоніння, і кожен звідти в и н о с и т ь у с о б і ч а с т и н к у н е п о х о в а н о г о мертв'яка, повільно, але неухильно та трупна частка знеживлює всю людську істоту, позбавляє її можливостей живого спілкування зі світом, з іншими людьми, отож, мені й захотілося перевірити, чи справді це так, чи не можна хоч якось захиститися від цього, — побачивши ближче до входу в ґранітну печеру свого однокласника, я попрохав його пропустити мене перед себе, бо хвіст черги ховався за червоними стінами музею, — я побачив лисий череп, обтягнутий жовтою шкірою, провалля глибоко запалих очей, із яких повільно, один за одним виповзають вусаті та чорні таргани, — виповзають, ховаються за накрохмалений комірець сорочки, але на них ніхто не звертає уваги, всі зберігають похмуро-святошний вираз на обличчях, хвиля страшенної нудоти накочується на мене, підіймає, крутить на своєму гребені всі мої кишки, я з усіх сил намагаюся стриматися, затискаю долонею рота, та вже даремно: струмінь блювотини вивергається прямо на прозорий саркофаг, на мундири охоронців, що стоять по обидва боки мертв'яка, а лиш устигаю нахилитися вперед, руками спертися на ґранітний підмурівок, встигаю лише вжахнутися тому, що сталося, і тому, що станеться трохи пізніше, — блювотина йде косяками, заповнює приміщення печери, і той могутній потік відгороджує мене од розгублених охоронців, від переляканих відвідувачів, бачу, як на його хвилях гойдаються паперові кораблики, порожні тюбики від пасти "Колінос", зіжмакані газети, якісь посвідчення, перепустки, бланки анкет, розірваний військовий квиток, окремі сторінки щоденників, конспекти лекцій із наукового мухоїдства, екзаменаційні та лотерейні білети, портрети делеґатів Великого Курултаю...

... вставай, уже пора, на тебе чекають у приміщенні "тіпальні", вже все готове до сеансу ЕКТ, до недільного ранку, коли повз мене не поспішаючи йдуть святково зодягнені люди, оминаючи запахи немитого тіла, мого запущеного енурезу, запахи старості й поту, проходять повз мене, фундатора "Короткого реєстру евентуальної діялогики", котрий починається так:

1. МАМА МИЛА РАМУ
2. ВНОЧІ ВИПАВ СНІГ
3. РАМА ПОВІСИВСЯ, —

але залишився жити, бо треба ж комусь добирати слова до реєстрика, укладено тільки перші три книги перших двох томів, треба комусь підбирати їх із шапки-вушанки, інколи таке попадеться, що страшно

його торкатись, але сьогодні день якийсь нетутешній, сьогодні найбільше слів, що починаються третьою літерою абетки, вибираю їх жменями до торби, і кожне слово залишає на долоні свій дотик:

возопити
возгреміти
воздати
воззріти
воздух
восхвалити
воспівати
воспрянути
возлагати
возобновити
воскресити
возвістити
водрузити
вовіки
восплакати, —

не розумію, що значить більшість цих слів, здається, я чув їх колись дуже давно, але відтоді пройшло стільки невблаганного часу, мої найближчі слова давно вже розтерті на пісок під ногами вечірніх перехожих, треба встигнути хоч дещо підібрати, але не вірте, коли вам скажуть: йому колись здавалося, що він ніколи не помре, що те давніше дитяче відчуття в чомусь найголовнішому залишилось вірним, ніщо не щезло, не пропало, а тільки перейшло, як тінь, на сонячний бік колись обіцяного світу... бо стільки було обіцяно, таким щедрим було передчуття того, що має статися, що не так уже й важливо, чи збулося з того всього хоч що-небудь, у тих ранніх запахах спаленого листя, в отих ще не названих світах ніщо не пропало, не щезло, кожна мить збереглася назавжди, й те, що не збулося, залишається там найголовнішим своїм здобутком, можливістю ще раз прокинутися посеред зими, у темряві, з відчуттям, що з'являється осторонь самого пробудження: не можу пригадати, хто я такий, звідки трапив сюди, в цю важку порожнечу, очі мої нічого не бачать, заплющую їх, розплющую, але не можу розрізнити поряд себе жодного чіткого контура: невже я осліп під час сну — від прокручених кимось у моїй свідомості тягучих сновидінь, ось тоді з'являється страх, що примушує мене піднятися, відсунути штору віконну: сніг... Сніг зберігає в собі вчорашнє світло, сніг щоранку вертає мій зір, мою спроможність дихати на повні груди, так добре, глибокий вдих, повільний видих, повторюйте вслід за мною:

я вільна й щаслива людина,
я вільна й щаслива людина,
я вільна й щаслива людина, —

вся безпідставність і нахабність цієї формули пробуджує знову в мені бажання жити, а цих хвилин досить, щоб поряд із свідомістю прокинулось і тіло... Тепер треба встигнути (зразу ж після перших радіосигналів) вимкнути репродуктор до того, як він загорлає на всю свою чорну пельку державний гімн сересеру, — бо коли цей хокейно-тюремний марш захопить мене в ліжку зненацька, коли доведеться вислухати його до кінця, то потім весь день ходитиму з розбитою головою і розтоптаним обличчям, із безпорадною жалістю до мільйонів людей, що змушені кожного ранку розпочинати свій день з оцих

digitized by ukrbiblioteka.org

моторошних звуків, під них справляти свої великі й малі потреби, чистити зуби, а зрідка, відчувши ранкову наснагу, задовольняти свою притишено розойойойкану половину, й нікого не дивує така невідповідність, усі призвичаїлись до такої звиродніло-буденної урочистості, тепер уже незалежно від долі людей оте ранкове гімнотворення програмує їхню життєдіяльність, нав'язує їм свій важкий державно-нелюдський ритм, — на день, на рік, до самого скону. Вже розвидняється, я встигаю вимкнути репродуктор, сьогодні його не почую, і слава Богу... Ось іще раз вдалося відбудувати за ніч зруйнований місток, місток між думкою і дією, час виходити з дому, братися до своєї безробітньої роботи...

... для початку треба знайти стіну — цегляну стіну будинку, в якому давно ніхто не живе, в якому давно хтось живе з того часу, коли там ніхто не живе, стіну з облупленою штукатуркою, з-під якої проступає нікому не потрібна креатура, а потім знайти молоток і забити цвях у стіну, великий перший цвях; другий цвях треба забити з протилежного боку, — добре, якщо то буде інша, протилежна стіна будинку, в якому ти сам. Але в жодному разі другого цвяха не можна забивати в чорне дерево, єдине дерево посерд кам'яного подвір'я. Дерево — то є табу для цвяхів, дивне табу, якого ніхто не дотримується... бо кожне дерево в нашій імперії зберігає у своїй вогкій підсвідомості матрицю розп'яття, бо кожне дерево — то непроявлений свідок мовчання в темряві Гетсиманського саду, й кожного разу, коли ви забиваєте в тих свідків цвяхи, ви прибиваєте до них свої долоні й не помічаєте того... лиш згодом дивуєтесь, відчуваючи пекучий біль, — так нелегко буде жити, а тепер важко вмирати... вмирати без... без чого?.. без кого... на відповідь уже не лишається часу...

Отож краще той цвях забити в шпарину ґранітного постаменту, на якому вічно живий Мертв'як імітує енергійну ходу в напрямку до майбутнього; тоді до тих двох цвяхів треба прив'язати мотузок, а потім порозвішувати на ньому щойно випрану білизну, вишиті сорочки, чоловічі й жіночі, полотняні білі рушники, а потім вийти на вулицю, дочекатися перехожого, й коли той запитає у вас, котра година, запросити його на подвір'я і разом із ним побачити, як крізь біле полотно проступають великі брунатні плями: сорочки набухають страшною вологою; побачити, як починає ворушитися стіна, як тіло ґранітного Мертв'яка зводить судома, як корчить його простягнуту вперед правицю, як плити розвалюються у нього під ногами... ранок, у свіжовипраній білизні гуляє вітер: махають рукавами полотняні сорочки, чиясь душа здалеку повертається до тебе...

1990

Олександр ШУГАЙ

"І ПІШОВ ДОГАНЯТИ СВОЇХ..."

Скільки ж їх, українських поетів, розгубилося на далеких і нелегких шляхах-дорогах!

Ось іще один: Ігор Твердий.

Хто він? Звідки? Якого віку? Про це можна лише здогадуватись. Але був поетом. Хоч і сумнівався у своєму покликанні. Саме через те й звернувся до автора книги "Тигролови", що вже тоді мала успіх у читачів, які опинилися поза Україною:

"Вельмишановний пане Багряний,

знаючи від людей, знайомих з Вами, що радо допомагаєте тим, хто прохає від Вас допомоги, пишу Вам цього листа.

Зараз збираюся виїздити з Європи. Перед тим пишу до Вас, бо пізніше такої нагоди може і не трапитися.

Дуже і дуже прошу Вас, пане Багряний, прогляньте ті вірші і віршовані переклади, що надсилаю з цим листом, і скажіть, чи маю я якийсь хист в поезії, чи слід мені далі в цій царині працювати.

Я люблю асонансні рими, мінливий, не витриманий в суворому метрі ритм — чи тримаюся я в рямцях припустимого?

Наперед вдячний Вам, пане Багряний. Вибачте за турботу...».

Листа датовано: 4 червня 1947 року.

Ознайомившись із віршами, Іван Павлович відповів: "Вичуваю в Вас справжнього поета... Працюйте уперто, працюйте багато — це Ваш обов'язок. Під працею я розумію не тільки безпосередньо творчу роботу, а й наполегливе читання всього, що є ліпшого в сотвореному всіма Вашими попередниками на цьому світі. Намагайтеся стати вище, щоб бути неповторністю. Змагайте до того. Говорю це саме тому, що на такі думки наводять Ваші надіслані речі...". Власне, ця щира зворушлива відповідь, з якої маємо змогу відчути й душу самого Багряного, його мистецьке кредо, перед нами в повному обсязі. Вона вельми доречно додає нові, неабиякі штрихи до складної, поки що не вивченої як слід біографії письменника.

Та як склалася доля молодого поета? Ба, навіть людська доля? Адже відтоді минуло понад сорок п'ять років! Зазначений відрізок часу охоплює також тридцятиліття від дня смерті Івана Павловича Багряного, що виповнилося в серпні 1993-го.

"Якщо будете ласкавий відповісти, — писав Ігор Твердий, — то адреса моя: Гановер, Мекернштрасе, 27, Бл. 5 а, Ц. 13».

Тож, може, тепер, коли з'явилася друком ця віршована добірка, відгукнеться й поет, що "пішов доганяти своїх"? Чи відгукнеться принаймні хоч хтось із його побратимів?

digitized by ukrbiblioteka.org

Ігор ТВЕРДИЙ

ЖАР-ПТИЦЯ

Йшли на фронт ми під сонця лезами;
на шляхах світової борні
конала жар-птиця поезія,
розчавлена колесом війни.
По шерегах брудних одностроїв
її тьмяний погляд пробіг
із надією та мольбою
і якраз на мені застиг.
Не пісні лунали, а стогони,
сяйво крил загасало теж.
Неприємно бачити агонію,
коли сам умирати йдеш.
Я схилився над нею, безсилою,
і, обтерши засохлу кров,
під мундира кишеню лівую
заховав одне перо.
Мені боляче стало, що птиці
захистити нічим не зміг.
Стис міцніш я ремінь рушниці
і пішов доганяти своїх.

ПРАВДА

У Війни на вгороді грядки багаті —
в пух земля злопачена, куди там плугу!
Одноногі страхіття рукаті —
задля гав цікавих пугало.

На кожнім з них висить сталевий шолом,
в дерев'яних грудях дата:
В день такий-то зробилась землиця пером
для героя солдата.

З часом що то уродять гря́дки?
Ті, що сіяли, чи мали рацію?
Чи не дарма на посадку
мільони були затрачені?

Імена їхні? Що імена?
Були різні, але вже давно
їм усім імена відібрала Війна.
Смерть ім'я всім давала одно.

Спіть із миром, герої, а з часом
загримить про вас Правда гордая,
зараз, правда, нема в неї часу,
бо в роботі, пробачте, по горло:

Її хочуть зробити вагітною
і ґвалтують політики многії.
Треба ждати. Що ж більше робитимеш?
Може, Правда ще встане на ноги...

ОПТИМІЗМ

Утішся, кохана!
На купи румовищ дивися спокійно.
Жахає тебе, що, віками плекані,
в уламках культури й мистецтва творіння?

Все, все, у що прадіди наші вкладали
надхненної творчости мрії,
брутальна Війна зруйнувала
на честь Перемоги-повії.

Утішся, кохана!
Не все в нас забрали, життя ще лишили.
Минула пора ґураґанна,
любов наша тільки зміцніла.

Ти вже над руїнами досить ридала,
доволі вже сліз і розпуки.
Все буде прекрасно: що ми не здолали,
те діти зруйнують й онуки...

Утішся, кохана.

СКЕРЦО

Під поглядом його схилялись тисячі,
за помахом руки неслись степами;
об голови щербилися мечі,
палали селища багаттями вночі
і дзвінко хлюпала ворожа кров під копитáми.

digitized by ukrbiblioteka.org

Він мчав вперед, блищали очі переможні, раді,
розносив вітер попіл на поля...
То був твій прадід,
то була моя земля!

В руїнах селища, між гуртом полонених
ще не зґвалтованих ординцями жінок
побачив він її... з бажань шалених
під ребрами забігав холодок...

Забути мусіла, що на її очах забитий
упав коханий муж, що десь в неволі діти...

Її твій прадід над усе кохав —
вродливішу з усіх його жінок, безцінную забавку.
О, підлий хан!
О, бідная моя прабабка!

Сам милосердний Бог мстить до четвертого коліна —
то ж і моя душа, тебе побачивши, від помсти запалала.
Від прадіда твого моя прабабка постраждала,
тому зі мною розквитатись ти повинна!

В страшних тортурах ладен я закатувати
твого укоханого (о, прокляття!) чоловіка,
тебе, мадьярко, на руках внести в свою кімнату,
зректись всього і вся — віддать себе відплаті
і мститись люто — ночі, дні, літа — до віку!

*

Та ні, я не герой, сучасний лиш поет, а в вік двадцятий
героїв позасуджено до страти,
плодяться і живуть тупі, бездушні люди —
вожді всі — шахраї, поети — словоблуди...

ХОЧУ

Поцілувати червоні маки,
що в зеленій траві розцвіли,
як малій дитині плакать
на пружному лоні землі.
Впасти ниць у широкім полі
і, притиснувшись грудьми,
серцем стукатись, повним болю, —
"Не погребуй, мати, прийми!
Земле рідна, краю убогий,
все забудь мені, все прости, —
розступись — твоїм травам під ноги
ляжу угноєнням простим...»

Через рік, у літню годину,
очищення чудом величним
з тії мерзости — нікчемної людини,
може, зійде мак червоно-пишний.

ШІ-КІНҐ

СКАРГА ҐВАРДІЇ

Генерал!
Ми цісарській славі живії є сходи.
Мов потік Ян-Тзе — К'янгу у безвість ми сходим.
Нашу кров ти даремно пролляв, наче воду,
Генерал!

Генерал!
Ми для цісаря соколи й круки.
Наші діти голодні, жінки у розпуці.
Звір в степах наші кості шматує на штуки,
Генерал!

Генерал!
Твої очі — погорда невпинна.
Матері наші в панській роботі гнуть спини.
Чи є матір така, що не втратила сина,
Генерал!

ЛІ-ТАЙ-ПЕ

П'ЯНА ПІСНЯ

Я хочу шубу свою пропити,
Шинкар!
Я хочу службу собі купити,
Що в шлунку розводить жар.

Шуба гріє зовні лише.
Вино — ізсередини.
Я голову дам собі зняти з плечей —
Що я ще не жив — почну лиш цієї хвилини.

Чао-Чі був великий поет, він умів випивати.
Я — гірший? Ні!
Я хочу зараз коня продати
Й зрівнятись із Чао-Чі.

О так, філософія дар надзвичайний, дар Божий.
Були філософи, що й краплі не пили...

digitized by ukrbiblioteka.org

Вони в домовині, може,
Із того менш смерділи?
Взуття своє ставлю також у залог.
Я ще не повний. Дістатись до хати
Я з певністю можу на всіх чотирьох.
Пощо лиш? І тут не погано лежати...

Іван БАГРЯНИЙ

Лист до Ігоря Твердого

Дорогий, хоч незнайомий друже.

Роблю для Вас виняток, і в цьому вже Ви зможете вичитати відповідь на поставлене в листі запитання.

Назагал я нікому не даю ніяких порад ані оцінок — як початкуючим, так і непочаткуючим поетам, що надсилають свої твори, намагаючись розв'язати болісне для себе питання "писати чи не писати". І не роблю я цього з двох причин:

1) Здебільша — не хочу криводушити, а написати правду — вона буде загірка і тим, може, буде зашкідлива для уразливих натур.

2) В окремих випадках — вважаю себе за ніякий авторитет, щоб давати більш чи менш повчальні вказівки та менторські оцінки. Бо знаю, що справжня поезія лежить далеко поза межами будь-якого канону, і той, хто насмілиться молодого, а тим більше талановитого автора вкласти в прокрустове ложе "правильної" поетики — просто бреше і робить велике свинство, хоч і з добрими намірами.

Для Вас роблю виняток, теж з двох причин. По-перше — вичуваю в Вас справжнього поета, який зовсім не потребує менторських вказівок, а по-друге — поета мужнього, для якого навіть гостре слово не зашкодить. Одначе все ж таки не сподівайтесь, що я буду тут Вас повчати, як треба писати вірші. Ви це зможете вичитати в кожному підручнику, хоч ніхто ще з тих підручників не вичитав, як творити справжні поетичні вартости. Не вичитав цього й я. Не вичитаєте цього й Ви. Бо, повторюю, секрет справжньої поезії лежить далеко десь поза межами канонічних і обов'язкових приписів.

Елементи тієї справжньої поезії, що зачіпає увагу і збуджує емоції, є й у Ваших віршах. Я не тільки перечитав їх сам (а це трапляється дуже рідко) з задоволенням, а й перечитав раз деяким присутнім моїм гостям, що мають добрий літературний смак і відчуття. Реакція в сприйманні була на Вашу користь.

З усього того я тільки хочу Вам сказати (і для того, власне, пишу цілого цього листа) — працюйте. Працюйте уперто, працюйте багато — це Ваш обов'язок. Під працею я розумію не тільки безпосередньо творчу роботу, а й наполегливе читання всього, що є ліпшого в сотвореному всіма Вашими попередниками на цьому білому світі. Намагайтесь стати вище, щоб бути неповторністю. Змагайте до того. Говорю це саме тому, що на такі думки наводять Ваші надіслані речі.

Щодо вказівок, які Ви хочете мати, зокрема — чи вірно ви робите, що не дотримуєтесь суворої метричної форми. Думаю, що абсолютно

вірно. Кожне шукання наражено на це, власне, йде через зламання кимсь усталеної, але зовсім не обов'язкової для іншого справжнього поета, форми і через творення свого, чимсь відмінного, оригінального стилю. Йдеться лише про те, щоб не перегнути палку. Зовсім слушно Ви ставите питання про "рямці припустимого". Цебто йдеться про рямці можливого, або, вірніше, доцільного, внутрішньо виправданого.

Коли взяти до уваги, що т. званий ритм властивий кожному слову і кожній фразі, і що ритм зумовлений змістом чи нагрузкою слова, насамперед (в зв'язку з чим зовсім однакові кількістю складів слова і з однаковим наголосом мають зовсім відмінний між собою ритм) — то, очевидно, можна творити прекрасні, ритмічно надзвичайно оригінальні і сильні речі, далекі від канонічних форм, і ще ніким не творені. Доказом є прекрасний верлібр Вергарна тощо.

Інша справа, що бувають слова і рядки зовсім ритмічно чужі в творі і зовсім не виправдані, що випадають з цілої речі, гальмують сприймання, руйнують цілість.

Такі рядки є й у Ваших віршах. Приклад — четвертий згори рядок у вірші "Жар-птиця", в якому слово "колесом" не на місці. Бо в нім є один зайвий склад, і той зайвий склад псує цілість.

І другий приклад — у вірші "Правда" в другім рядку згори слово "плугу" псує тим, що вжито в неправильній формі і зовсім без потреби, бо форма "плугові" відповідає абсолютно, крім того, звучить як повний і добрий асонанс.

Це одне слово, така дрібниця, а псує цілий прекрасний вірш, цікавий формою, а головне — цікавий і глибокий своїм змістом.

Уникайте таких дрібниць. Бо така одна дрібниця — це та маленька ложка дьогтю, що все псує діжку меду.

Поза тим і оригінальні, і перекладні Ваші речі мають більше плюсів, аніж дрібних мінусів.

Коротше, повторюю те, що я, власне, хотів Вам сказати, уникаючи повчання: працюйте. Дерзайте. Буду дуже радий, коли Ви десь знову поділитесь своїми успіхами. Коли матимете охоту тримати листовий зв'язок — дуже охоче кожного разу братимусь за перо.

Хочу і вірю, що у Вашій особі українська література матиме непересічного поета. Говорю це в надії, що у Вас не зайде, як кажуть, "ум за розум" і що ви не вийдете за ті рямці "припустимого", про які самі пишете.

Цікавий я знати Ваш вік і яку маєте освіту. Якщо матимете охоту і час, поінформуйте мене про це.

Виїжджаючи з Европи за океан (очевидно за океан), не втрачайте зв'язку, як не втрачайте й охоти до праці.

Чи з тих речей, що Ви надіслали, можна буде щось дати до друку? Маю на увазі друк не в газеті, а, очевидно, десь в якомусь літературному альманасі. Хоч взагалі Вам не раджу друкування ставити на перший плян. Основним є — створити добру річ, а за друком діло не стане ніколи і ніде. Наша дійсність бідна на добрих, справжніх, с у - ч а с н и х поетів. Ви маєте шанс. Не змарнуйте його.

Вітаю. Бажаю успіхів.

Завжди радий бути Вам у пригоді —

І. Багряний.

Публікація Олександра Шугая

digitized by ukrbiblioteka.org

Василь ГАБОР

ПОЛЮВАННЯ У ВТРАЧЕНОМУ ПРОСТОРІ

І лихі передчуття мав, а таки вибрався на це кляте полювання, що позбавило спокою й повернулося полюванням супроти мене. Якось раптово ще в Глибокому лісі я відчув себе не мисливцем, хоча й тримав у руках рушницю та й патронів мав удосталь, а дичиною, яку саме тої миті хтось вислідив, і був він, відчув я, не тільки дужчим за мене, а й вправнішим, підступнішим. Я спробував був хутко вибратися з Глибокого лісу, але невідома сила знову і знову повертала мене до його середини. Я сперся на столітнього дуба і перезарядив рушницю. І тут мені почулися звуки барабана, але я сам не знаю чому подумав, що то лунає африканський, саме африканський тамтам, і лише відтак я запитав себе: "А чи не серце моє гупає так з переляку?"

Ні, серце працювало рівномірно, а звуки тамтаму й далі випливали з Глибокого лісу, передаючи комусь, либонь, вказівки, як перешкодити мені вибратися з лісу, і я подумав, що той невідомий мисливець розпочав на мене полювання широко, обдумано, розважливо, щоб напевно загнати мене, свою жертву, у зазделегідь приготовану пастку. Що ж, подумав, мені не залишається нічого іншого, як прийняти виклик, бо втікати з Глибокого лісу я, мисливець, навіть обраний жертвою, не збирався. Принаймні стану комусь кісткою в горлі. Врешті, цим нікому нічого не докажу, бо воно, крім самої людини, нічого нікому й не треба доказувати.

"Либонь, усе це галюцинація, не інак, або блуд мене вчепився і водить лісом? — пробував заспокоїти себе. — Відпочину трохи й подамся додому".

І я припалив цигарку і, дивлячись неначе з дна колодязя на синій клаптик неба між величними кронами дерев, неквапно пускав перед собою довгі цівки диму. Але на душі й далі було неспокійно. В голову лізли всілякі нісенітниці. Приміром, що хтось мене раптово хапає кістлявими руками і міцно притискає до дерева, на яке сперся, курячи. Я пробую вирватись, але не можу, і тоді дерево-велет починає з мене реготати, здригаючись усім тілом, починає тріщати його кора, і з-під неї з'являються білі, немов хробаки, хоботці-присоски і тягнуться до мого тіла. Я аж відсахнувся від дерева і націлив на нього рушницю, та наступної хвилі, затормосивши головою, прогнав од себе погані думки і з гіркотою розсміявся зі своєї слабкодухості... Бракувало ще, аби кожна хворостина ввижалася змією, а кожен кущ чи пень — диким звіром.

Але ж зі мною ніколи подібного не коїлося. Я не відав, що таке страх, а саме він, відчув я, і доймає мене.

Йшов знайомою стежкою і на свій подив побачив, що вона знову привела мене до середини Глибокого лісу, а не вивела з нього, як я сподівався, а звуки тамтаму вперто переслідували мене.

Таки блуд вчепився, — я зняв з ремня фляґу, яку приніс із війська, й зробив кілька ковтків холодного чаю без цукру.

У лісі потемнішало, хоча небо в колодязях між кронами дерев і далі було яскраво-синім. Певно, сонце пішло на захід, його проміння вже не проникало між деревами, а лише ковзало їхніми вершками, тому в лісі й потемнішало, і я вирішив, що час би й самому вибратися додому. І тут від гадки, що за цілий день блукання Глибоким лісом я не зустрів не те що живої душі, а й не почув співу чи крику птахів, мені перехопило подих. Я збагнув, що не чув навіть подуву вітру, він не шумів у кронах, лише торішнє листя шурхотіло під ногами, вводячи в оману слух. Ні, таки не варто було вибиратися на це полювання, якщо мав такі лихі передчуття й застереження. І я згадав одне з них. Я добре пригадував, що прокинувся від страшної побаченої уві сні картини. Я бачив Африку, чорних воїнів-африканців із пов'язками на стегнах, з довгими списами й луками. Всі вони були чимось стривожені. Певно, хтось збирався напасти на них, і вождь готувався рішуче зустріти напасників. І тим вождем був я, і я бачив великий страх в очах воїнів, і знав, що не зумію прогнати його з їхніх душ. Знав і те, від чого цей страх. Одне з войовничих племен пустелі виростило великого чорного птаха. Він був заввишки мов чотири слони один на одному, а завширшки — як четверо слонів укупі. Птах мав гострого дзьоба й легко розправлявся ним із бойовими слонами племен, які оборонялися. Воїнів, що виходили проти нього, розмітав, як пилюку, дужим помахом крил. Плем'я войовників пустелі підкоряло із чорним птахом дедалі більше племен. Залишалося вільним тільки наше. Тепер настала і його черга впасти. Я розумів це, але не хотів з цим змиритися; я все думав, як нам воювати з велетенським птахом, і збагнув, що слід привчити його до людської плоті і крові, і тоді, сп'янілий запахом людського м'яса, він не послухає войовників, він нападе на них самих!..

І я вже знав, як можна привчити птаха до м'яса людського. Ми мусимо віддати йому когось із нашого племені. Але кого? Оцих воїнів-боягузів? Вони не зуміють розлютити його так, щоб він розшматував їх — не затоптав, не змів крилами, не проковтнув, як нестравне каміння, а таки по-справжньому відчув дух крові. І я відчув ніжний доторк до моєї руки. То мій син, подібний до мене, сумно дивлячись мені в очі, мовив:

— Батьку, накажи мені піти першим, тоді й інші підкоряться тобі і віддадуть у жертву своїх дітей.

— Ні, — відповів я рішуче, водночас дивуючись, звідки він знає мої думки.

— Інакше вони тебе не послухають, а якщо ти сам підеш першим, плем'я залишиться цілком безпорадним.

— Ні, — сказав я.

— Батьку, ти не маєш часу вибирати. Чужинці вже близько, вони вже готуються до поєдинку, — і син, улюбленець мій, гаряче поцілував мені руку.

digitized by ukrbiblioteka.org

Ми стояли, готові до бою, на пагорбі. Я знав, що мій син стоїть поруч, але дивитися на нього було для мене мукою. І коли вдалині на полі з'явився чорний велетенський птах, я не витримав.

— Не знаю, — сказав я до воїнів, — доки триватиме наша боротьба. Але якщо він поїсть усіх наших дітей, хто тоді продовжить наш рід, хто вийде на прю з птахом? А тому слухайте мою волю: хай мій син стане для вас вождем, а я йду на птаха. Я все сказав!

І з цими словами я рушив у поле, а воїни голосно застукотіли в тамтами. На протилежному кінці поля з'явився птах. Простував лінькувато, мовби й не помічаючи нас. Я почувався дрібним проти нього, наче черв'як перед куркою. А проте якомога войовничіше щось загорлав і замахав списом.

Войовники пустелі теж щось загукали до птаха, і я здивувався його раптовій переміні. Де й поділася лінькуватість — зробився рухливим і лютим. За мить, наче ураґан, летів на мене, цілячись дзьобом просто у груди. Та я встиг відстрибнути вбік і що є сили кинути списа птахові в око. На мій подив, птах голосно закричав од болю, і я зрозумів, що поцілив, — перш ніж його чорна пащека зімкнулася наді мною.

І в цю мить я прокинувся, мокрий від холодного поту, з відчуттям, ніби я не в кімнаті, а в середині чорного птаха, завбільшки з наш триповерховий будинок. Я довго не міг позбутися цього відчуття. Все здавалося, що будинки, як велетенські чорні птахи, ковтають людей і перемелюють у своїх шлунках, наче зерно.

Це трапилось рівно за тиждень до полювання. Вибираючись до Глибокого лісу, я намагався відігнати від себе лихі передчуття й увесь той, як мені здавалося, лихий сон. І лише тепер, у непролазних хащах, я зрозумів: і цей Глибокий ліс, і цей світ є, по суті, великим чорним птахом, а ми, хоч і вважаємо себе мисливцями і ходимо з рушницями, і маємо вдосталь набоїв, насправді є переслідуваними жертвами. Бо ми вийшли на полювання у втрачений простір.

Олесь ІЛЬЧЕНКО

ІНАКШИЙ КРАЄВИД

* * *

... І без приміток вірші.
Потім дивишся: хмари.
Але свої не гірші.
Коло —
вкотре гадаєш:
чом саме я? Тут саме?

Проте за тиждень звикаєш.
Зрештою, мова єдина,
лиш краєвид інакший.
Ти думав, плаче дитина,
а то лиш шепоче пальма
в пісок кораловий білий.

... Не відпускати гальма.
Може, й простір, мов час, — уява.
Такого не заперечиш.
Отже, пишемо: "Перша з'ява..."
Він-бо зумів писати
на протилежному боці
і майже не позіхати,
згадуючи інфернальну
країну ЖЕК і вахтерів,
звідти — напівреальну.

Чи не єдині храми
над сущим, у спільній блакиті —
вічні, одвічні хмари
і без приміток вірші.

* * *

Тополя всохла,
мов тотемічне дерево,

digitized by ukrbiblioteka.org

вночі мовчить затято.
В цьому місті ніч —
старі повії,
вуличні щури,
жахливі сни
під серця стукіт
і вранішній холодний піт
(то також ніч,
останнє скерцо ночі).

Потом цим
не залити пожежі снів.
Низки слів
виглядатимуть, як солідарність
із світом,
із землею,
яку іще не відкрито;

і тому прошу шепоту,
шерхоту,
шелестіння
в нескінченних боях
із власною тінню
снів своїх,
слів своїх,
з миготінням
ліхтаря свідомості
під дощами.

Відійшли давно
книжки
із травами і кущами;
а пригощали
стравами вишуканими,
трунками дорогими...
Забуваємо швидко
береги ми:
Юкатан — просто звук,
просто шерхіт,
як Гола Пристань.

Забуваємо дні свої —
двісті? триста? —
що справді були.

Слів намисто,
дукачі свої
варто кинути
до вічного моря.
Проситимеш без упину ти
шепоту, шерхоту,
навіть горя...

О шерхоти,
шепоти!

На вас
ще можна
покладатися.

* * *

Розчахнуте чорне —
потворне, чуже;
і гола жарівка
під небом, що впало
на парні будинки.
О вічна іржe,
забрьохані юрби
нічного вокзалу!

Могло б видаватися фарсом,
але —
трамваї
на коліях
зігнутих
плачуть,
паркан похилився
на праве плече,
авто бовваніє,
мов символ удачі.

Могло б залишатися все,
як було,
але серед нас
ще жива напівпам'ять
про майже банальні:
пташине крило,
троянду й зорю, —
світові криптограми.

Лиш острів озерний,
що серед димів, —
прихисток для тих,
хто розчахнуте, чорне
уголос потворним
назвати зумів,
у юрбах
не втратив
божественний голос.

* * *

Він був геніальним,
коли ти ще не
народився.
Коли ти ще спав,

digitized by ukrbiblioteka.org

він просто життям
отруївся.

Елегії, станси
у лютому —
місяці добрім,
у місяці щаснім,
тривожнім, хоробрім.

І хочеться жити,
дивитись на сині краплини,
бурульки під дахом,
бавовну небес в павутинні
гілля і галузок дерев,
що стоять над юрбою
і землю тримають
корінням своїм під тобою.

Його геніальність —
то майже пряма непристойність,
і розум, і пам'ять, і гідність,
і совість.

* * *

Іде, іде та тріщина шалена
з-під ніг — до обрію, не сповільняє хід;
тріщить земля, мов березневий лід,
вбирається у кольори черлені.

Розсічено вже навпіл твердь і воду.
Провалля чорне вивертає світ,
і поглинає низку зим і літ,
і короля, і блазня, і забороду.

Розбіглись чорні пагони довкруж.
Галузяться, ростуть яри-ярища.
Брутальний вітер над землею свище, —
не зрить ні ницих тіл, ні світлих душ.

* * *

Пошерхле і змарноване.
А снів
давно немає —
в серпні залишились.
Бракує слів;
так порожньо і тихо
серед зими.

Лиш птах сумний
в безодню неба крижану
все падає і падає...
І простір
розкрився,
а замкнутися не в силі.

* * *

... не зміг вже дивитися,
як годинникові стрілки
розкручують м'ясорубку часу:
адже всі відходять,
а я лишаюся —
серед дорогоцінного паперового лісу,
серед коштовних аркушів,
геніальних ляпок
і знаків NB.

А все воно брехня,
бо душа геть задубіла,
згадуючи
"про тебе, зимо, довгая неволе";
правдивими були
лиш ті цілунки влітку,
рожеве вино і долівка тепла.

* * *

серце торохтить
сухою мачиною
об ребра

спокою немає
біля нічної лампи
над чорною книгою

кільцем часу
повертаюся до юнацького віку
бо знову
все притлумлене греблі рве
і сталі береги підмиває

digitized by ukrbiblioteka.org

Мирослав ПРОКОП

П'ЯТДЕСЯТ РОКІВ УГВР

Українська Головна Визвольна Рада була створена на Великому Зборі УГВР 15 липня 1944 р. біля с. Сприня Самбірського повіту. В Плятформі, схваленій на тому Зборі, читаємо, що УГВР ставить перед собою завдання «об'єднувати і координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил українського народу на українських землях і поза ними для національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу, зокрема проти московсько-більшовицького і німецько-гітлерівського імперіялізмів за створення Української Самостійної Соборної Держави»[1].

Це було дуже відважне і дуже відповідальне рішення, коли усвідомити разючі різниці між тодішніми силами і спроможностями українського організованого визвольного руху, з одного боку, та силами Німеччини й особливо СРСР — з другого. Проте відомо, що УГВР як верховний політичний центр організованої революційно-визвольної боротьби, підпільна мережа ОУН та повстанські частини УПА вели боротьбу на українських землях ще на початку 1950-их рр. Чотири роки після створення УГВР, у 1948 р. ген. Тарас Чупринка (Роман Шухевич) у статті "До генези Української Головної Визвольної Ради" писав: "На заклик УГВР не скоритися московсько-більшовицьким окупантам, так як раніше гітлерівським, український народ відповів завзятою героїчною боротьбою проти більшовицьких гнобителів і експлуататорів України. Український народ, керований УГВР, свою визвольну боротьбу веде далі й сьогодні, тобто вже впродовж чотирьох років і рішений її вести далі аж до переможного закінчення — до побудови Української Самостійної Держави"[2]. Про те, що організована визвольна боротьба тривала в післявоєнні роки, свідчать також офіційні повідомлення совєтських державних органів, їхні звернення до т. зв. "націоналістичних банд" складати зброю і здаватися в полон за ціну помилування. Одним із найголосніших закликів такого типу був наказ міністра внутрішніх справ УРСР Ковальчука з 30 грудня 1949 р., поширений у західній Україні у формі публічних оголошень у різних містах і в пресі. У повоєнні роки це було сьоме публічне звернення урядових органів УРСР. Одним з останніх офіційних свідчень про існування підпільних форм боротьби в Україні можна вважати звернення до учасників українського визвольного підпілля, надруковане в рівенській газеті "Червоний прапор" у лютому 1956 р., одинадцять літ після закінчення Другої світової війни[3].

Сьогодні, коли від тих подій минули десятиліття, і зокрема тепер, коли відзначаємо півстоліття від часу створення УГВР, можна ставити

запитання: яким чином могла так довго після війни тривати організована боротьба українського визвольного руху проти політичного та поліційного апарату совєтської імперії? В чому була сила того руху, які його досягнення й невдачі або помилки, чи виправдані великі людські жертви, які принесла ця боротьба, і яке її місце, отже й місце УГВР, ОУН і УПА в найновішій історії українського народу?

Щоб відповісти на ці запитання, треба насамперед зупинитися над умовами, в яких творилася УГВР, а перед тим ще згадати умови, в яких опинилася Україна під час німецько-совєтської війни.

Відомо, що німці напали на Совєтський Союз у першу чергу задля того, щоб завоювати для себе Україну й перетворити її на німецьку колонію. Згідно з цією метою німецькі нацисти завели в Україні режим насильства, терору та грабунку. А прийшла ця німецька колоніяльна політика ледве декілька років після зорганізованого Москвою в Україні голодомору 1933 р. та безоглядного винищування української провідної верстви в 1930-і роки. А що територія України стала зразу головним театром війни, то на цю скривавлену й знесилену націю війна принесла нову хвилю масового знищування мільйонів людей, спустошення матеріяльної та духовної культури народу.

При тому, оскільки в Берліні та Москві прагнули тривало панувати над Україною, а західні демократії тоді були в союзі з СРСР, то Україна як політична проблема опинилася в тотальній ізоляції від стороннього світу. Приятелів ми там не мали. Певно, про Україну під час, як, зрештою, і напередодні війни в міжнародній пресі чимало писали, але тільки як про багату на природні ресурси територію і про об'єкт завоювань Німеччини та Росії.

У такій межовій ситуації перед українським народом стояли два кардинальні питання, а саме: як, поперше, бути народові в німецькій окупації, точніше, як боротися з нею, чи принаймні боронити себе, щоби зберегти фізичне й духовне існування та мати силу також протиставитися намаганням Москви далі панувати над Україною, і, подруге, як дати знати світові про те, що український народ протиставляється намаганням двох імперіялістичних потуг його тривало поневолити і що він прагне бути господарем на своїй землі, мати власну державу в колі міжнародної спільноти народів.

А вслід за тим ішло третє питання: де в тодішній дійсності були ті організовані українські самостійницькі політичні сили, які могли взяти на себе завдання закликати й організувати народ боротися проти окупантів? Бо ж від існування або неіснування таких сил залежала відповідь на два перші питання.

Коли в 1941 р. з України відступила Червона армія, на Наддніпрянщині таких організованих українських національних сил не було. Їх знищили в погромах 1930-их років. А мільйони боєздатних українців були змобілізовані до Червоної армії і перебували вже поза Україною, чи принаймні поза більшою частиною української території. А з ними відступила велика частина української провідної верстви, зокрема й такі видатні діячі культури, як Павло Тичина, Максим Рильський, Володимир Сосюра, Олександер Довженко та ін., чиї імена Москва неодноразово використовувала під час війни для пропаґандивних цілей, мовляв, в ім'я вільної України у спільному фронті всіх народів СРСР. Про якусь справді самостійницьку українську політику тих українських діячів не могло бути й мови. Вони боліли злочинами німецьких

digitized by ukrbiblioteka.org

нацистів в Україні, але будучи під контролем московських вождів, вони хоч-не-хоч мусіли виконувати ролю, яку їм доручили. А ті, які залишилися по німецький бік фронту, зіткнулися з німецькою колоніяльною політикою.

А все ж таки, після того, як 19 вересня 1941 р. німці зайняли Київ, гурт провідних українців столиці, у співпраці з кількома діячами ОУН під проводом полк. Андрія Мельника, які дісталися до Києва з Заходу, заініціював створення вже 5 жовтня 1941 р. Української Національної Ради як репрезентанта вільної волі українського народу. Рада пробувала здобути визнання чи хоча б зрозуміння німців для українських національних інтересів, проте зразу стало ясно, що такі сподівання, з огляду на пляни німецької політики в Україні, — звичайна утопія. І справді, вже 17 листопада 1941 р. німці УНРаду заборонили. Вони чинили також перешкоди для її громадської праці. Залишалася, очевидно, можливість української самостійницької політики підпільними засобами, але на це УНРада не зважилася. Попри це, ґестапо жорстоко розправилося з тими, хто був причетний до діяльности УНРади. Жертвою німецького терору впали тоді поетка Олена Теліга, її чоловік Михайло, публіцист Орест Чемеринський із дружиною, Петро Олійник, Микола Кузьмик та ін.

Але й у Галичині не було під німецькою окупацією можливостей для самостійницької української політики легальними засобами. Німці толерували діяльність суспільно-допомогових комітетів із їхньою централею, Українським Центральним Комітетом, також частково освітню та культурну діяльність. Але коли 30 червня 1941 р. з ініціативи ОУН під проводом Степана Бандери у Львові проголошено відновлення української держави, ґестапо вже 12 липня того ж року арештувало й ув'язнило в концтаборі Ярослава Стецька, який очолював створений тоді уряд, а 15 вересня 1941 р. німці арештували й посадили в концтабір Бандеру і провели масові арешти членів цієї ОУН в Україні та на інших окупованих німцями теренах, а також у Німеччині. Більшість арештованих просиділи в таборах до кінця війни, а деякі згинули.

У відповідь на це ОУН під проводом Бандери зразу перейшла в підпілля, у своїх публікаціях відверто закликала до боротьби проти німецьких окупантів, а передусім до самооборони від німецького терору, розбудувала свою підпільну мережу в різних областях України і в результаті порівняно швидко стала головною політичною організованою силою в боротьбі проти німців. Треба згадати, що оскільки Бандеру німці держали в концтаборі аж до осені 1944 р., провід цієї ОУН очолював до травня 1943 р. його заступник Микола Лебедь, а в серпні 1943 р. III Надзвичайний Великий Збір ОУН вибрав головою проводу цієї організації Романа Шухевича, і він був на посту аж до загибелі 5 березня 1950 р.

Якщо йдеться про другу частину розколеної в 1941 р. ОУН, яку очолював полк. Андрій Мельник, то її провід (ПУН) не зважився на відверту протинімецьку боротьбу й намагався засобами меморандумів та звернень до німецького уряду вплинути на зміну їхньої колоніяльної політики в Україні. Проте окремі члени цієї організації перебували і працювали в протинімецькому підпіллі, мали свої військові школи на Крем'янеччині та Володимирщині, також зазнали великих людських утрат.

У другій половині 1942-го та 1943 році фронт боротьби поширився з підпільних також у повстанські форми. Ця зміна відбулася головним чином на Волині й Поліссі, де німці особливо безоглядно грабували і вивозили хліб та людей на примусову працю в Німеччину і де дуже брутально поводилися щодо населення німецькі начальники. Крім того, тоді на Полісся, а згодом на Волинь почали наступати з півночі совєтські парашутисти, які, буцімто борючися з нацистами, провокували ще більші німецькі репресії і самі грабували населення.

За таких умов почався стихійний гін народних мас до самооборони, до творення озброєних частин, і це привело до появи Української Повстанської Армії. А що до того часу ОУН розбудувала свою підпільну мережу на тих землях, які вже восени 1942 р., на директиву проводу, переходили на повстанські форми боротьби, то це зразу перетворило УПА на серйозну повстанську формацію загальнонаціонального характеру. Це було зовсім природне, бо до УПА йшли українські патріоти незалежно від партійної приналежности, і вона своїми розмірами швидко переросла ОУН. (Треба згадати, що перші збройні відділи під назвою "Поліська Січ-УПА" зорганізував іще весною 1942 року отаман Тарас Боровець-Бульба для поборювання насамперед совєтських парашутистів, а далі й німців, і що з ним співпрацювали окремі провідні члени ОУН під проводом полк. Мельника. Пізніше відділи тієї формації були включені в УПА, яку в 1944 р. очолював ген. Тарас Чупринка.)

Про розмір і розмах боротьби УПА в цьому першому періоді вже у 1943 р., писав її очевидець і один із провідних діячів організованого визвольного руху на Волині Ростислав Волошин (пс. А. С. Борисенко): "Вже по рокові німецької окупації, доведене до краю гітлерівським терором, арештами та розстрілами провідних людей, ловленням та вивозом до Німеччини на повільну смерть молоді, паленням сіл за мнимий зв'язок з більшовицькими партизанами, безприкладним економічним визиском, непосильними панщизняними роботами, биттям, знущанням та наругами — населення України зрозуміло, що тільки організована збройна самооборона зможе охоронити його перед фізичним знищенням... Тим більше, що добре озброєні банди більшовицьких партизан із своїх баз на Білорусі посунули зимою 1942 — 1943 рр. лісами далеко на південь... Ці банди, до яких прилучилося місцеве шумовиння та злочинці, не чіпаючи німецького загарбника, почали грабувати населення... та стріляти свідомих українців... Вже перші бої УПА з більшовицькими партизанськими бандами та каральними відділами німецької поліції принесли новосформованим частинам гарні осяги. В тяжких і численних боях УПА розбила численні бази більшовицьких партизан, очистила від їхніх банд Рівенщину, Житомирщину, Луччину, Костопільщину, Ковельщину, південну Сарненщину та Берестейщину... Від березня 1943 р. починаючи, українське село розправилося з сотнями ляндвіртів та інших п'явок народу... десятки й сотні назв сіл Волині, Поділля, Полісся, Житомирщини, Кам'янець-Подільщини, Київщини, в обороні яких або в околиці яких бойові відділи УПА вели бій з німецькими загарбниками, проречисто свідчать про волю українського народу боронити свій край перед ворогом...»[4]

Постання й розбудова УПА поставили вже в другій половині 1943 р. перед Головним Командуванням УПА та проводом ОУН важливе

digitized by ukrbiblioteka.org

питання верховного політичного центру боротьби. В тому часі в боротьбі проти окупантів брали участь широкі кола суспільства, без допомоги яких, як відомо, не могла б діяти ніяка підпільна чи повстанська формація, і тому потрібний був верховний політичний орган, який репрезентував би цей усенародний рух. Такого завдання не могла брати на себе ані ОУН як політична організація, ані УПА як формація військового типу. Залишалося тільке питання, з яких активних політичних сил створити такий центр не тільки для репрезентації, але також для фактичного керівництва боротьбою народу.

У Польщі, Франції чи Бельгії, які були також окуповані нацистами, такі керівні політичні центри формувалися з представників чинних політичних партій, які вели боротьбу проти окупантів підпільними засобами. У нас картина була інша. На Наддніпрянщині, як я вже згадав, організовані політичні сили були знищені, а в західних областях легальні українські політичні партії міжвоєнного періоду розв'язали себе вже восени 1939 р. і під час німецької окупації не відновили діяльности. Правда, були винятки, якщо йдеться про окремих діячів тих партій. Так, напр. Голова Українського Національно-демократичного Об'єднання (УНДО) Василь Мудрий увесь час німецької окупації співпрацював із підпіллям ОУН, узяв участь у підготові Великого Збору УГВР і був вибраний першим заступником її голови. На жаль, таких винятків не було багато. Коли в січні — лютому 1944 р. постав з ініціятиви Головного командування УПА та проводу ОУН ініціятивний комітет під проводом Лева Шанковського і почав вести розмови з діячами колишніх українських легальних демократичних партій, виявилося, що їхні керівники не були готові брати участь у проєктованому керівному центрі, бо він формувався на платформі готовости вести боротьбу проти німецьких і більшовицьких окупантів, а ті партії такої боротьби не вели.

Не дали успіху також розмови з представниками ОУН під проводом полк. Мельника, але в цьому перешкоди творила також спадщина розколу в ОУН. Крім того, керівники цієї організації, як згадано вище, у 1941 р. співдіяли при творенні Української Національної Ради в Києві і при кінці війни старалися її відновити та поширити у Львові, що й сталося 22 квітня 1944 р. Але ані київська, ані львівська Національна Рада не плянували вести відвертої боротьби проти німецьких окупантів і такого гасла не висували, отже не могли нею керувати.

За таких умов організатори УГВР мусіли відмовитися від принципу багатопартійного добору кандидатів до плянованого верховного політичного керівництва, надавши перевагу індивідуальному запрошенню тих українських патріотів, які або самі брали участь у підпільній боротьбі, або співпрацювали з підпіллям. А свій народний мандат пляноване керівництво і його організатори могли спирати на довір'ї, послусі та підтримці тисяч членів ОУН і вояків УПА та тієї частини суспільства, яка їм помагала морально і матеріяльно. За підрахунками відомого американського дослідника Джона Армстронґа, при кінці 1943 р. самі тільки організовані сили ОУН і УПА та загалом тодішнього визвольного руху налічували не менше як сорок тисяч людей[5]. А тисяч тих, які їм доставляли харчі, давали приміщення, інформували про рухи ворога і цим ризикували своїм життям, ніхто не підрахував.

Створена на Великому Зборі 15 липня 1944 р. УГВР складася з 25 осіб, при чому п'ять із них не могли прибути своєчасно на збір, серед

них письменник Іван Багряний, який під час окупації співпрацював із підпіллям і погодився бути співзасновником УГВР. Після виходу на еміґрацію він співпрацював із Закордонним Представництвом УГВР до 1946 р., коли заснував Українську Революційно-Демократичну Партію.

Засновники УГВР були людьми різних поколінь і різного територіяльного походження. З 20 присутніх на Зборі, 10 були у віці між 30 і 40 роками, 6 — між 40 і 50, три — між 50 і 60. Найстарший між нами, Ярослав Біленький, професор української літератури у львівському університеті у 1939 — 41 рр., мав 61 рік. Закінчену вищу освіту мали 16 учасників, незакінчену — 4. Серед них 14 гуманітаріїв, у тому числі юристи, а 6 людей з освітою в галузі стислих наук. Галичан було 12, наддніпрянців 6, волиняків 2. Четверо присутніх були учасниками української національно-демократичної революції 1917 р. на Наддніпрянщині (Василь Потішко, член Генерального Секретаріяту військових справ Центральної Ради, Кирило Осьмак, вибраний на Зборі президентом УГВР, Петро Чуйко та Павло Шумовський), два були вояками в Українській Галицькій Армії. Серед присутніх на Зборі шість були членами ОУН або УПА, і працювали в підпіллі, а інші жили легально, але були пов'язані з підпіллям і виконували його доручення.

Великий Збір УГВР відбувався на терені, опанованому УПА, і одна чота УПА його охороняла. Збір тривав п'ять днів, він розглянув внутрішнє та міжнародне становище, устійнив напрямні дальшої боротьби і схвалив Тимчасовий устрій, Плятформу й Універсал. Згідно з Плятформою, УГВР зобов'язувалася керувати боротьбою українського народу проти німецьких і більшовицьких окупантів за відновлення державної незалежности України. В Плятформі також з'ясовано характер держави, за яку ведеться боротьба, її соціяльно-політичну програму. Плятформа забезпечувала "народно-демократичний спосіб визначення політичного устрою в українській державі шляхом загального народного представництва", "свободу думки, світогляду і віри", "розвиток української національної культури", "справедливий соціяльний лад в українській державі без клясового визиску і гноблення", "справжню законність в українській державі і рівність всіх громадян перед законом", "громадські права всім національним меншостям на Україні", "вільну форму трудового землекористування з визначенням мінімальних і максимальних розмірів для індивідуального землекористування", "усуспільнення основних природних багатств країни: землі, лісу, вод і підземних скарбів з передачею рільних земель у постійне користування трудовим хліборобським господарством", "удержавлення важкої індустрії і важкого транспорту", "передачу кооперативним об'єднанням легкої і харчової індустрії", "право широкого кооперування дрібних продуцентів", "забезпечення вільної торгівлі в унормованих законодавством межах", "забезпечення вільного розвитку ремесла та права на творення індивідуальних ремісничих варстатів і підприємств", "забезпечення права на вільну працю для фізичних і розумових працівників і забезпечення охорони інтересів робітництва соціяльним законодавством»[6].

Це були дуже важливі елементи плятформи УГВР, коли зважити, що організована визвольна боротьба українського народу під час німецької окупації, отже й боротьба ОУН, УПА і УГВР велася не тільки проти німецького та московсько-більшовицького імперіялістів як окупантів України, але також проти них як носіїв антинародних тоталітарних

digitized by ukrbiblioteka.org

диктаторських систем нацизму та комунізму, з природи речі чужих і ворожих українській духовій культурі, і що тільки з позицій суцільного заперечення тих систем можна було мобілізувати народні маси до боротьби за визволення. Тому ці гасла боротьби за рівночасно національне й соціяльне визволення народу знаходимо в основних документах ОУН, УПА та УГВР. Зовсім не випадкове те, що у вступі до постанов III Надзвичайного Великого Збору ОУН з серпня 1943 р. кажеться, що "ідеалом нової суспільности (до якої змагає ОУН) є вільна людина". Цей збір визначив програмовий зворот ОУН у напрямі традицій української демократії. Невипадкове й те, що в першому реченні Універсалу УГВР є посилання на національно-демократичну революцію в Україні 1917 і наступних років, але, очевидно, з дуже чітким визначенням державної незалежности України як центральної мети боротьби, отже без хвилевих хитань у бік Федерації з Росією, що, як відомо, спочатку тяжіло над універсалами Центральної Ради.

Зразу після повернення в Україну в 1943 та наступних роках органи НКВД і СМЕРШу намагалися масовими наступами розгромити формації організованого визвольного руху. Найпоказовішим щодо цього був триденний бій під Гурбами в Крем'янеччині у квітні 1945 р., в якому по більшовицькому боці брали участь не менше як тридцять тисяч спеціяльних частин НКВД. Пізніше такі самі масові атаки повторилися на Підкарпатті, а вслід за ними проведено систематичні блькади, метою яких було позбавити збройне підпілля допомоги від населення. Про це в офіційному органі УГВР "Самостійність" читаємо: "10 — 20. І. 1946 р. у всіх селах західних областей заквартирували постійні енкаведівські військові ґарнізони. На кожне село пересічно припало 25 — 100 бійців, на р-н 2.000 — 5.000... Кам'янець-Подільська область — великі і сильні ґарнізони цілком заблькували всі села вздовж Збруча... В такий спосіб були цілковито забльковані області Станиславівська, Дрогобицька, Львівська, Тернопільська, Рівенська, Волинська, Чернівецька, а дещо і Закарпатська... Зимова блькада — це суцільна безконечна облава з величезними масовими арештами, найдикішими знущаннями, биттям, масовими розстрілами"[7].

Виявилося, однак, що навіть такі жорстокі методи більшовиків не змогли зламати спротиву народних мас і, що найважливіше, підірвати їхньої довіри до визвольного руху. Про це у 1948 році в цитованій уже статті ген. Чупринка писав так: "Визвольна боротьба, що її провадить в останні роки український народ під керівництвом УГВР, є найкращим підтвердженням того, що весь український народ, який бореться проти московсько-більшовицьких окупантів та їх українських аґентів, безперечно визнає Українську Головну Визвольну Раду та її цілком підтримує. Особливо яскравою маніфестацією єдности українського народу на українських землях з УГВР є повний бойкот т. зв. виборів у Верховну Раду СРСР та бойкот таких же виборів у Верховну Раду УРСР та місцевих рад, що його, на заклик УГВР, провів український народ 10 лютого 1946 р. і 9 лютого 1947 р. Бойкотуючи на заклик УГВР більшовицькі вибори, український народ не тільки здемаскував диктаторський, тоталітарно-терористичний, глибоко антидемократичний характер більшовицького режиму, але й провів своє публічне масове голосування за УГВР та її Генеральний Секретаріят — за свій парлямент і уряд".[8]

Це не були одинокі вияви солідарности народу з УГВР. Таку саму підтримку в суспільності знайшли її заклики боронити від знищення Українську Греко-Католицьку Церкву, протиставлятися русифікації, насильним вивезенням, зберігати віру в остаточну перемогу української правди.

Зрозуміло, що в міру закріплювання совєтської влади в західніх областях України можливості дій організованого визвольного руху меншали, що привело передусім до переходу від повстанських виявів боротьби до підпільних, які, як уже згадано, тривали майже до половини 1950-их рр. П'ятого березня 1950 року в зударі з відділом КҐБ гине Роман Шухевич, Головний командир УПА, Голова Генерального Секретаріяту УГВР та Голова Проводу ОУН. Його здібностям як повстанського командира й політичного діяча широкого формату, його послідовності та жертвености служити своєму народові й віддати за нього своє життя треба в першу чергу завдячувати те, що керований ним визвольний рух протривав такі довгі роки й залишив по собі тривалу спадщину, якою нація може гордитися. Його велика заслуга також у тому, що він зумів згуртувати біля себе талановитих повстанських командирів і політичних діячів і разом із ними мобілізувати народні маси програмою, яка віддзеркалювала їхні прагнення, і вселяти в них віру в перемогу. Це творило моральний клімат, у якому учасники визвольного руху зуміли забезпечити його довготривалість і загальнонаціональний характер.

Ясно, що ця боротьба була пов'язана з жертвами. Це найболючіше питання для учасників боротьби, передусім для її керівників. Проте було б зовсім невиправдано думати, що людські жертви спричинив сам організований спротив окупантам. Вистачить пригадати, що погроми, які вчинила Москва в Україні у 1930-их роках, не були результатом існування будь-яких підпільних українських організацій. Їх не було, їх придумували слідчі КҐБ як аргумент для того, щоб винищувати провідну верству України. Голодомор 1933 року також не був результатом саботажів українських селян. Москва змагала до знищення української хліборобської кляси, вона знала, що селянин-землевласник є джерелом сили нашого народу, тому треба було його усунути, і вона це зробила. Ще й сьогодні в самостійній українській державі збираємо пожнив'я того спустошення. У західній Україні у 1939 — 41 і після 1945 р. арештували й вивозили українське населення не так за організацію підпільної боротьби, але за саму приналежність у міжвоєнному періоді до таких громадських організацій, як "Просвіта", "Сокіл" та ін. Крім того, каґебісти вивозили українців за те, що вони залишилися по німецькім боці фронту, а рівночасно ті ж каґебісти організували відділи аґентів і провокаторів, які підшивалися під УПА й тероризували населення. За таких умов організована самооборона народу — УПА та підпілля ОУН — могли радше гальмувати, а не посилювати терор КҐБ.

Врешті, не треба забувати, що там, де немає самооборони і спротиву народу, його мільйонові втрати в людях, як це було у голодоморі 1933 р. — це для стороннього світу тільки статистика. А націю зберігає при житті тільки боротьба, бажання жити, бо, як писав свого часу видатний діяч українського руху опору Юрій Бадзьо, нація має право жити і мусить його боронити.

digitized by ukrbiblioteka.org

Яке місце УГВР, ОУН і УПА, загалом організованого українського визвольного руху 1940-их і 50-их рр. у найновішій історії України?

Поперше, найбільшим досягненням організованого українського визвольного руху під час і після війни треба вважати те, що завдяки веденій тоді під керівництвом УГВР, ОУН і УПА боротьбі Україна здобула для себе окреме місце як незалежний політичний чинник між двома імперіялізмами, що воювали один з одним. Без цієї боротьби ми були б тільки пасивним об'єктом політики окупантів.

Подруге, боротьба організованого визвольного руху, отже й установи, які його очолювали, були впродовж довгих років німецької та згодом більшовицької окупації орієнтиром і носієм самої ідеї державної незалежности, яку окупанти намагалися живцем поховати, стерти з пам'яти народу, а його самого перетворити на раба. А сліди завданих тоді Москвою духовних ран нашому народові досі видно в сучасній Україні.

Потретє, організований український революційно-визвольний рух 1940 — 1950-их рр., подібно як українська національно-демократична революція 1917 та наступних років і створена тоді Українська Народна Республіка, залишив тривку традицію, на якій виростали нові покоління та нові форми боротьби. Певна річ, шістдесятники, самвидавча література, українська Гельсінська Спілка, культурологічні клюби 1960 — 1980-их рр. були оригінальними явищами, проте їхнє надхнення і їхня творчість зродилися на традиції минулих поколінь. Та й сьогодні в незалежній українській державі хотілось би, щоб традиція боротьби українського народу в дуже важких умовах і моральна атмосфера, яку творили учасники цієї боротьби, була критерієм вартости та стимулом для тих, хто тепер керує чи прагне керувати державним кораблем України.

Немає сумніву, що в тій боротьбі були також слабкості й помилки. Наприклад, безперечною помилкою був українсько-польський зудар у 1943 і 1944 рр. Його можна зрозуміти на тлі століть поневолення Польщею українського народу та взаємних ресантиментів, а то й ненависти, які затруювали атмосферу між обома народами. А все таки в тій трагічній ситуації тодішні керівники протинімецьких підпільних формацій обох народів зуміли нав'язати розмови й пом'якшувати спільну трагедію, яка сьогодні, за цілковито інших умов обох народів і обох держав, залишилася тільки болючим фрагментом минулого і не стоїть на перешкоді дружніх узаємин між українською та польською державами.

Відкритим є також питання, як довго мав продовжувати свої дії підпільний і повстанський рух з усіма наслідками того. Думаю, що в цьому краще покладатися на думки тих, хто ту боротьбу вів, їм було видніше. А дискусія про цю проблему залишиться академічною доти, доки дослідники не матимуть доступу до всіх закритих архівів минулого. Але й сьогодні є певне те, що основною метою імперських шовіністів було і, як видно, досі залишається забезпечити тривале панування над Україною в тій чи іншій формі. А з цього випливали і випливають усі висновки для української політики чи то в минулому, чи то сьогодні.

Слабкістю УГВР було й те, що вона не постала скорше і що швидка більшовицька окупація не дала змоги приєднати більше коло провідних людей до верховного керівництва боротьбою народу. Незважаючи на

це, вона впродовж років виконувала обов'язки своєрідної народної влади за умов окупації — у протиставленні до фіктивного уряду УРСР, дарма що, звичайно, на обмеженій території. У такій ролі УГВР протривала довше, ніж українські уряди періоду Визвольних змагань. Пригадаймо, що Центральна Рада мусіла покидати Київ за декілька днів після проголошення Четвертого універсалу і що на оборону новоствореної української держави вона могла вислати тільки один студентський курінь — силу непорівнянну з силами УПА в сорокових роках. І уряд Директорії мусів покидати столицю відносно швидко після проголошення акту злуки українських земель. Звичайно, це аж ніяк не зменшує значення й ролі тодішніх урядів України і державних актів самостійности та соборности.

Слабкістю УГВР і всього організованого визвольного руху воєнного та післявоєнного періодів було й те, що цей рух діяв в основному в західніх областях України. Це, очевидно, результат різного розвитку й різних можливостей західніх областей, які коротший час були під контролем Москви. Але платформа боротьби організованого визвольного руху була всеукраїнська, і так її сприймали широкі кола українського суспільства різних областей, передусім ті, хто зустрівся з його програмою і його живими свідками в совєтських концтаборах і в'язницях. У такому аспекті боротьба організованого українського визвольного руху 1940-их і 1950-их рр. була й залишається соборним надбанням усього українського народу і вона, подібно як визвольна боротьба попередніх поколінь, творить тверде моральне підґрунтя, на якому могла відродитися державна незалежність України.

---

[1] Літопис Української повстанської армії [далі — літопис УПА]. — Торонто, 1980. — Т. 8. — С. 35.

[2] Літопис УПА. — Торонто, 1982. — Т. 9. — С. 404.

[3] *Yaroslaw Bilinsky.* The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. — New Brunswick, N. J., 1964. — P. 346.

[4] Літопис УПА. — Торонто, 1977. — Т. 2. — С. 19, 22.

[5] *John A. Armstrong.* Ukrainian Nationalism. Second Edition. — New York and London, 1963. — P. 156.

[6] Літопис УПА. — Торонто, 1980. — Т. 8. — С. 37.

[7] Літопис УПА. — Торонто, 1982. — Т. 9. — С. 271, 273.

[8] *Там само.* — С. 404 — 405.

digitized by ukrbiblioteka.org

Фундація National Endowment for Democracy при Джорджтаунському університеті у Вашинґтоні та любліньский Інститут Центрально-Східної Європи заініціювали написання нарисів історії України, Білорусі, Польщі та Литви — країн, упродовж багатьох століть об'єднаних політично, економічно й культурно. Метою проекту є створення синтетичних праць, які висвітлювали б процеси формування цих народів як політичних і культурних спільнот, взаємопроникнення культур і формування спільного культурного простору Центрально-Східної Європи. Організатори проекту сподіваються, що створені в його рамках книжки з'ясовуватимуть історичну правду, відмовляючись від звичного, на жаль, для наших взаємин із сусідами образу ворога. Для цього передбачено координацію зусиль восьми авторів (по два від кожної країни). Над нарисом історії України працюють Наталя Яковенко, заступник директора інституту східноєвропейських досліджень Академії наук (до кінця XVIII ст.) та Ярослав Грицак, директор інституту історичних досліджень Львівського університету (XIX — XX ст.). Книжки мають до кінця року вийти у світ у видавництві «Генеза». Пропонуємо змінений варіант одного з розділів книжки Наталі Яковенко, що його авторка підготувала для "Сучасности".

Наталя ЯКОВЕНКО

РОЗТЯТИЙ СВІТ: КУЛЬТУРА УКРАЇНИ-РУСИ В ПЕРЕДДЕНЬ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Точками відліку нових систем вартостей стають ті відтинки історії, коли її неквапний плин, мов течія спокійної річки, перегородженої камінною заборою, раптово збурюється, потрясаючи долею людей, народів, країн, цивілізацій. І так само, як течія стає стрімкішою ще до того, коли води розіб'ються об першу скелю, пульс соціального життя сигналізує про наближення змін задовго до катаклізму. Немає сумніву, що для старої України рубежем часів була Хмельниччина. Її звично виводять із загальнонаціонального піднесення першої половини XVII ст., відділяючи від сліпого хаосу Руїни, що, мовляв, простував слідом як наслідок несприятливих зовнішніх обставин, котрі привели за собою сум'яття політичної незрілости, соціальний антагонізм і персональні егоїстичні вади того чи того лідера. Гадається, проте, що за такого членування поза увагою лишається найсуттєвіше: і героїка Хмельниччини, і кошмари Руїни були творивом **одних і тих самих** персонажів, котрі за кілька років навряд чи аж так "позеленішали" б політично, зантагонізувалися соціально й перетворилися з жертовних героїв на корисливих себелюбців. Особистісні вдачі цих людей, схоже, не належали до індивідуальних прикмет, ба — духовна роздвоєність і сум'яття свідомости було характерною рисою (а в даному разі — бідою) всього покоління, яке в середині XVII ст. взяло в свої руки долю України. Ця стаття якраз і є спробою розгледіти коріння цього явища в

надрах іще мирного життя, що процвітало на хвилі культурно-національного піднесення.

На зламі XVI — XVII ст. стрімкий вітер часу ввірвався не лише в соціальний побут, але й в узвичаєний ритм духовного буття. Зовнішніми ознаками змін стали оновлені буквально на очах двох поколінь церква й школа, жвавий поступ лише недавно започаткованого книгодрукування, поява нових форм мистецтва та нових способів думання. Гостра релігійна полеміка, що перетворила **церковне життя** з приватної справи вірних на об'єкт суспільно-політичної уваги, пішла на користь і старій, традиційній, і нововитвореній уніатській конфесіям, підштовхнувши обидві до реформ і впорядкування.

Уніатська церква (що її від 1613 р. очолював освічений, розумний і дипломатичний митрополит Йосиф-Велямін Рутський), відмовившись від силових прийомів, характерних для часів архіпастирства Іпатія Потія, першою зосередила увагу на влаштуванні власного дому. Найпомітнішою акцією на цьому шляху стала реформа чернецтва, проведена 1617 р. з ініціативи Рутського. Єдине послушництво й однорідність чернечого уставу, окрім зміцнення дисципліни, відкривали шлях до впровадження обов'язкової філософської та богословської освіти ченців-новачків (новіціїв). Це відповідало завданням Василіанського ордену (в який об'єдналося оновлене уніатське чернецтво), націленого, подібно до єзуїтів, не на аскетичне самозаглиблення, а на активну освітньо-місіонерську роботу.

Після леґалізації 1632 р. власної ієрархії в смугу незнаного доти піднесення вступила й православна церква. Окрім об'єктивної причини — підтримки з боку більшости руського суспільства, за цим стояв і суб'єктивний чинник — особистість Київського митрополита 1632 — 1647 рр. Петра Могили, молдавського воєводича. Після десятиліть гнаности і ледве не підпілля на чолі Київської митрополії опинилася людина династичного роду, рівна серед рівних у колі перших осіб держави. Ця обставина не могла не відлунити сплеском ентузіазму, трактуючись як щасливий знак, символ повернення втраченої величі й слави. "През тебе прагнет Русь направы"*, — звертаються до Могили, вітаючи його зі вступом у сан, лаврські друкарі в панегірику "Евфронія веселобрмячая" ("Дзвінкоголосий хорал"), одному з найпатетичніших витворів ученої київської музи тих часів.

Могила прийшов до митрополичого престолу "по ріках сліз... по смутних плачах", але тепер, віщують автори, все позаду. Немов біблійний щит, він стане "обороною руських прав", і Русь урешті заживе "в спокої", бо Могила "усе добре справить, добре направить".

Встановлення миру серед пастви новий митрополит справді досяг, а водночас піддав *направі* й церковне життя, провівши низку реформ, що внутрішньо зміцнили Руську церкву. Його реформи виразно перегукуються з тими, котрі наприкінці XVI ст. оздоровили латинський церковний світ. Як і там, в основу нововведень покладено два основних принципи: зміцнення внутрішньоцерковної дисципліни та формування нового покоління церковнослужителів — більш освічених, енергійних і підготовлених до пастирських обов'язків. Цій останній меті підпорядковувалися освітні інновації, започатковані Києвом, про які йтиметься далі. Що ж стосується суто церковного життя, то одним із найважливіших досягнень стала стандартизація літургії та затвердження 1646 р.

---

*Направа — тут у значенні ремонт, відбудова (пор.: направа замку).

digitized by ukrbiblioteka.org

нових обов'язкових літургічних правил, відомих під назвою *Требника Могили*.

Із загальним річищем католицької реформи, яка спричинила оновлення традиційного християнства після Тридентського собору, перегукуються й заходи, спрямовані на "націоналізацію" православ'я (власне, саме так від кінця XVI ст. "націоналізувалися" польська, чеська та інші церкви римського обряду). Цій меті служило піднесення культу регіональних реліквій та ікон, пошанування власних святих, використання місцевого християнського фольклору тощо. За Могили проведено в життя цілеспрямоване коло заходів, які наповнювали живим змістом релігійну свідомість християнина-українця, надаючи їй конкретної достовірности завдяки близькості об'єкту поклоніння — святого, ікони, чуда, храму. Так, у Лаврській друкарні 1635 р. був виданий "Патерикон", твір одного з найближчих соратників Могили Сильвестра Косова з житійними новелами про печерських святих, 1638 р. — "Тератургема" Афанасія Кальнофойського з описом чуд, пов'язаних із Києво-Печерським монастирем, а 1643 р. Могила урочисто канонізував усіх печерських угодників, понад сто мощей яких спочивало в печерах. Цього ж року з'явився друком і текст молебня з поминанням небесних заступників українського народу — святих, "в Малой Россіи просіявших".

Під дещо ширшим кутом зору варто оцінити й ініціативу митрополита у проведенні (головно за його власний кошт) масштабних реставраційних робіт у Києві, що повернули "з темряви підземної", як тоді писали, Десятинну церкву, Софійський собор, Трисвятительську церкву, храм Спаса на Берестові, Михайлівську церкву у Видубицькому монастирі. Ці споруди, пов'язані з минулим княжої Руси, для людей того часу були не архітектурними пам'ятниками, а матеріальним символом ідеї, задля якої будувалися. Відновлення княжих святинь, унаочнюючи безперервність традицій перетворювалося на потужну ідеологічну акцію (недарма саме в цей час уперше фіксується повір'я, що доки в Святій Софії стоїть Непорушна стіна з Богородицею-Орантою, доти стоятиме й Київ).

У цьому контексті несподіваного ракурсу набувають роздуми Петра Могили над постаттю ідеального володаря, засвідчені в кількох написаних ним передмовах і посвятах до лаврських видань. Для західноєвропейських мислителів ця проблема була заледве не банальною, коли судити з кількости праць, їй присвячених, однак на українському ґрунті вона прозвучала вперше саме в інтерпретації Могили. І хоча особистий філософський внесок митрополита тут вельми скромний і зводиться до переказування ідеї автократії, тобто верховенства світської влади мудрого правителя над владою церковною, явище це можна вважати досить симптоматичним. Характерно, що за редакцією Могили (а можливо, у його власному перекладі з грецької) 1628 р. Лаврська друкарня вперше видала знамениту візантійську пам'ятку VI ст. — "Повчання" диякона Агапіта імператорові Юстиніану, в якому сформульовано основні постулати ідеї автократії (цей твір належав до вельми популярних у Європі, де неодноразово перевидавався, починаючи з 1509 р.). На титульному аркуші лаврського Агапіта вміщено гравюру, яка візуально інтерпретувала зверхність "царства" над "священством": на верхньому ярусі зображені князі Володимир, Ольга, Борис і Гліб, а на нижньому —

печерські угодники Антоній і Феодосій. Цілком предметний напрям могутнього аристократа, що в "покорі держав русинів", у цій ілюстрації прочитується досить прозоро, лишаючи чимало місця для марних здогадів на тему: "Що було б, якби...". Проте передчасна раптова смерть Могили поставила крапку на його планах, коли б такі справді снувалися.

* * *

Оновлення церковного життя проходило під акомпанемент реформаторських інновацій у сфері шкільної освіти, на архаїчність якої ще в початках XVII ст. гірко нарікали ранні полемісти, а безкомпромісний Іоанн Вишенський, опонуючи їм, викрешував громи й блискавки на "латинську злоковарну мудрість", зачерпнуту з "граматик, риторик, діалектик і прочих коварств тщеславних, діавола вмістних". Початок реального компромісу між візантійсько-слов'янською просвітницькою традицією та "латинськими науками", як відомо, був закладений в Острозькій колегії, де вперше до практики кириличної освіти з арсеналу шкільних премудростей Заходу впроваджено *сім вільних мистецтв* — граматику, поетику, риторику, арифметику, геометрію, астрономію, музику. Поєднання греки та церковнослов'янської мови з латиною на тлі супутнього викладання елементів філософії й теології надавало острозькому починанню характер круто реформаторський.

У сліди Острозької колегії пішла й найавторитетніша з братських шкіл — Львівська, організована наприкінці 1585 р. Острів і Львів зробили першу заявку на прилучення українського шкільництва до загальноєвропейського освітнього контексту, де більш-менш у цей самий час остаточно утвердився тип школи, яку історики згодом назвали *гуманістичною*. Це термінологічне означення породжене тим, що латинську мову тут вивчали за методикою ранніх гуманістів, котрі першими ввели до шкільної практики тексти античних авторів як стилістичний еталон наслідування (imitatio antiquorum), паралельно прищеплюючи учням кодекс високих зразків доброчесної поведінки й християнської етики. Загальноприйнятий канон цієї всеєвропейської програми *освіченого благочестя (pietas litterata)* остаточно кристалізувався наприкінці XVI ст. у протестантських гімназіях та єзуїтських колегіумах.

На тлі сказаного переорієнтація руської освіти в бік західних взірців робить предметнішим обурення афонського поборника старовини, котрий небезпідставно вболівав над чистотою "преділов, яко же положили отцы наши". З подвійною силою ця дискусія спалахнула в Києві, коли влітку 1631 р. Петро Могила, тоді ще києво-печерський архімандрит, паралельно до Братської школи "греко-словенського" профілю, що існувала від 1615 р., відкрив власне училище при монастирі, вперше в практиці православної освіти відверто взороване на організаційні засади і навчальні програми та підручникове коло єзуїтських колегій, а на його базі з 1-го вересня 1632 р. розпочав свою замалим не трьохсотлітню історію славетний Києво-Могилянський колегіум.

Зміцненню вузлів, що єднали тутешню освітню практику з європейською, сприяла організація наприкінці XVI — протягом першої третини XVII ст. на території України-Руси мережі єзуїтських колегій. Безкоштовне навчання — прикметна риса єзуїтського шкільництва —

digitized by ukrbiblioteka.org

приваблювало сюди чимало юнаків із незаможної шляхти, в тому числі православної, тим більше, що отці-єзуїти нерідко запроваджували до своїх програм церковнослов'янську мову, а учнів православного віросповідання звільняли від участи в церковних католицьких богослужіннях.

Опоненти єзуїтів — протестанти — теж створили власну мережу новолатинських шкіл, загальне число яких, ураховуючи й елементарні, перевищувало півтораста. Помітним явищем серед них були, зокрема, кальвіністські гімназії в Дубецьку Перемиської землі та Панівцях поблизу Кам'янця (при останній навіть діяла власна друкарня). Проте особливої слави зажила социніанська школа в Киселині на Волині, куди 1638 р. після закриття освітнього центру социніанів у польському Ракові перемістилися професорсько-наукові сили Раківської академії, яким протеґували волинські пани-протестанти Чапличі й Сенютичі. Киселинська академія, якій усупереч прокатолицьким настроям сейму вдалося протриматися до 1644 р., стала вищим навчальним закладом із теологічним класом для підготовки аріанських проповідників та вчителів усієї Речі Посполитої.

Врешті, говорячи про нову освітню хвилю, не можна обминути й Руської уніатської церкви. Перші кроки в напрямку створення власної школи зробив митрополит Іпатій Потій, який на власний кошт заклав 1609 р. школу гімназіального типу при єпархіальному соборі м. Володимира (Волинського), де, згідно з королівським привілеєм, дозволялося навчати "всіх наук языком грецким, латинским, словенским (тобто, по-церковнослов'янському), польским и руским" (у 1639 р. аналогічне училище було відкрите й у Холмі).

Обвівши оком "поле шкільництва", неважко переконатися, наскільки стрімко воно розросталося в першій половині XVII ст. Проте головна суть змін полягала не стільки в тому, що виникла маса нових шкіл, скільки в їхній принциповій спрямованості, яка суперечила старій моделі освіти. Різке зміщення орієнтирів у прозахідний бік звично оцінюють як фактор безумовно позитивний, не беручи до уваги, що на плюси епохальних акцій завжди накладаються й свої мінуси. Немає сумніву, що вестернізація Руси дала альтернативу її полонізації, забезпечивши православну інтелектуальну еліту самоусвідомленням власної культурної вартости. Однак надто прискорений темп запозичення європейських культурних стандартів, які не встигли селекціонуватися й нормально "перетравлюватися", породжував неминучу вторинність у наслідуванні найближчого західного взірця — польського. Швидко й виразно це виявилося у сфері загальновживаній — мовній.

Саме в цей час у "високих" та шкільних зразках тогочасного українського письменства усталюється тримовність, тобто тип літератури, яка творилася трьома чужими мовами — слов'янською (тобто церковнослов'янською, розбавленою українізмами), польською та латиною, обминаючи власну, або, як тоді говорили, *просту*. Сказати більше — шкільне культуртреґерство пригасило той стихійний процес розвитку *простої мови*, який можемо простежити ще в XVI — початках XVII ст. у судових протоколах чи, наприклад, канцелярських жартах-пародіях. Чим потужнішим ставав подих латинської вченості, тим більше нашпиговувались латиною й полонізмами перші, аж доки практично не втратили живий мовний колорит, а другі — просто пе-

рейшли на польську. І річ не в особистій полонізації авторів цих текстів — писарів та адвокатів: більшість із них лишалася і православною, і патріотично налаштованою (а багато хто згодом підтвердив власні переконання в лавах козацького війська). Згаданий симптом опосередковано засвідчує, що в свідомості тих авторів витворилася ієрархія престижности, першу сходинку якої (не без зусиль оновленої школи) посіла польська мова, а руська, якою ще донедавна й писалося й жартувалося, отримала статус мови домашнього вжитку. Іншим переконливим свідченням цього самого явища є підписи української шляхти на різноманітних колективних заявах та актах (наприклад, на акті виборів митрополита Сильвестра Косова 1647 р.), коли люди, відомі твердістю своїх пруських і проправославних переконань, записують власне прізвище по-польському, неусвідомлено підкоряючись відчуттю *непрестижности* руського писання в урочистих публічних випадках.

Тримовність українського письменства того часу є, без сумніву, явищем барвистим і неповторним, ба — по-своєму феноменальним, оскільки, пишучи по-польському (як Мелетій Смотрицький або Сильвестр Косів), по-слов'янському (як Захарія Копистенський) чи полатинському (як Іван Домбровський чи Юрій Немирич), людина не переставала бачити світ очима своєї *милої* Руси та середовища, яке її виплекало. Однак побоююся, що наш пієтет перед цим яскравим феноменом чимось подібний до захоплення туриста вузенькими вуличками середньовічного міста, тобто не бере до уваги дискомфорту проживання в ньому людей давнини. Для людини середньовіччя (а саме з ним іще пов'язана своїм глибинним корінням Русь) **можливість вибору** порушувала звичну логіку усталених віками канонів поведінки. Новизна й варіативність життя, доповнена розмаїттям мовних навичок, вносила хаос і сум'яття у світ стабільних вартостей, зводячи їх із неусвідомленого рангу єдино можливих до рангу нижчевартісних.

Це добре простежується у сфері віровизнання. Роздвоєння Руської церкви на православну й уніатську мало за наслідок не тільки соціальну дестабілізацію, але й відтік чималої частини вірних до католицизму. Надто поверхово було б звести це явище до самих тільки пошуків вигоди. Тріщина в прадавній батьківській вірі внесла дисбаланс у релігійну свідомість індивіда, розгойдуючи його між старою й новою церквами, аж доки, як часто траплялося, він не робив свого вибору на користь третього — чужого, але певного берега. Цілком очевидно, що Руська церква напередодні унії потребувала *направи* і що унія закладала можливості для цього. Однак не менш очевидно й те, що Берестейська акція 1596 р. з багатьох причин виявилася невдалою, а могилянське оздоровлення православ'я — просто запізнілим стосовно тієї частини вірних, котра стомилася від протистояння і віддала перевагу римському обрядові.

За характерний приклад розбалансованого світовідчуття може правити зміна обряду в екстремальних ситуаціях, ніби в гарячковому пошуку "надійнішої" віри, яка захистить і врятує від хвороби, лиха, полону. Саме так, смертельно захворівши в тяжкому московському поході 1610 р., просто у військовому таборі прийняв католицтво князь Роман Кирикович Ружинський, який ще 1600 р. вписав себе до почесного листа Львівського братства. Аналогічним шляхом прийшли до Римської церкви брати-князі Кароль і Самійло Корецькі, виховані в

digitized by ukrbiblioteka.org

строгому православ'ї, яких ні освітня мандрівка на Захід, ні вояцька служба в королівському війську, тобто переважно в католицькому оточенні, не відвернули від віри предків. Сподіваючись чуда, Кароль дав обітницю змінити обряд під час полону й ув'язнення в Стокгольмі 1608 — 1613 рр., а Самійло — у стамбульській фортеці, куди його привезли як бранця після поразки від татар 1616 р. У переддень страти став католиком навіть козацький герой Іван Сулима.

* * *

Релігійний і мовний дуалізм тогочасного українського суспільства, у якому в дивний спосіб перепліталося вживання в польську культуру як у свою власну з нехіттю "до ляхов з их хитростьми", визначив специфічні форми **національно-патріотичного піднесення**, або, як його нерідко називають, першого культурного відродження України. Поживним ґрунтом для нього став захисний рефлекс загроженого в релігійних і культурних вартостях народу, натомість ідеологічно воно спиралося на пристосування до українських реалій ідеї, здавалось би, візантійській духовній традиції цілком чужої. Йдеться про так званий *сарматський міф*, тобто започатковану в польській думці другої половини XVI ст. тезу, згідно з якою предками лицарського стану — шляхти — були войовничі сармати, що нібито підкорили місцеві племена — майбутній простолюд, створивши з плином часу республіку "золотої шляхетської вольности" Річ Посполиту.

Сарматська ідеологія, проголошуючи культ військової доблести, патріотизму й боговибраності Польщі як *передмур'я християнства* [antemurale christianitatis], випрацювала концепцію винятковости політичного устрою Польської держави, що спиралися на апологію громадянських свобод її провідної верстви — *шляхетського народу*, ототожнюваного з народом узагалі. Сарматизм витворив власний етикет поведінки, моду, психологію, мистецтво (останнє нерідко називають сарматським барокко). Як тип широко взятої культури, він знайшов своє відлуння і в сусідніх із Польщею краях — Угорщині, Чехії, Румунії, Хорватії. Саме собою зрозуміло, що в орбіту його впливів потрапили Прусія та Литва, об'єднані в єдиному державному тілі Речі Посполитої. Щодо Руси, то галицька руська шляхта нарівні з польською взагалі стояла біля витоків сарматської традиції. Наприклад, Станіслав Оріховський 1551 р. писав про себе до папи Юлія III так: "Я з племені скіфів, з нації русинів, тобто власне і є сарматом, бо Русь, моя батьківщина, розташована в Європейській Сарматії"*

Ідея *Роксоланії-Сарматії*, частки *Великої Сарматії*, що пролягала від Балтики до Чорного моря, об'єднуючи всі землі Речі Посполитої — Польщу, Сілезію, Прусію, Литву, Русь-Білорусію і Русь-Україну, — міцно й надовго оселилася в українському письменстві, сигналізуючи про витворення тут типу політичної свідомости, єднала еліту литовців і поляків, русинів-українців і русинів-білорусів, рицарів Прусії та Сілезії. Однак у момент національного пробудження, яке з повною виразністю осмислюється й словесно декларується, починаючи з 20-х років XVII ст., сарматська ідея в її українському виконанні набула дещо несподіваної модифікації. Узагальнено її можна окреслити як проекцію

*Етнонімія Оріховського спирається на один із найпопулярніших історико-географічних трактатів того часу "Опис Європейської та Азіатської Сарматії", автором якого є краків'янин Мацей Меховський.

сарматського міфа тільки на власне — руське — минуле, а звідси — ототожнення метафори *Сарматія* з поняттям конкретно-географічним *Русь*. Характерно виопуклюється ця деталь у вже згаданому панегірику "Евфронія веселобрмячая" (1633 р.). Нагадуючи новопоставленому митрополитові Могилі, як багато героїв-володарів жило колись у **православній Русі**, автори кажуть: "Тепер їх мало: тебе хочемо мати // в **сарматськім світі**".

Схожий нюанс прочитується у латиномовній поемі Івана (Яна?) Домбровського "Дніпрові камени", надрукованій невеличкою брошурою близько 1619 р. (біографічних відомостей про цього загадкового поета не збереглося). "Дніпрові камени" прославляють вступ у сан київського католицького єпископа Богуслава Бокші-Радошовського, тож їхнім змістовим стрижнем є вплетене у вітальні пасажі оспівування Києва. Саме тут нині мешкає *сармат войовничий*, нащадок *русів*, чия столиця Київ колись **панувала** *над усіма племенами Сарматії диких мосхів*.

За аналогією з *польським політичним народом [natio Polona]*, спираючись на твори польських таки істориків, присвячені минулому Руси (особливо — на "Хроніку" Мацея Стрийковського, наскрізь пронизану духом сарматизму, який об'єднує всю Річ Посполиту), українське письменство від кінця XVI — початків XVII ст. починає широко вживати поняття *руський народ*. Спершу воно досить аморфне, бо вказує радше на *православне населення* Речі Посполитої, ніж на певну політичну й історичну спільноту, одначе з часом і семантично, й територіально звужується, аж урешті приблизно від 20-х років XVII ст. набуває термінологічної конкретности. Віднині й надалі під *руським народом* автори однозначно мають на увазі населення територій, історично пов'язаних із Київським і Галицько-Волинським князівствами, тобто етнічною Україною.

Щоб опукліше уявити зміну просторово-політичних орієнтацій, яка стояла за цим фактом, варто нагадати, що населення Руси впродовж XV — XVI ст. найчастіше окреслювалося збірним словом *Русь*, а не поняттям *руський народ*, а Оріховський визначав себе як представника "руського племени польської нації" [gente Ruthenus, natione Polonus]. Натомість щойно згаданий Домбровський, особа епізодична в культурній палітрі свого часу (що є особливо цінним, бо йдеться не про ментальність лідерів, а про пересічного індивіда), в поетичному захопленні оповідає історію не *племені [gens]*, а *народу [populus]*, закликаючи читачів:

> Знайте всі й інші: *народ*, що зберіг цей престол [Київський — *Н. Я.*] аж донині,
> Диким не можна вважати, хоч дехто із можних чужинців,
> Будучи навіть отут, у столичному славному місті,
> Часом паплюжив цей люд...
>
> *(Переклад Володимира Литвинова)*

Домбровський локалізує народ доблесних русів і географічно, й історично, і психологічно в межах українських воєводств, протиставляючи його сусідам: *хижим скіфам* (татарам), *байдужим до смерти волохам* (румунам), *диким мосхам* (росіянам), *безтурботним ляхам* (полякам) та *міцним духом литвинам* (білорусам і литовцям). *Народ руський* на своїй території є помітною дійовою особою в "Палінодії" Захарії Копистенського 1621 р., у "Протестації" Йова Борецького

digitized by ukrbiblioteka.org

1621 р., Густинському літописі, складеному в київських інтелектуальних колах 20-х років XVII ст. тощо.

Минуле п'яти княжих столиць (Києва, Галича, Холма, Львова і Володимира) та династій, що тут панували, стає головним засобом мобілізації історичної пам'яти. Ідейна мета цих екскурсів в історію — продемонструвати правонаступність **політичного буття руського народу** на своїй території. Вищим сакральним символом цього оголошується безперервність святощів Києва — столиці первосвятителів Руси Ольги та Володимира, а за доказ переємности й тяглости влади служать княжі роди нащадків Володимирової парости — Острозькі, Заславські, Четвертинські. Континуїтет же власне *народу* забезпечують панські родини, чиє походження нібито пов'язане з давньоруською добою. Характерно, що саме на 30 — 40-ві роки XVII ст. припадає творення генеалогічних леґенд впливового панства, як на теперішній погляд, курйозних, але цілком умотивованих логікою мислення київських професорів того часу. Так, родове ім'я Киселів, буцімто нащадків *рицаря Свентольдича*, Сильвестр Косів виводить від знаменитого літописного епізоду 997 р., коли кмітливі білогородці, взяті в облогу печенігами, показали наївним посланцям противника колодязі, наповнені киселем, а ті "подивишася и от града всвояси идоша". Епізод перенесено з Білогородки до Києва, а ініціатором дотепної вигадки оголошується "Свентольдич, гетьман війська руського", який і отримав відповідне прізвисько *Кисіль*. Інший, не менш курйозний приклад: рід київських панів Сущанських-Проскур виводився від одного з придворних візантійської царівни Анни, жінки Володимира Великого: отримавши від неї наказ віднести з церкви до палацу просфору, юний паж нібито по дорозі з'їв її, за що й отримав титул *Проскуров*.

Завоювання Києва литовським князем Гедиміоном пояснюється провіденціалістськи: так задумав Бог за гріхи киян. Цікавішою натомість є спроба подати входження українських земель до Корони Польської не як наслідок військових дій Казиміра Великого чи Люблінського унійного акту між Великим князівством Литовським і Короною, а як **договір між Польщею і Руссю**. "По довгих літах, — пише, наприклад, Захарія Копистенський у "Палінодії" (1621 р.), — прийшло до того, що руські князі добровільно за певними пактами до Королівства Польського приєднувалися..." Те саме читаємо в "Протестації" Йова Борецького 1621 р.: *"А ми, що приєдналися до Корони за договорами, скріпленими присягою*, зазнаємо насильств...".

Концепція договірних узаємин ніби логічно завершувала здійснене київськими інтелектуалами "виокремлення" *руського народу* як самодостатньої політичної спільноти, чиє існування санкціонується Божим промислом (київські святі), легалізується наявністю власної династичної верстви (князі) та втілюється в персоніфікованій безперервності її лідерів (панів-шляхти). Навіть козакам Йов Борецький знайшов місце у цій тріаді: їх трактовано як нащадків княжих слуг-воїнів "чесного руського народу з Яфетового насіння", що "за руського монарха Олега плавало на своїх чайках по морі... і штурмувало Константинополь. Це ті ж самі, що за Володимира Великого, святого руського монарха, воювали Грецію, Македонію та Іллірію. Це ті, чиї предки разом з Володимиром охрещувались і віру християнську приймали від Константинопольської церкви і по сьогоднішній день у ній народжуються, охрещуються і живуть".

Дисгармонію в цю стрункy систему вносила лише одна, проте, як дуже скоро виявилося, найсуттєвіша деталь — неоднорідність *руського* народу, поділеного і горизонтально — на еліту й простолюд, і вертикально — за мірою сприйняття універсальних вартостей Речі Посполитої, ототожнюваної з Польщею: її державного ладу, цивілізаційного кола культури, громадського устрою. Перший — горизонтальний — вододіл пролягав уздовж лінії "шляхта/козацтво", бо цілком очевидно, що руська родова знать як легітимний і повноправний член суспільства почувалася в Речі Посполитій набагато комфортніше, ніж загрожена в самому факті свого існування (не говорячи вже про омріяні права й свободи) козацька стихія. Що ж до другого — вертикального, то й він певною, хоч і не абсолютною мірою проходив уздовж межі "шляхта/козацтво". Ідея договірного підданства, замішана на сарматській ідеології "золотих шляхетських вольностей", дистанціювала руську шляхту від Польщі регіонально, але не політично, тож *ляха* недолюблювали як чужинця, проте не вбачали в ньому ворога. Натомість для козацтва, а разом із ним і для більшости нижчих станів, які опинилися за бортом "шляхетської республіки", усвідомлення своєї причетности до *народу руського* потенційно дорівнювало національній ворожості, спрямованій на осердя й символ Речі Посполитої — Польщу.

* * *

Лишається нагадати, що нові суперечні вартості, якими живилася думка "ідеологів епохи", співіснували з мало зачепленою вітром змін буденною свідомістю звичайних людей. Розумові та мистецькі досягнення елітарного типу виглядають як мозаїчний орнамент на поверхні прадавньої культури Руси, тим часом як глибинні товщі її й надалі живуть у світі середньовічних архетипів логіки або так званих звичок свідомости. Ці архетипи визначають стандарти мислення, мотивацію *добрих* і *злих* учинків, оцінку *статечної і своєвольної* (тобто неадекватної усталеній нормі) поведінки, уявлення про *почтивість* — канон дій, узгоджених із параметрами *чести*. Форми соціальної реакції, з цими речами пов'язані, мали власний код, який людині кінця XX ст. осягнути важко, бо, не відчуваючи емоційного співпереживання, вона деякі ситуації сприйматиме просто як побутові курйози (порівняймо для прикладу знаки цілеспрямованого безчестя з погляду тих часів — кидання у воду, смикання за бороду чи зривання хустки з голови жінки). Не враховуючи цього коду, ми не зрозуміємо, чому ці люди чинили так, а не інакше, і чим мотивувалася їхня поведінка, на перший погляд алогічна.

Середньовічний субстрат, по якому хіба легкими брижами ковзали інтелектуальні інновації, важко вичленувати предметно, оскільки його носіями він спеціально не осмислювався і не декларувався в писемному слові, на відміну від оновленої культури інтелектуалів. Опосередковані вияви його можна зауважити в наївному консерватизмі, що дає про себе знати в нечисленних приватних листах тих часів або в ще рідкісніших пародіях, об'єктом яких є прихильники старовини, найчастіше — вайлуваті *полєшуки* (поліщуки). Наприклад, яскраво висміює такий тип людей пародія, що виникла на українсько-білоруському пограниччі у формі нібито промови на сеймі берестейського

digitized by ukrbiblioteka.org

шляхтича Івана Мелешка, герой якої соковито ганить *ціїї нудниї німецькі штуки* й різноманітні дурнини в моді, побуті, харчуванні.

Другим сигналом із густого туману часу є дивовижна забобонність найширших кіл населення — від еліти до простолюду. Характерні зразки її знаходимо, зокрема, в одній з україномовних хронічок, написаній між 1637 і 1647 рр. невідомою особою в Острозі. Укладач хронічки не мав честолюбних авторських амбіцій: зошит зі своїми нотатками він назвав виписками з праці популярного в Україні польського хроніста Марціна Бєльського («З Кройніки Бєльського речі потребнії вибрані»). Оскільки ж хроніка Бєльського завершується 1598 р., то після виписок автор додав серію коротких інформацій за новіший час (до 1636 р.), причому більшу половину його особистого тексту займають описи загибелі князя Самійла Корецького в турецькому полоні та гонінь на православних княжни-фанатички Анни-Алоїзи з Острозьких Ходкевич. На п'яти аркушах рукопису, зайнятого цими додатками, автор устиг умістити оповідь про шість містичних явищ. Символіка й форми їх досить вигадливі: тут і таємничі письмена на будівлях іновірців — католиків та євреїв, і янголи з оголеними мечами та свічки, що самі по собі спалахують на церковних банях, і відьми, що спричиняють мор, і диявольське наслання через сушені жаб'ячі лапки, і зачарований Острозький замок.

Детальні спостереження над ворожбою, повір'ями й чаклунством українців тих часів, що так і звалися — "руські чари", лишили польські поети (завдяки їм екзотика *Сходу* надовго оповила сприйняття Руси очима європейців). Наприклад, Себастян Кльонович (бл. 1545 — 1602) присвятив цьому сюжетові окрему "пісню" своєї поеми "Роксоланія", вже від перших рядків інтригуючи читача:

Радше тепер дивуватися будеш ти звичаям руським —
Нині про них я тобі віршем своїм оповім.

(Переклад Михайла Білика)

Описуючи різноманітні ворожбитські ритуали, поет і сам не демонструє особливої раціоналістичности, ба — вповні серйозно пише:

Бачив чаклунок я сам, що ночами у небі ширяли,
Бачив летючих відьом, що гарцювали вночі.
Бачив, як з чистого неба своїм чародійним закляттям
Ті чарівниці дощі й хмари стягали з небес.

(Переклад Михайла Білика)

У згаданій Острозькій хронічці про відьом оповідається без поетичного антуражу, однак із такою ж самою несхибною переконаністю в їхньому існуванні. Зокрема, пишучи про пошесть на Волині 1624 р., автор з епічним спокоєм, як про річ цілком буденну, говорить: "І попалили відьми в Мирополю для перестатя [припинення] мору, ано єще горше мерло. І в Барановці знайшли відьм кілька і боялися палити, аби не горій [гірше] було".

Релікти середньовічної релігійної культури з її екзальтованою вірою в чудеса уживаються в мирному сусідстві з філософським знанням. Так, на 40-ві роки XVII ст. припадає як розробка одного з перших повних курсів філософії, читаних латиною в Києво-Могилянській колегії —

"Opus totius philosophiae" Іннокентія Гізеля, — так і разюче наївна хроніка, так би мовити "поточних" чуд, складена тут-таки, в Києві Петром Могилою. Не менш соковито описує такі чуда освічений львів'янин, вихованець Замойської академії Михайло Гунашевський, компонуючи протягом 40-х років так званий Львівський літопис. Особливо йому вдаються чуда з антикатолицьким містичним підтекстом, як, наприклад, умонтований під 1637 р. сюжет про *новину* з Риму. Там, оповідає Гунашевський, падав неймовірної величини град і "кривавий дощ", а над містом літав чернець "у білих шатах", волаючи: "Біда тобі, біда, Риме!".

* * *

Підсумовуючи, ще раз підкреслю, що багатовимірність духовного буття увійшла в Україну надто прискореною ходою, проминувши щаблі тих повільних еволюційних модифікацій, які змінювали державу, суспільство, науку, політику, економіку Європи впродовж XV — XVI ст. й поступово формували обриси "нової картини світу", вповні окресленої лише в XVII столітті. Але навіть там, за всієї своєї повільности, цей перехід супроводжувався хворобливими пароксизмами насильства, сум'ять і злоби. Тим тривожнішою ця загроза ставала для України, раптово вкинутої у вир "нового світу", а до того ж, окрім суто духовних проблем, обтяженої внутрішньоцерковним конфліктом, неоднорідністю суспільства (шляхетська частина якого почала вписуватися в польський державний світ, а козацька — гостро відштовхувати його), ворожими бар'єрними відносинами з сусідніми народами — польським і татарським. Тож дроблення цілісного світу на низку альтернативно-можливих, десакралізуючи поняття, оточені авторитетом бежественного установлення, відкривало особливо широкий простір для суперечности. Щезала точка опертя — непорушність старих традицій: людина опинялася сам-на-сам зі своїми сумнівами й проблемами, беручи на власні плечі відповідальність і за свій вибір, і за свою долю. Аналізуючи прощання Європи з духовним середньовіччям, італійський філософ Ґвардіні писав: "Коли це трапляється в епохи перелому, то прокидаються найглибинніші шари людської істоти. З невідомою раніше силою пробуджуються первісні інстинкти: страх, насильство, жадоба, обурення проти порядку... Внутрішня напруга вихлюпується в історію". Справедливість цієї думки переконливо довели діти й онуки людей доби оновлення, які вже в другій половині XVII ст. залили Україну повінню егоїзму, політичних зрад, жорстокости, лютого й алогічного протиборства. А початок епосі "бездомности духа", як називають філософи часові відрізки сум'ять, що періодично охоплюють життя кожного народу, був покладений, хоч як парадоксально, впродовж кількох десятиліть яскравого культурного оновлення й національного піднесення в переддень Хмельниччини.

digitized by ukrbiblioteka.org

Як погляд "ізсередини" на непрості проблеми молодої української політологічної науки пропонована стаття Антоніни Коваленко безперечно важлива й доречна на сторінках "Сучасности". Як полеміка з Олексієм Гаранем, автором статті "Еліти в історії України XX століття", надрукованої в ч. 12 нашого журналу за 1993 р., вона для загалу читачів менш цікава — а ця полеміка займає половину обсягу. Репліки з приводу опублікованих раніше матеріалів ми друкуємо нечасто, та й то в "Пошті редакції". Надаючи натомість перевагу суспільно значущому вимірові "статті-кентавра" п. Коваленко, редація вважає за потрібне зробити одне застереження. "Сучасність" не є науковим виданням, і до друкованих у ній текстів не можна застосовувати критерії, вживані до наукових публікацій. Хоча за відсутности регулярних (періодичних!) політологічних та історичних видань ми потроху виконуємо їхню роботу — звісно, намагаючись не забувати й про зрозумілість текстів для решти читачів. Ця специфіка журналу зумовила певне "перепрофілювання" первісного тексту О. Гараня, зокрема й зміну назви (спочатку стаття мала підзаголовок "До постановки проблеми").

У листі до редакції п. Коваленко згадує академіка П. Капіцу, який іще 1960 р., писав, що розвиток суспільних наук визначається полемікою на сторінках фахових видань. Цілком поділяємо побажання нашої авторки, аби такі видання і така полеміка в Україні якнайскоріше з'явилися; ми водночас, з огляду на сказане вище, розглядаємо публікацію цієї її статті в "Сучасності" радше як виняток.

Антоніна КОВАЛЕНКО

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТОЛОГІЯ: ПРОБЛЕМИ ТА КРАЙНОЩІ ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ

Я — політолог. Але "Сучасність" переглядаю від початку до кінця, або — від кінця до початку, як коли вийде. Дванадцяте число журналу за 1993 рік почала читати з середини, від політологічної статті Олексія Гараня, та на ній і застрягла. І хоч маю певне відчуття провини — адже сама через безліч причин не дуже активна в плані публікацій, — все-таки відважилася на критичний відгук на цю статтю. Не так, власне, на неї, як на ті коливання між двома крайнощами, що притаманні українській політології в період її становлення. З одного боку спостерігаємо бажання засвоїти й застосувати до української дійсности мало не всі західні політологічні концепції, і то — відразу. З другого боку, бачимо протилежне прагнення — створити щось своє, неповторно українське в галузі політичної теорії, та ще й таке, що вже сьогодні має стати якщо не "великим", то бодай "значним" внеском у світову науку — всупереч дотеперішній нашій необізнаності й відсталості в питаннях зарубіжних теорій і навіть мов. Нехай вибачить мені п. Гарань, що саме його праця стала "останньою краплею", яка спонукала мене виговоритися про наболіле. Якщо в чомусь я не маю рації або упереджена, готова вислухати аргументи й подискутувати.

Інтерес до статті п. Гараня, так само як і пізніше розчарування нею, зумовлені передусім чудовим заголовком: "Еліти в історії України XX століття". Що й казати, тема гостро актуальна й мало досліджена. Але про що мовиться в статті? Про що завгодно, тільки не про історію України (нехай і найновішу) і не про заміну (чи місце, чи роль, чи типи) еліт на тих або інших її відтинках. Автор поділив свій матеріал на кілька розділів (частин, блоків), у кожному з яких розповідає про певну західну політологічну концепцію — корпоративізму, масового суспільства, множинного (plural) суспільства, співтовариської (consociational) демократії і т. д. — роблячи досить побіжні спроби "накласти" ці концепції на сучасні суспільно-політичні відносини в Україні. А оскільки поняття еліти не менш уживане в західній політичній науці, ніж, скажімо, поняття класу в марксизмі, то мимохідь зачіпається й проблема формування та політичної ролі еліт.

Стосовно України це робиться "аж" тричі (якщо не рахувати тих декількох місць, де формулюється завдання статті або ж ставляться проблемні питання, на які автор не пропонує своїх варіантів відповідей). Екскурс у непросту й цікаву заголовну тему статті виявився надто побіжним, і читачеві просто неможливо зрозуміти, яка саме еліта (чи еліти) цікавила автора: політична чи інтелектуальна, стара (номенклатура) чи нова і т. д. Якщо говорити про колишню партійно-радянську номенклатуру, котра повсюдно ще зберігає свої позиції, то їй зовсім не потрібно "вдаватись до корпоративної моделі, зрощуючись...". Вона давно вже зрощена багато з ким і чим. Жодної ролі у формуванні нової політичної культури ця еліта також не може відіграти, бо сама є носієм старої культури. Можливо, автор якось інакше трактує сучасну українську еліту. Але про це нічого не сказано. У статті не робиться жодної спроби визначити специфіку української політичної еліти, її структуру, спосіб формування, ставлення до реформ, демократії і т. д. Так само відсутнє порівняння історичних типів еліт та характеристика болісних для української нації процесів їх заміни в XX сторіччі.

Тоді для чого писалася ця робота? Заради ознайомлення українського читача з деякими зарубіжними концепціями?

Як на мене, така мета публікації не лише прийнятна, але й бажана. Проте за однієї умови: якщо вона реалізована належним чином. Але цього, на жаль, якраз і не сталося. Бо неможливо помістити виклад 5 — 6 концепцій на кількох друкованих сторінках та ще й пов'язати їх з українською проблематикою. А надмірне "стискання" складних, неоднозначних ідей і теорій, котрі до того ж мають по декілька інтерпретацій, граничить із їх спотворенням. Навіть у студентській аудиторії такий виклад недоцільний. Тим більше науковій публікації не пасує бути "зліпленою" з конспективних заміток про різнорідні концепції. Бо яка з такої статті користь, якщо, замість просвітити необізнаного читача, вона скоріше заплутає його?

Звернімося до деяких прикладів. Ось автор статті порівнює дві моделі суспільно-політичної організації — плюралістичну та корпоративістську — і так собі невимушено мандрує історико-географічною картою світу, переходячи від повоєнних США до Італії часів Мусолліні, від режимів Салазара в Португалії і Варгаса в Бразилії до супільного ладу в Швеції, підсумовуючи: "Зразком корпоративної системи вважається Швеція" (с. 79). Приклади подано некоректно, суть явища та

digitized by ukrbiblioteka.org

його специфічні форми не з'ясовано. Який саме корпоративізм "загрожує" українській державі, а який, можливо, ми вже давно маємо — це питання залишається відкритим. Адже для того, щоб визначити характер сучасного режиму в Україні й можливі тенденції його розвитку, потрібно було б розібратися принаймні в понятті, типах корпоративізму. Бо корпоративність — ознака, по суті, формальна. Вона характеризує зрощування елементів громадянського суспільства й політичної системи, економічних і соціальних еліт із політичними. А оскільки й перші, й другі бувають дуже різними за своїм складом, способом формування, політичною культурою, то й результати їхнього зрощування далеко не однакові в різних країнах. Тобто суть питання полягає не стільки в тому, чи відбудеться саме зрощування, скільки в тому, хто з ким зрощується і який тип корпоративізму існує або формується в Україні[1].

Не продумав автор як слід і української термінології. Це стосується, зокрема, концепції А. Лійпгарта щодо можливих форм демократичного правління в суспільствах різного типу. Неоковирне російське "многосоставные общества" п. Гарань перекладає як "багатоскладові", тоді як в оригіналі це — plural, отже множинні суспільства. Множинні — себто такі, що охоплюють декілька (чи багато) не вповні інтегрованих елементів, складників. Тому ці суспільства, на мою думку, можуть бути названі також багатоскладниковими, але аж ніяк не багатоскладовими.

Дуже легко перекладається українською мовою введений Лійпгартом у наукову мову термін consociational democracy (від латинського consociatio — об'єднання, громадський союз, співтовариство): отже — співтовариська демократія. Вона властива для декотрих множинних суспільств, між елементами яких складаються відносини на засадах співдружности, співтовариства, а не панування більшости над меншістю, як у випадку мажоритарної демократії. Транскрипцію прізвища проф. Лійпгарта теж, очевидно, можна було б дати незалежно від російськомовного джерела[2].

У суперечках про майбутнє української політології я є переконаним "західником", тобто вважаю, що Україна як держава, яка розвивається "навздогін" і хоче бути не лише географічним, але й політичним центром Європи, мусить за короткий термін осягнути теоретичні надбання й політичний досвід західної цивілізації. Молода українська політологія зможе, на мою думку, піднятися до європейського рівня лише за двох умов: 1) повернення із забуття та введення в науковий обіг політичних ідей і концепцій видатних українських мислителів, теоретичного освоєння української політичної традиції; 2) вивчення та творчого застосування надбань західної політичної думки, у тому числі й найновіших політологічних концепцій. Під цим оглядом статтю О. Гараня, яку відповідно до змісту треба було б назвати "Про можливе застосування деяких західних концепцій до українського політичного процесу", можна було б тільки вітати — саме як спробу визначити деякі напрямки подальшого вивчення та застосування загальнозначущих політологічних концепцій до аналізу проблем українського суспільства. Однак, як було сказано вище, цю спробу не можна вважати вдалою. Тому вона не лише не послаблює, але й підсилює позиції деяких наших ультрапатріотів від політології, які за будь-яку ціну хочуть винайти свій, український "політологічний велосипед" і, відповідно,

самі не збираються й іншим не радять розширювати свій кругозір за рахунок "чужинецьких" концепцій, які, звичайно ж, «не підходять» до унікальної української дійсности.

Про цю другу крайність у сучасних пошуках українськими політологами (часто політологами мимоволі) "місця під сонцем" я й хочу дещо сказати далі.

Найяскравіше друга тенденція відбилась у так званих "Концептуальних засадах української політології", що їх Міністерство освіти розіслало по вузах України у вересні 1993 року для обговорення[3]. Відтоді за "круглими столами", на конференціях, а почасти й у пресі тривають суперечки довкола предмета і змісту української політології як окремої науки. Автори названого документа категорично заявляють, що "загальна політологія не має чітко визначеного реального (? — *А. К.)* об'єкту дослідження" і є набором абстрактних теоретичних положень, які — о лихо! — доводиться постійно "прикладати" до українського політичного життя . Це нібито "призводить до штучного (? — *А. К.*) підтягування наших політичних явищ і фактів до цих положень". Україна, стверджують автори, має специфічне національне життя, і саме воно має стати об'єктом української політології.

Як бачимо, позиція прямо протилежна до тієї, яку намагався реалізувати у своїй статті п. Олексій Гарань. Та чи слушна вона?

Думаю, лише частково. До того ж у дуже невеликій своїй частині. Очевидно, ніхто не стане заперечувати проти того, щоб існувала "окрема наука, яка б займалася не прикладанням загальнополітичних абстракцій до українського політичного життя, а навпаки, зосередила б головну увагу на ньому і тим самим поповнювала б світову політологічну науку новим знанням". Кожен погодиться і з вимогою, щоб науковці йшли від життя, від практики, щоб українська політологія нагромаджувала "власне наукове знання". Адже без цього просто нема науки. Але проблема в тому, як цього досягти? В якому контексті розвивати "власну науку" і як, за допомогою якого інструментарію добувати це "нове знання"?

Відповідаючи на ці питання, автори, здається, перевершили самих себе. Українська політологія, згідно з їхніми уявленнями, може бути "принципово самодостатньою (чи є ще інша така наука в світі? — *А. К.*) і досить ефективною...", якщо, зрозуміла річ, буде побудована відповідно до пропонованих "засад". Її об'єктом буде "політичне життя українського суспільства...", а предметом — увага! — "зосереджена теоретична думка на даному об'єкті". Як можна "зосередитись", не володіючи "абстрактними положеннями так званої загальної політології", відомо тільки авторам названого проекту[4]. Але найбільше дивує інше: як можуть доктори й кандидати *філософських* наук твердити, що об'єктом *теоретичної* науки може бути лише "окрема країна, народ, держава", а не політичний процес чи політична система як суспільні явища взагалі. Зрештою, проект "засад" переповнений і іншими "концептуальними перлинами" на зразок формулювань: "українська національна упередженість як наукова об'єктивність"; "поліархівна демократія" або — бодай не згадувати! — "український науковий націоналізм". Все це пізніше було видано за описки, обмовки або просто невдалі формулювання. І оскільки автори самі, здається, вже відмовилися від власного тексту, не будемо сьогодні називати їхніх імен. Шкода лишень, що водночас вони не відреклися від самої ідеї

digitized by ukrbiblioteka.org

розповсюдження "засад" офіційними каналами та від амбітних претензій бути ідейними арбітрами в питаннях "українськості" політичної науки.

Україна в минулому була однією з перших країн світу, де не лише розроблялися й пропагувалися, але й впроваджувались у життя передові демократично-правові ідеї епохи Ренесансу та Просвітництва: народного суверенітету, верховенства закону, виборности органів влади. А це означає, що ми, як писав народний депутат С. Головатий, не є народом політично відсталим[5], неспроможним висувати і втілювати в життя нові політичні ідеї — хоч нам це й потрібно сьогодні доводити. Водночас складність і трагізм історичної долі України — в її пізнішій розділеності поміж чужоземних держав, у поступовій утраті політичної ініціативи, в тривалому перебуванні в складі деспотичних імперій, закінчуючи тоталітарним СРСР.

Частина людей ще сьогодні виявляє схильність до стереотипного мислення, що його накидала й закріплювала тоталітарна система. Вони не здатні еволюціонувати у своїх поглядах і вдаються до елементарного "перевертання" стереотипів: що було чорним — стає білим і навпаки, про що свідчать і цитовані вище "Методологічні засади...".

За таких обставин покладатися тільки на український політичний досвід і менталітет, замикатися в колі національних ідей, сподіватися на політичне та духовне відродження нації без якнайтіснішої взаємодії з передовою думкою, науковими школами й окремими вченими Заходу було б щонайменше наївним.

Ми, волею долі теперішні українські політологи, старші й молодші, змушені починати майже з нуля — не в суспільно-історичному, а в особистісно-інтелектуальному плані. Опрацьовуючи нові сюжети, кожен із нас неминуче використовує свій минулий досвід, мислить у межах власної ерудованости, а інколи намагається, можливо й неусвідомлено, спростити процес свого входження в нову для себе (і всіх нас) науку шляхом звуження її діапазону, припасування до власних інтересів і можливостей. Чи не цим пояснюються характеризовані вище спроби "ощасливити" всіх спеціалістів у галузі політичних наук в Україні програмними вказівками щодо того, якою має бути українська політологія — нібито можна творити науку згідно з написаним кимось планом, навіть у найдосконалішій редакції.

Насправді ж українська політологія як наука — це не що інше, як сукупність визнаних світом досягнень українських учених у галузі політичних досліджень. Із певними застереженнями можна сказати, що вона вже існує, якщо взяти до уваги політичні ідеї та концепції істориків, правознавців, громадсько-політичних діячів України XIX — XX сторіч, особливо сформульовані в працях представників української політичної еміграції. Але в цих випадках мова йде переважно про міждисциплінарний підхід до вивчення політики, і тому я вважаю, що коректніше було б говорити не про політологію, а про політичну думку. Вона існувала у всіх народів до інституалізації політології як окремої галузі знань. І добре, що Україна тут — не виняток. Із часом, без сумніву, в Україні сформується самостійна наука політологія в сучасному розумінні цього поняття. Вона матиме і свої пріоритетні теми, і свої специфічні підходи до їх висвітлення, пов'язані з особливостями української політичної практики. Вже й сьогодні можемо спостерігати, як введення українського матеріалу в дослідження з питань теорії

націй, громадянського суспільства (взяти хоча б праці Р. Шпорлюка) та деяких інших тем, надає їм інакшого, несподівано нового звучання. Але утвердження української політології як національної гілки світової політичної науки відбудеться не раніше, ніж в Україні з'являться глибокі й оригінальні наукові розвідки, відомі світові імена вчених, якісна навчальна література з політичних проблем сучасности. Все, що ми можемо зробити для цього сьогодні — це серйозно взятися за конкретні дослідження в різних ділянках політичної науки, аби створити такі розвідки й таку літературу.

Термін "українська політологія", крім означеного вище змісту (тобто «здобутки українських учених у галузі політичної науки»), може, на мій погляд, використовуватись і в іншому розумінні, як назва науки або навчальної дисципліни, що вивчає українську державу й українську політику. Та в цьому значенні, щоб уникнути двозначности та непорозумінь (зокрема підозр у претензіях або й справжніх претензій — про що йшлося вище — на зовсім таки "свою" науку), краще називати науку за її об'єктом: "українська політика" чи, може, "політичний процес в Україні", "українська політична система", "українське врядування" і т. д. (аналогічно: «American Politics», «American Government» тощо).

Взагалі, якщо мова йде про навчальні програми, то тут найдоцільнішим, як мені здається, було б упровадження в перспективі не одного курсу під назвою "політологія" чи то "українська політологія", а багатьох курсів із політичної науки, як це є не лише в США, але й у Польщі та багатьох інших посткомуністичних країнах. Причому в тих вузах, де політологія вивчається в рамках гуманітарного циклу і не є головним предметом, студенти могли б обирати (з урахуванням спеціалізації професорсько-викладацького складу) один-два з цих курсів. А там, де готуються професійні політологи, мало би бути забезпечене викладання всього циклу політологічних дисциплін. Структуру цього циклу можна собі уявити в такому, наприклад, вигляді: І. Вступ до політології (Основи політології[6]); ІІ. Порівняльна політологія (Політичні системи: порівняльний аналіз); ІІІ. Політична система України (Політичний процес в Україні. Українська система врядування); IV. Міжнародна політика; V. Прикладна політологія (Політичні технології); VI. Українська політична традиція (Політичний розвиток України: ретроспективний аналіз); VII. Українська нація як дійова особа (суб'єкт) політичного процесу: минуле та сучасність; VIII. Історія світової політичної думки; IX. Історія української політичної думки.

П'ять перших позицій у цьому списку — це власне політологічні дисципліни, серед яких позиція ІІІ називає предмети, що могли би бути позначені і як "українська політологія". Чотири останніх є зразками навчальних предметів, у яких політика (в тому числі й українська) вивчається на базі міждисциплінарних підходів. Причому до сфери українознавства тут належать три позиції з чотирьох.

Можливі й інші варіанти, адже перелік дисциплін, що вивчають політику, наведеним вище списком не вичерпується. Але вибір, у кожному разі, повинен бути за вузом, викладачами, студентами. Школи українських політологів, які досліджуватимуть політичні відносини не лише в своїй країні, але й у світі, можуть сформуватися та диференціюватися лише на базі добровільности — особистої зацікавленості

digitized by ukrbiblioteka.org

науковців. Головна ж вимога, яку до них може пред'являти будь-яка офіційна установа чи взагалі суспільство — це якість: якість викладання та якість писання, про підвищення якої нам усім ще доведеться дбати не один рік. Це і є мета, довкола якої і "західники", і "патріоти-нейтивісти" (тобто «почвенники») можуть і повинні об'єднатися. До такого об'єднання й до такої праці я всіх і закликаю.

---

[1] До речі, вже написано дещо про корпоративізм у сучасній Росії. Див. *Цыганков А. П.* Политический режим в поставгустовской России (социальные устои, политическое поведение, варианты эволюции). // Кентавр. — 1993. — № 4. — С. 3 — 21; *Рябов А. В.* Корпоративизм и перспективы развития современной России. // *Там же.* — С. 22 — 28.

[2] *Лейпхарт А.* Многосоставные общества и демократические режимы. Сообщественная демократия. [Переклад розділів із кн.: *Lijphart A.* Democracy in Plural Society. New Haven — London, Yale University press, 1977], // ПОЛИС: 1992. — № 1 — 2. — С. 217 — 225; № 3. — С. 86 — 99.

[3] Оскільки це був, так би мовити, службовий документ, я не роблю посилань до нього, як на звичайну "публікацію", а посилаю редакції копії деяких його сторінок — для підтвердження правильности цитувань. Проте хочу зауважити, що автори даного документа мали б усвідомлювати, що розсилання їхніх пропозицій офіційними каналами — це також публікація, тобто оприлюднення.

[4] Адже автор двох сторінок з історії та теорії української політології *В. А. Потульницький* не лише розповідає, але й за допомогою спеціальних схем показує ідейний зв'язок українських концепцій із зарубіжними, з'ясовує питання про методологічну базу творів українських політологів минулого. Див.: *Потульницький В. А.* Історія української політології. — Київ: Либідь. — 1992; Його ж: Теорія української політології. Курс лекцій. — К.: Либідь. — 1993. — С. 170 — 176.

[5] Див. *Головатий С.* Ми не є народом відсталим. // Наука і суспільство. — 1991. — № 1 — С. 7 — 11.

[6] В дужках тут і далі зазначено альтернативні назви тих самих або споріднених із ними курсів політології.

Юрій ПОЛУНЄЄВ,
Юрій ЗАГОРУЙКО

КУЛЬТУРНИЙ ШОК У ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ У ПЕРІОД РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ (ПЕРСПЕКТИВА УКРАЇНИ)[1]

"В часи суворих історичних переміщень...
соціальні інститути і символи втрачають
свою силу і психологічну легітимність.
Ми все ще живемо за їхніми законами, але вони вже
більше не існують в нас самих».
(Lifton, R. J. Home from the War: Vietnam
Veterans, Neither victims nor Executors.
New York: Touchstone Press, 1984)

ВСТУП

Ефективність та конкурентоспроможність країни виникають внаслідок такої внутрішньої ситуації, яка спонукає людей, урядову бюрократію, менеджерів підприємств прискорено використовувати наявні можливості для вдосконалення та інновацій, особливо в тих галузях, де, як пише американський економіст М. Портер, "національне середовище допомагає місцевим фірмам чіткіше усвідомити наявні можливості та побачити майбутні перспективи"[2].

Підприємства будь-якої країни матимуть міцніші міжнародні позиції, якщо їх власники, менеджери та працівники зорієнтовані на ефективніше функціонування та стабільний ріст інвестиції. Крім того, найбільш успішними стають ті нації, де виконавча влада є гнучкою, динамічною та винахідливою щодо заохочення конкуренції, впровадження інновацій та стимулювання прибуткових підприємств. Але, що на наш погляд важливіше, суспільства розвиватимуться лише тоді, коли застарілі культурні звички замінюються продуктивними системами культурних цінностей. Загальна культура, як стрижень правничого, економічного та політичного середовища, є, безперечно, одним із найважливіших чинників, який визначає здатність нації вижити та успішно конкурувати на міжнародній арені.

КУЛЬТУРА ЯК ЛОКОМОТИВ ЗМІН

Розглядатимемо культуру, в першу чергу, як суто людську здібність адаптуватися до життєвих обставин і передавати набуті адаптаційні вміння та знання наступним поколінням. Така властивість культури дає

digitized by ukrbiblioteka.org

можливість людям створювати навколо себе окремий світ, керувати своєю долею та самоздійснюватися. Кожна нація є унікальною та надскладною системою цінностей, норм поведінки і взаємин.

Пронизуючи кожен аспект економічного життя, бізнесу, менеджменту, культура дає людям відчуття власної ідентичности в націях, організаціях, соціальних групах, особливо що стосується тих типів поведінки та цінностей, які треба заохочувати та розвивати. Культура функціонує відповідно до своєї внутрішньої логіки, динаміки, принципів та законів. Як підкреслював Е. Голл, кожна культура є системою створення, зберігання, обробки та передачі інформації і ґрунтується на спілкуванні. Культуру, таким чином, можна порівняти із суперскладним комп'ютером, що програмує моделі думання, поведінки, дій та реакцій людей...

Системне знання культури, що сприяє більш глибокому розумінню людини-індивідууму, а також дає можливість впливати на зміни в організаційних структурах, необхідне, щоб "комп'ютер" працював на користь суспільства — і сьогодні і в майбутньому. І щоб посиленням необхідних вмінь, навиків, якостей щодо управління організаціями можна було би значно пом'якшити травми, пов'язані з різними перехідними етапами розвитку.

Тільки у 70-ті роки західні вчені та менеджери звернулися до вивчення культури як впливового чинника на людську поведінку, етику і продуктивність праці. Тоді ж почали вирізняти **корпоративну культуру**, яка визначає здатність організацій давати собі раду з конкуренцією, невизначеністю й різкими змінами в оточенні, та власне культуру праці, яка або стимулює (нарощує), або обмежує — за допомогою різних гасел, міфів, тотемів і табу — енергію та ентузіазм працівників. У макроекономічному сенсі ця культура може бути класифікована як культура праці фермера, робітника фабрики/підприємства, менеджера, вченого, чиновника тощо. В мікроекономічному сенсі слід розглядати різні культури праці, що існують в специфічних галузях, організаціях та професійних групах.

Організаційна або корпоративна культура визначає здатність організацій до зустрічі з різними шоками, як внутрішніми, так і зовнішніми, з посиленою конкуренцією та різкими змінами. Це особливо важливо тоді, коли суспільство перебуває в переходовому стані.

Ефективне управління організаціями є одним із принципових чинників, що посилює ефективність країни. Загальновизнано, що психологічні і поведінкові аспекти національної культури мають прямий вплив на діяльність підприємств і організацій, на їхню ефективність, гнучкість, свідомість персоналу і менеджерів, стилі управління. Таким чином, здібність людей керувати бізнесом, суспільними організаціями та політичними інститутами ґрунтується на **особливостях національної культури.**

КУЛЬТУРНИЙ ШОК В ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Безпрецедентний за швидкістю та масштабами розвал радянської імперії і формальна поразка комуністичної доктрини, швидкий ріст торгівлі "схід-захід" та зарубіжних інвестицій відкрили національні культури та субкультури колишнього Радянського Союзу для впливів інших культур, інших цінностей.

Загальновизнано, що трансформація централізованих систем у системи, базовані на ринкових взаєминах, має відбуватися за певною логікою. Хоча суттєві розбіжності в історії, географії, промисловій структурі впливають на хід ринкових реформ у нових незалежних країнах, майже всі вони мають сповідувати так звану логіку СЛП — стабілізація, лібералізація, приватизація — в тій чи іншій варіації. Така подібність визначається передусім аналогічними проблемами, успадкованими від комуністичного минулого, а отже, більш-менш однаковими цілями ринкових реформ, кінцевим результатом яких є ефективне розподілення та використання ресурсів і факторів виробництва. У випадку колишніх радянських республік і України, зокрема, це завдання є надзвичайно ускладнене необхідністю одночасово створювати інститути державности, національної адміністрації, нової інфраструктури управління.

Як для України, так і для інших посткомуністичних країн, не існує готових рішень. Одним із найбільш важливих уроків східноєвропейських реформ стало розуміння утопічности щодо дотримання чіткої часової послідовности етапів реформи: ніяку реформу в конкретній галузі, пише один сучасник, неможливо було розпочати, якщо реформи в інших сферах не існували. Єдиним виходом зробити все і зразу, могла б бути діяльність на зразок "Великого Вибуху"[3]. Проте такий крок містить у собі небезпеку, пов'язану головним чином із готовністю /неготовністю та здатністю/ нездатністю молодих демократій пережити шокову терапію.

Здійснення курсу на впровадження певних елементів ринкових реформ (звільнення цін, скорочення державних видатків на соціальні заходи, розвиток приватної ініціативи та поглиблення процесу соціальної диференціації, що супроводжує ці явища) травмує непідготовлену суспільну свідомість, створює певний опір радикальним змінам і породжує стійку ностальгію за тоталітарними цінностями. Саме такі процеси супроводжують новий феномен у бутті більшости посткомуністичних суспільств — феномен культурного шоку.

У словниках шок визначається як "порушення рівноваги або еквілібріуму, або постійности чогось, несподіване чи грубе порушення ментального та емоційного стану" (Вебстер). В західній літературі термін "культурний шок" вживався, як правило, для характеристики ментально-емоційного стану, в якому опинялися західні дипломати, менеджери та бізнесмени, коли діставали призначення до "екзотичних" країн з чужою для європейця культурою та звичками.

Те саме може, в широкому сенсі, статися із суспільством в цілому, коли зміни в його економічних та соціальних координатах є такими стрімкими та глибокими, що більшість наявних цінностей, концепцій, напрямки думок та поведінки несподівано стають застарілими, непотрібними та опиняються, так би мовити, "під знаком запитання". Стрес і розчарування зростають часом до таких масштабів, що ставлять на порядок денний навіть питання про загрозу державному суверенітету та ідентичності цілої нації.

Культурний шок в посткомуністичних суспільствах, за нашим визначенням, є результатом колізії та взаємовпливу між трьома культуротворчими векторами: (1) новою системою цінностей, що "імпортується" із країн західної цивілізації разом з ринковими моделями економічної трансформації, а також внаслідок набагато ширших

digitized by ukrbiblioteka.org

торговельних та інвестиційних зв'язків між Сходом та Заходом; (2) старою "совєтською" системою цінностей, настанов та поведінкових стереотипів, які поки що домінують в суспільній свідомості; та (3) цінностями традиційної національної культури, яка швидко відроджується в нових незалежних країнах.

У кожній із цих країн феномен культурного шоку має розбіжну інтенсивність, прояви, причини та наслідки через унікальність історичних обставин, особливості етно- і культурогенезу, геополітичне середовище, темпи соціальних змін, тощо. Загальними рисами, характерними, в тій чи іншій мірі, для більшости країн перехідного періоду, є ерозія системи соціальної мотивації, зростання стресу, моральної перевтоми, розчарування та незадоволення серед широких верств населення, підвищена конфронтаційність суспільства і помітна ностальгія за тоталітарним "порядком". За влучним виразом одного політолога, "привид комунізму знову бродить по Україні".

Культурний шок у суспільстві може вражати різні інституції, організації, підприємства та соціальні угруповання і проявлятися, таким чином, як шок організаційний. Функціонуючи на застарілих управлінських та організаційних засадах і принципах, політичні інститути розхитуються і агонізують, підприємства банкрутують, а люди втікають від реалій суспільного буття, переносячи життєві приорітети до сфери самозабезпечення найнеобхіднішими засобами до існування.

Колізія культур проявляється деструктивно у політичній, економічній та соціально-психологічній сферах нашого буття. Подивимось на ці прояви культурного шоку та спробуємо виявити основні причини феномена, виходячи із історичних, економічних та національно-культурних аспектів.

Оскільки державність є насамперед політичною концепцією, яка базується на національному суверенітеті, у сучасному світі **політична культура** країни вважається особливо важливим компонентом усієї системи національної культури. Шляхи формування, прояву, розподілу політичної влади, контролю за нею та методи її делегування впливають не тільки на стабільність ситуації в окремій країні, але й на інші складові суспільного устрою — систему вартостей, психологічних настанов та поведінки людей, а також економічну систему. Отже, в політичному плані культурний шок передусім впливатиме на те, яким чином політична еліта приймає рішення, які політичні та економічні пріоритети вона визначає, впливатиме на довіру і ставлення людей до владних структур, політичних інститутів та лідерів, а також на загальний рівень політичної свідомости та активности населення.

Специфічною рисою культурного шоку в Україні є те, що він виник внаслідок небажання екс-комуністичної політичної еліти активно впроваджувати необхідні ринкові реформи. Тобто породжений особливостями формування і функціонування політичної системи країни.

Політичними проявами культурного шоку в Україні є: (1) глибокий параліч усіх ланок та інститутів політичної системи, (2) жорстока боротьба між різними угрупованнями та кланами за перерозподіл влади, (3) відсутність політичних лідерів — яскравих і цілісних особистостей, що мали б довіру та підтримку широких кіл та (4) зростаюча деполітизація населення.

Як у совєтському, так і в посткомуністичному часі економічна трансформація в Україні, на загальну думку міжнародних спостерігачів, проходить набагато повільнішими темпами (якщо взагалі має місце), ніж у країнах Балтії або навіть у Росії. Але було б, на нашу думку, помилково все відписувати на рахунок некомпетентности тих, хто прийшов до влади після проголошення незалежности. Стан глибокої кризи в суспільстві було штучно створено з метою створення сприятливих умов для первісного накопичення капіталу.

Малюнок 1.

СТРУКТУРА ЕКОНОМІКИ ПОСТКОМУНІЗМУ

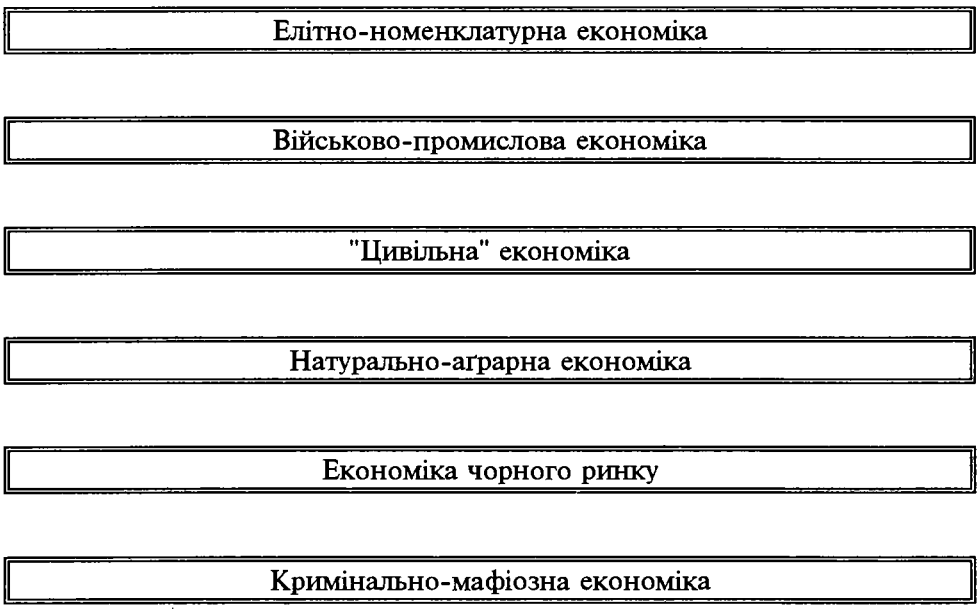

Посткомуністичні суспільства успадкували від колишнього Радянського Союзу надзвичайно гетерогенну економічну структуру, велика частина якої існувала, як айсберґ, під водою (малюнок 1).

Не дивно, що відразу після закінчення свята незалежности, Україна вступила у смугу перманентних конфліктів між різними кланами за владу та власність. "Війна" почалася ще в 1991 році, коли комуністичний уряд Масола було замінено урядом Фокіна, що представляв інтереси державної номенклатури та торговельної мафії. Друга стадія боротьби співпала з приходом уряду "червоних директорів та колгоспних голів". Новітня фаза розпочалася активним наступом донецько-придніпровського клану. Загалом, політичні інститути країни репрезентують владу **плутократії** (від грецького *ploutos* — багатство), яка поки що міцно тримає в своїх руках всі важелі політичного та економічного управління суспільством.

Оскільки на порядок денний поставлено приватизацію, на економічній арені за контроль або власність над найбільш вартісними державними активами зійшлися представники **чотирьох економічних кланів**, а саме:

(1) директори великих державних підприємств та "капітани" колгоспно-радгоспної системи, які мають дуже сильний вплив на соціальну

digitized by ukrbiblioteka.org

стабільність у суспільстві та готові підтримувати економічні реформи настільки, наскільки це забезпечуватиме їм контроль над приватизацією та капіталізацією суспільства;

(2) колишня партійно-совєтська номенклатура та середній прошарок державно-бюрократичної машинерії, які шукають належне місце під сонцем у новому суспільстві та задля своїх цілей не гребують змичкою з організованою злочинністю;

(3) частина колишньої комсомольсько-партійної номенклатури, що ще до незалежности пішла у великий бізнес та нині намагається леґалізувати зароблені капітали й забезпечити сприятливі умови для їх інвестування під час приватизації;

(4) і нарешті, незалежні підприємці "від плуга", колишні кооператори, що не мають відповідного політико-економічного підґрунтя, але все ж таки прагнуть висмикнути свою частину загального пирога, бо покладаються на досить значні капітали, котрі спритно заробили в період після проголошення ґорбачовської перебудови.

Повільність ринкових реформ та відсутність широкомасштабної приватизації пояснюється саме тим, що між цими кланами було укладено мовчазне перемир'я щодо розподілу національного багатства. Тому будь-які передчасні кроки у цьому напрямку є, з їхньої точки зору, небажаними, оскільки порушуватимуть нестійке статус-кво. Зрозуміло й те, що сама номенклатура та директорат зроблять ринкову трансформацію незворотною, як тільки будуть запезпечені їх стратегічні цілі, а саме: формування первісного капіталу, його леґалізація та вкладення в найбільш вартісні державні активи й відповідний політичний статус.

Отже, політичні еліти посткомуністичних суспільств, і насамперед України, складаються з трьох основних груп впливу: (1) колишньої партійної та радянської номенклатури (найбільш чисельна), (2) "шістдесятників" та колишніх дисидентів і (3) так званих "аутсайдерів" — молодих профі, що вперше прийшли в політику із сподіваннями на унікальний життєвий шанс. Тобто: вакуум політичної культури в посткомуністичних країнах піднімає на гору політичної піраміди цілий вирій так званих маргінальних типів політичних діячів (дивись малюнок 2)[4].

На думку Д. Видріна, функція першого типу політиків — обґрунтувати нові політичні ідеали та цінності періоду незалежности. Функція других — принести в державну бюрократичну машину наукове знання, третіх — принести в бюрократію практичний досвід управління держпідприємствами. При цьому всі три типи вірять, що реформи повинні проходити здебільшого зверху вниз адміністративним шляхом. На відміну від них, представники четвертого типу політиків вірять, що будівництво держави на ринкових засадах має починатися ініціативою знизу за допомогою створення сприятливого юридичного та підприємницького середовища.

Структура політичних інституцій нагадує в цілому мозаїку, що постійно змінюється, де одні й тіж персоналії дрейфують із однієї структури до іншої: із парламенту і його постійних комісій до "Кабміну" та міністерств, із "Кабміну" до Адміністрації Президента і навпаки. Більш-менш постійний персональний склад владних ієрархій свідчить про те, що на базі колишньої номенклатури сформувалася "партія влади". Її характерними рисами є: (1) обмежене бачення майбутнього і неспроможність керувати країною та її інститутами у нових умовах, (2) відсутність відповідного ринкового досвіду та

ініціативо-фобія, (3) фінансова залежність від економічних кланів, (4) безконтрольність у діях.

Малюнок 2

ТИПИ ПОЛІТИЧНИХ ПЕРСОНАЛІЙ

(1) Політики-вербалісти

— колишні компартійні ідеологи
— колишні дисиденти
— літературні діячі ліберального напряму

(2) Політики-вчені

(3) Політики-прагматики

— директори державних підприємств
— голови колгоспів та радгоспів
— представники орендних та квазі-приватних підприємств держсектору

(4) Політики-професіонали

— молоді юристи
— економісти та політологи
— менеджери, власники приватних підприємств
— банкіри

Оскільки політичні інститути такого типу не можуть привести в дію механізми мобілізації творчої енергії населення, **ефективність прийняття владою рішень** та їхніх виконання є вкрай низькою. Люди, натомість, мають дуже низький рівень поваги до таких інститутів та їхніх представників.

Загалом, зростання процесів деполітизації населення на тлі конфронтації між полярними політичними силами (націонал-радикалами та комуністами) є ще однією ознакою глибокої кризи політичної культури в Україні. Більшість опитувань свідчать про те, що не більш ніж 5 відсотків населення вважають політичні інститути ефективними та легітимними, а 70 відсотків мають про них переважно негативну думку. Політичні симпатії та переваги все більше і більше зміщуються від партій та різного роду політичних угруповань до малочисельної групи індивідуумів, котрі відрізняються цілісністю особистости, мають яскраво означені людські якости та незаплямоване минуле.

Останні зарубіжні досліди в галузі політичних наук виявили певну залежність між рівнем політичної активности в країні та якістю і свідомістю праці людей в різних культурних ситемах. "Результати (дослідів — *Ю. П., Ю. З.*), — як зауважує американський вчений Е. Кольде, — свідчать про те, що між цими явищами є взаємозворотний зв'язок: коли люди зорієнтовані на прийняття рішень в одній галузі, вони будуть намагатися до подібної ролі в інших ділянках".[5] Стосовно до конкретної ситуації в Україні це означає, що політична криза та

digitized by ukrbiblioteka.org

політична апатія населення безпосередньо впливають на наснагу людей до праці, їхній творчий потенціал, винахідливість та потяг до підприємництва.

Оскільки феномен українського суверенітету мав чітке соціально-економічне коріння, безпрецедентна за своїми масштабами криза в країні не може не привести до глибокого розчарування самою незалежністю та суверенітетом — цими єдиними, найбільш вагомими посткомуністичними цінностями в сьогоднішньому суспільстві.

Економічна основа культурного шоку полягає перш за все у відсутності соціально прийнятної моделі і перспектив подальшого розвитку країни, в ерозії системи суспільної мотивації, а також в катастрофічному падінні життєвого рівня більшости груп населення. Якщо у 1990 році один із двадцяти чоловік жив за межею бідности, у 1991-му — один із трьох, то у 1992-му — двоє із кожних трьох громадян України опинилися за цією межею. Прошарок населення з середнім рівнем доходів, що є основою демократичної системи та політичної стабільности, зменшився із 30 відсотків у 1991 році до 15 відсотків у 1992 та 10 відсотків у середині 1993 року. Водночас, різка диференціація населення на багатих (3 відсотки) та бідних (87 відсотків) стає родючим ґрунтом для соціальної дестабілізації суспільства та виникнення авторитарного режиму.

Ще одним наслідком та проявом культурного шоку є так звана мафізація суспільства. У процесі ерозії та падіння комуністичних режимів елітно-номенклатурний сектор економіки — через заплутану мережу спільних підприємств, комерційних банків, офф-шорних компаній та трастів у різних безподаткових зонах — почав активно відкачувати гроші з України та заздалегідь готуватися до майбутньої приватизації. У результаті, таким чином, було створено інфраструктуру сьогоднішньої плутократичної економіки українського типу. Якщо у 80-х роках через чорний ринок та тіньову економіку (дивись малюнок 1) проходило до 25 відсотків обсягу промислового виробництва, то тепер ця частка може легко становити 50 — 75 відсотків.

Феномен мафізації є характерним для більшости посткомуністичних та поставторитарних суспільств. Основні методи плутократичного "бізнесу" базуються на експлуатації зовнішньоторговельних та валютних інтересів країни, використанні можливостей і властивостей різних урядових посад та недосконалостей законодавчої влади з метою відмивання грошей та уникнення оподаткування. В коло найбільш популярних видів такої діяльности входять: експорт сировини, нафтопродуктів, мінеральних добрив; імпорт та реалізація автомобілів, побутової радіотехніки, отрутохімікатів, сигарет, алкоголю; ігровий бізнес, проституція та інше. Операції фінансуються, здебільшого, за рахунок державної емісії, що кінцево обертається падінням реальної купівельної спроможности більшости населення. Як правило, величезні прибутки у формі різного роду "боковиків" або хабарів акумулюються на приватних або корпоративних рахунках за кордоном.

Політичне та економічне підґрунтя культурного шоку найбільш руйнівно проявляється у сфері **суспільної свідомости та людської поведінки**. Виглядає, що суспільство загалом переживає велику психологічну травму, викликану особливостями перехідного періоду. Людині стає все важче і важче "переключати передачі", і все, що недавно було таким звичним і знайомим, розпадається на очах. Став-

лення до будь-яких реформ нівелюється епідемією загальносуспільної втоми, апатії та зневіри. Багато хто каже: зупиніть цю карусель, я більше не можу, хочу зійти. Багато хто намагається втекти від реальности (алкоголізм, наркотики, злочинність та різні форми гедонізму). І не таємниця, що сьогодні ментальний стан людини підпорядкований двом основним інстинктам: прогодувати себе і свою сім'ю та вберегтися від насильства і злочинности.

Така ситуація неминуче веде до відтворення і зростаючого розповсюдження неокомуністичних цінностей, а са́ме – посилення в суспільній свідомості акцентів на "зрівнялівці" в економічних стосунках та ностальгії за "справедливою, сильною та дбайливою державою". Цікаво, що цей процес в Україні тісно переплітається із спробами з боку основних носіїв таких цінностей (екс-комбюрократів, урядовців середнього та деколи вищого щаблів, директорату та червоного колгоспництва) поставити під сумнів будь-якими засобами державність України. Головним чином, через залежність від зовнішніх компонентів виробництва, що імпортуються з інших країн колишнього Совєтського Союзу.

Які ж **основні групи причин та чинників**, що обумовлюють суть, глибину та особливості культурного шоку в Україні?

Як згадувалося вище, перша група пов'язана з вакуумом у системі цінностей, що виник тоді, коли комуністична доктрина офіційно порушилася, а нова система ще не мала міцного коріння у свідомості людей. Ця порожнина збільшується внаслідок накладення на загальний процес ерозії тоталітаризму певних "витрат", що були притаманні "революціям суверенітетів", а також — специфічного характеру політики правлячої еліти перехідного періоду.

Другий комплекс причин виникає через різновеликість темпів змін, що відбуваються в економічній сфері, політичних структурах та системі цінностей суспільства. Якщо зміни в економіці, структурі власності, а також політичних інститутах влади відбуваються більш-менш динамічно (або принаймні усвідомлюються суспільством як динамічні), то сподівання на швидкі, докорінні зміни в людських цінностях, поглядах, звичках та настановах видаються хибними. Всі культури за природою є консервативними та резистентними до змін. Люди, натомість, потребують стабільного механізму життєвих оцінок у вигляді традицій та стереотипів, щоб співвідносити з ними досвід свого щоденного буття.

Третя група причин цілком полягає у феномені сучасної української культури, що може розглядатися як певний гібрид між традиційною культурною спадщиною та "совковими" культурою і менталітетом, притаманними їм стилями управління і ведення бізнесу.

УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

Унікальність та суперечність українського культурного феномену насамперед детерміновані геополітичним місцезнаходженням країни — східно-південний центр Європи. Навіть геодезичний центр Європи знаходиться в закарпатській частині України. Проте, сприятливе геоположення в історичному контексті означало постійну відсутність миру і спокою для нашої нації. Бо:

digitized by ukrbiblioteka.org

(1) українська земля завжди була сполучником і водночас поділом між Європою та Азією;

(2) Україна служила певною демаркаційною лінією між двома різними культурами, двома цивілізаціями — Візантійською та Римською (що створило проблему співіснування двох християнських релігій в самій Україні);

(3) українська територія не мала природою захищених кордонів від сусідніх держав, особливо зі сходу та півночі.

Ще однією причиною цього одвічного неспокою України є розкішна природа і родюча земля — український чорнозем.[6]

Винниченко писав, що "найбільшим лихом української нації в усій її трагічній історії було й є її прекрасна територія, родюча земля, багатства вод і землі, м'який, теплий, здоровий клімат".[7] Саме родюча земля стимулювала невпинні набіги завойовників (печенігів і половців у давнину); нав'язливе бажання Москви асимілюватися з "молодшим братом" (протягом багатьох століть аж до сьогодні); і навіть вивезення чорнозему у вагонах до Німеччини при неможливості користування і володіння ним в Україні (під час другої світової війни). Отже, Україна стала ніби заложницею своїх власних природних переваг.

Історично, Україна завжди була країною землеробів. **Ставлення до землі** стало однією з найпритаманніших рис українського характеру. За К. Г. Юнґом, психіка індивіда завжди народжується із колективного несвідомого, тобто, формується підсвідомими реакціями етногрупи на феномени буття — інакше — *архетипами*. Останні визначають тип способу сприйняття і усвідомлення світу кожним індивідом і формують світогляд нації та систему її цінностей і настанов. Як вважав О. Кульчицький, найхарактернішим архетипом української колективної підсвідомости є відчуттєві взаємовідносини між ласкавою, плодючою Ненькою-землею і вдячним, люблячим Сином-хліборобом.

Майже всі дослідники української нації вказують на один компонент етногенезу, який, акумулюючи в собі статичні й динамічні причини, відіграє головну роль у формуванні української національної ідентичности, її менталітету, спричиняє своєрідне світосприйняття — це те, що наша національна "психе" ґрунтується на "емоційно-почуттєвому характерові" або "**кордоцентричності**". Згідно із спостереженнями одного американського бізнесмена, за походженням українського єврея, "українці є емоційними, а також занадто чутливими щодо своєї історії та місця в Європі. Якщо Росія є мозком і пульсом ринкової реформації, а Прибалтика — її політичним альтереґо, то Україну, безперечно, треба вважати її соціальним і культурним сумлінням"[8].

Безумовно, цей архетип, базований на любові та повазі, на обожнюванні та святості поняття "земля" для українця, позбавляє його аґресивної самооборони, активної позиції у боротьбі за виживання. Він формує м'яке і добрячкувате ставлення до навколишнього світу, довірливість, яка обертається незахищеністю, — тобто всі ті риси, що так узгоджуються з кордоцентричністю вдачі українця.

Не дивно, що багато дослідників уважають родючість української землі неґативним чинником у процесі формування українського характеру, особливо характеру українця-громадянина. В. Липинський, зокрема, писав: "Легкість боротьби з дуже сприяючою людині природою розвивала в людях... лінивство і нездатність до постійного, довгого і методичного зусилля"[9]. Тому політично творчі організаторські риси

він вважає нерозвинутими і в українця XX ст. — а саме: дисципліну, послух, громадську солідарність, здатність до жертв і самоповаги. Причина — в даній від природи великій легкості життя.

Між тим, українська **неагресивність**, що стала основою українського консерватизму, породила одну із найгуманніших людських рис, якою можуть пишатися українці, — це **толерантність**, **терпіння**, приязнь до ближнього, до сусіда і просто чужого. Кидаючи зерно в землю, селянин промовляє: "Уроди, Боже, на трудящого, на ледащого, на старця, на крадія і на всяку долю!" Тобто відчуття справедливости та співчутливість можна вважати генетичними рисами українського народу.

За всю свою історію українці довели, що вміють поважати різні народи, релігії, привітають і бажаного, і несподіваного гостя, можуть завжди поділитися з тим, хто потребує допомоги й милосердя. Як писав у XIX ст. український історик М. Костомаров, "пам'ять про криваві часи ворожнечі з Поляками не зарубцювалась у народу й до сих пір, але ворожості власне до Римо-Католицької віри безвідносно до Польської народності у нього нема".

Більшість мандрівників та всі іноземці, що писали про Україну, були приємно вражені ввічливістю людей, їхньою загальною повагою до людської особистости. "Цей дух терпимості, — пише Костомаров, — відсутність національної зневаги, перейшов надалі в характер козацтва і залишився в народі до цього часу"[10]. Вільна держава Запорізька Січ була, наприклад, домом для багатьох іноземців — біженців із сусідніх країн. Варто також згадати, що після указу російського царя Петра I про межу осідлости, євреї були експатрійовані з Росії на Україну і жили по українських селах в злагоді з українцями.

Треба зазначити, що історичні колізії України дуже сильно вплинули на формування культурних цінностей нації. І не завжди цей вплив втілювався у позитивні риси українця. Починаючи від XIII-го століття, коли Київська Русь розпадається на окремі князівства, українець — через постійні утиски та територіальне розчленування — стає підозріливим, у ньому вкорінюється відчуття небезпеки і внутрішній протест до будь-якого насильства, а заодно і до всього нового-чужого. Особливе місце у формуванні національної "психе" посідали так звані "маргінальні" чи межові чинники, що їх витворила геополітична ситуація України (такі, як "загроза знищення", "грань смерти", "випадковість", "історичний шанс", "незахищеність" та інші). Із накопичення багатьох таких ситуацій сформувалися два основних типи реакції українця чи, іншими словами, українського світовідчуття (за О. Кульчицьким): (1) "vita maxima et heroica" або "козацький" тип ентузіаста-авантюриста, та (2) "vita minima" або притаєний стиль існування, "анабіотична" поведінка за принципом "моя хата скраю...". Цікавий приклад останнього є в народних переказах: рятуючись від ворога, наші предки занурювались в озера і перебували у воді досить довго, дихаючи через стеблини...

Мікроб **комплексу неповноцінности** або меншовартости серйозно вразив душу українця. Він призвичаївся до стану постійного виживання, що призвів не тільки до появи синдрому компромісу, але й до ганебного **комплексу зрадництва**. Справедливо писав Ю. Шевельов, що є "три страшні вороги українського відродження — Москва, український провінціалізм та «комплекс Кочубеївщини»[11].

digitized by ukrbiblioteka.org

Комплекс Кочубеївщини — це не тільки зрадництво владної еліти заради власного виживання. Це — страх слабкого перед сильним та нецивілізованим, це — постійне стояння на колінах перед "старшим братом". Немає жодного періоду в українській історії за останні п'ятсот років, коли б цей комплекс не був присутній на арені подій.

Від поневоленого стану приходило усвідомлення меншовартости, що породжувало зневіру в можливість свободи, самостійности та власної держави. І хоча дух волі і правди, що коренився від прадавнього хлібороба, ніколи не покидав українця, проте ретельно знищуваний зовнішнім оточенням і так само ретельно зацитькуваний внутрішнім страхом, ніколи не міг зреалізуватись вповні, і Україна до останнього часу втрачала історичні шанси стати державницькою нацією. Р. Кіплінґ писав: "Нації минають, і не залишається навіть сліду після них, але історія відкриває нам очевидну причину цього, дуже просту і єдину відповідь на всі випадки: нації падають, тому що бувають не приготованими" (до державницької місії — *Ю. З., Ю. П*).

Нездатність українця побудувати свою власну державу може бути пояснена не тільки історичним підґрунтям, але й, як зауважують деякі науковці, специфічними рисами **українського менталітету**. "Настанова української людини, — писав Юрій Шерех (Ю. Шевельов), — вірити в здійснення бажань. Ота славнозвісна українська простодушність. Якщо ми хороші, чому б світ був супроти нас нехороший?.."[12]

Справді, довірливість, добродушність, природна відкритість до світу, замріяність, що породжують утопічні ілюзії, — все це від емоційної психічної настанови, від кордоцентричности українця, сутности його архетипу. І навіть підозрілість, набута історично, не може перемогти нашу довірливість та відкритість. З цієї точки зору, генетична інерційність натури, яку помічають іноземці в українському характері, не є втечею від реальности, котру, за Фройдом, мав би супроводжувати невротичний стан, а є проявом традиційного медитативного стану свідомости українця, що ним самим підмічений і влучно описаний у народному гумэрі: "І стою я біля своєї хати, і кручу вуса, і гадаю, чи долетить отой орел до середини річки, чи ні, чи влучити його списом, чи сам впаде".

СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ

Історично, праця на землі — постійна, тривала, спокійна і незалежна — сформувала в українському характері стійкий **індивідуалізм**, що полягає насамперед у розрахунку на власні сили, у певному раціоналізмі, тверезості разрахунку побутового та привчає до власної відповідальності. Звідси і найцікавіша риса соціальної генези української культури: феномен "гурту" або невеликої групи людей, що добровільно-емоційно об'єдналися для праці задля досягнення індивідуально поставлених цілей. Український індивідуалізм, породжений особистим визначенням мети, витворив і специфічну соціальну форму співпраці — "громаду", що насамперед означає товариство рівноправних вільних працівників.

Така форма соціальної взаємодії людей, такий виключно добровільний союз, усі члени якого наділені не стільки однаковими обов'язками, скільки однаковими правами, особливо шанувалася в селянському світі. Усвідомлюючи користь трудового об'єднання, селя-

нин у той же час міг часто знехтувати громадськими справами, особливо, коли його земля або маєток вимагали пріоритетної уваги. Вільна душа хлібороба не терпіла жодного насильства чи підкорення. Тому добровільні і, як правило, короткострокові об'єднання селян задля спільної та рівновигідної праці були завжди притаманні українцям.

Українці з радістю співпрацювали (орали землю, будували будинки і церкви, мостили дороги), але з недовір'ям ставились до різних громадських новацій, шкодуючи для них трудового часу і оберігаючи незалежність особистости і власности. Засуджуючи галасливі зібрання, селянин ніколи не квапився з прийняттям рішень, довго обмірковував користь і шкоду, зважуючи всі "за" і "проти", і навіть казав, що "там, де велика рада, борщ рідкий" (звідси — і наша сьогоднішня нехіть до активної участи у політичних процесах).

Земля вимагає важкої праці. Звідси — знана **працьовитість** українця, його прагнення до спокійної, послідовної, незалежної, пронизаної життєвою філософією праці. Відповідно до традиційної етики, саме важка праця робить людину справжньою особистістю. Тому влаштований добробут асоціювався в українців з працею та високо поважався, а злидні трактувались як наслідок ледарства і соціально не схвалювалися.

Що стосувалося праці, то українець у цій царині бував самозахопленим і майже фанатичним. Справжньою основою такого "воркаголічного" (workaholic) ставлення був не стільки прибуток, як такий, скільки сам процес праці, а також **задоволення** від неї. Задоволення, насолода від підготовки, самого процесу, наслідків, тобто дотримання певної ритуалізації. Але це було можливим тільки тоді, коли праця відповідала здібностям та бажанням робітника і була вільною.

Цю своєрідну рису характеру обґрунтував і пояснив Григорій Сковорода. Його концепція "сродної праці" (спорідненої) потверджувала, що насолоду від праці можна отримати тільки тоді, коли праця відповідає природним властивостям людини. Саме природна схильність стимулює робітника до частих вправ, нагромадження того досвіду, що стає основою знань, звичок, мистецтва та інших проявів культури. Сковорода радив передусім пізнати не те, що досягається майстерністю, а те, що робить можливою саму майстерність. Скориставшись таким прийомом, слід виявити "спорідненість", генетичний нахил українця до певних типів праці та діяльности і поставити наголос саме на них.

У труді українець виявляє рішучість, ретельність та вимогливість до себе і до інших. Вимогливість породжена його амбітністю, компонентами якої є самопошана, гордість, сором, відповідальність. Український індивідуалізм зумовлював певний тип колективної праці — "спільноту" (на відміну від російсько-комуністичної «комуни») або об'єднання особистостей, що тримається на індивідуалізмі, свідомій праці, повній відповідальності за наслідки та на особливому механізмі цілепокладання, базованому на консенсусі.

Тому, серед інших слов'янських народів, українці відрізняються високо розвинутими інстинктами до **приватної власности**. Зрозуміло, чому українці, в переважній більшості, не підтримали більшовицький переворот 1917-го року, що опирався на люмпенізовані міські прошарки та деморалізовані сільські елементи. Українець як господар-

digitized by ukrbiblioteka.org

хлібороб не міг підтримати "соціалістичну революцію", бо її гасла (що були значно гуманнішими, ніж дії) суперечили його філософії буття. Зрозуміло, чому Сталіну для встановлення суцільної колективізації знадобився голодомор — 33: інстинкт українця-власника можна було знищити тільки фізично.

---

[1] Ця стаття є скороченим викладом доповіді на міжнародній конференції "Економіка і культура" в Мельбурні, Австралія (1 — 2 жовтня 1993 року).

[2] *Michael E. Porter.* "The Competitive Advantage of Nations", The Free Press. — New York, 1990. P. — 174.

[3] Як колись було влучно помічено, рушійною силою соціального прогресу є не стільки зусилля радикалів, скільки згода на необхідні зміни консерваторів.

[4] Наведена класифікація була запропонована українським політологом Дмитром Видріним.

[5] *Endel J. Kolde.* Environment of International Business. Second Edition: PWS-Kent Publishing Company. — 1985. — P. 434.

[6] Україна — єдина у світі країна, де ширина чорноземної смуги сягає місцями 500 кілометрів.

[7] *Володимир Винниченко.* Відродження нації. Частина перша. — Київ, 1990. — С. 33.

[8] Gery Lehrman, Vice President, Chiquita Banana Company B. V., Netherlands.

[9] *В. Липинський.* Листи до братів-хліборобів.

[10] *М. Костомаров.* Две русские народности. — Киев; Харьков, 1991. — С. 48.

[11] *Ю. Шерех* (Ю. Шевельов) Не для дітей. — New York, 1964. — С. 42.

[12] *Ю. Шерех* (Ю. Шевельов). Не для дітей. — New York, 1964. — С. 173.

Закінчення у наступному числі.

Тарас ВОЗНЯК

ANCILLA THEOLOGIAE?

Питання взаємовідношення філософії та теології, або по-інакшому — пізнання та Одкровення стояло в центрі уваги цілих епох розвитку людської думки. Сцієнтизоване сьогодення однозначно відсунуло це питання на другий план як майже остаточно вирішене. Для сучасного дослідника воно неначе зняте, затушоване. Хоча він, як з недавнього часу водиться може й завітати до церкви, ба навіть доволі регулярно її відвідувати. Але вирішення цього питання, яке було здійснене ще десь на світанку Відродження (причому в принципі воно і досі не змінилося), з відходом Середньовіччя від нас все далі не є на даний момент аж настільки достатнім, щоб ми могли ним задовольнитися. Епоха Відродження поставила не на О д к р о в е н н я, як Середньовіччя, а на с и л у р о з у м у. Тогочасний гуманіст Аоніо Палеаріо пише, що тільки тепер, після того як "на багато-багато сторіч настала тьма у всіх науках", нарешті "людський розум піднісся, душі (на що ми вже не могли й сподіватися) ніби прокинулись від довгого сну і ретельною працею та старанністю досягли успіхів" (1,398). Однак більшість гуманістів виступала в своїх філіпіках не так проти містичної і майже вигаслої тоді традиції християнства, як проти раціоналізованої схоластики, яка давно відчахнулася від живого дерева Одкровення та Таїнства. І в цьому сенсі навіть Св. Тома може вважатися провісником усе цього ж Відродження. Бо ж це власне він так розгорнуто і переконливо саме за допомогою розуму почав оволодівати вченням Христа. У ньому Середньовіччя вже вигасало, а не сягало апогею, як може здаватися. Він здавав розуму одну позицію по одній і тим готував грунт для вже власне Відродження, яке власне й полягає у приході того новітнього раціо. Але тим самим якраз Відродження наперед заклало основи вирішення проблеми стосунку між знанням і філософією як одним з його видів та релігійною практикою Одкровення. Під нею я хотів би розуміти буття "в Бозі", відкривання Бога до людини. Як на мене, то саме вона є свого роду пре-теологією в її первісному, ще не раціоналізованому вигляді. У такому релігійному акті пере-бування-з Богом ми маємо справу з цією пре-теологією як живим спілкуванням з Ним, що передусє всім міркуванням на цей предмет. Всяке наступне дефінування не може бути і вже не є адекватним самому актові Одкровення, а в силу визначення є лишень його раціоналізованим відображенням чи навіть радше — відголосом. Таким чином, епоха Відродження, яка з цього погляду почалася саме тим, що відійшла від Одкровення та інтронізувала раціо, тягнеться аж до сьогоднішнього дня. Попри всі об'єктивістські декларації і спроби опертися на "зовнішній" щодо людини світ як заміну Бога, вона є епохою по-декартівськи принципово реалістичною. Жодної живої людини всередині її універсуму немає. Всередині є тільки розум, який зовсім не є людиною в цілому, ба навіть не є її якось аж занадто визначальною частиною. І саме цей розум, у своїй іпостасі схеми, а не жива людина, що стоїть перед лицем Одкровення, ліг в основу ментальности цієї епохи. Хоча з самого початку він доволі коректно самодекларувався не як заміна людини як такої, а лише як спосіб розширення її

digitized by ukrbiblioteka.org

можливостей, як її інструмент. Однак наділення людини таким інструментом у принципі є свідченням к р и з и л ю д и н и. Невідповідність людини своєму покликанню, яке полягає в стоянні перед Одкровенням, слабкість людини і змусила її звернутися до неначебто "сильного" розуму за підмогою, а точніше — за підтвердженням неважливости чи неможливости Одкровення. І розум дав їй це підтвердження. Більше того — раціо не згодився на роль інструмента, а навпаки — інструменталізував саму людину. Але людина не може відчувати неприродности такого стану справ. Цей кризовий спосіб існування людини, яка через раціо стала відірваною від Одкровення — як живого спілкування з розумові не приступним — не міг її задовольнити. Вона почала все ж шукати шляхи до своїх витоків. Звідси ми й маємо постійні повернення до інтуїтивізму як способу осягнення знань, що не страждає вадами раціоналізму. Однак і тут людина здобувала (зауважмо про себе) все ж "знання". Тобто поза "знання" як спосіб володіння чимось вона виходити вже не відважувалася. Іншим шляхом був містицизм. Навзагал містики більш схильні були не так шукати "знання", нехай навіть містичного, скільки безпосереднього спілкування із Сокровенним, як вони Його розуміли. У цьому велика рація містицизму як такого, що був і практикою спілкування, а не лише пізнанням, хоча в дечому і він зазнав впливу раціоналізму, а деколи був і його прямим породженням, прихованою реакцією розуму на свою немічність. Однак для більшости людей залишався єдиний шлях для осягання світу — пізнання його, тобто схоплення його через дефініції різного роду наук. І в цілому людству воно неначе вдалося. Все було б добре, якби не сама людина, якби не її претензії на те, щоб бути чимось більшим, ніж інструмент пізнання, а отже — оволодіння світом. Вона, будучи вічно зайнятою своїми особистими проблемами, так і не побачила їхнього вирішення на шляху пізнання. Ба, навіть і свята святих пізнання — наука — періодично впадала в кризу, коли людина ставила перед нею запитання, які вона навіть не могла для себе раціонально, тобто розумно, сформулювати. Та й справді, це були дурні та безглузді, з погляду раціо, запитання: навіщо я? що зі мною буде? що власне є мною? і т. д. Щоб відповісти на них, наука почала вдосконалювати інструменти здобування знань, однак врешті-решт неодмінною рисою всіх без винятку інструментів науки виявлялась їхня недосконалість. Завжди знаходилось щось, чого вони або не розрізняли, або не сягали. І нарешті пізнання дійшло до тієї старої як світ істини, що не тільки його інструменти, а й воно саме завжди є недосконалим. Ба навіть більше — воно головно є недосконалим саме в тих питаннях, які цікавлять людину найдужче. Саме тут воно просто не бачить ніякого глузду. Це й стало основою кризи науки і знання як такого. Головний елемент науки — пізнання і продукт останнього — наукове знання усвідомили свою п р и н ц и п о в у н е д о с к о н а л і с т ь. Сьогодні, як мені здається, попри величезний, однак чисто кількісний, механічний поступ, саме в царині знань, науки все ж ми приходимо, можливо, в черговий раз, до розуміння нашої історичної ситуації власне як кризової, виходу з якої ми не матимемо до того часу, доки залишатимемося в рамках епохи Відродження, епохи Розуму, доки вона не вигасне до решти чи трансформується у щось інше. І поки цього не сталося, поки ми не перейшли до якогось наступного рівня свого розвитку, ми так і будемо людьми кризи, тобто людьми зі сказою, що втратили ту цілісність, яка була притаманна не одній попередній епосі, як би тепер на неї не дивилися з висоти наших сучасних "знань", ну от хоча б тому ж самому Середньовіччю. Наш інструмент, а в цьому випадку інструментом є саме пізнання, обмежив нас до своїх можливостей. Тим самим він поневолив нас і зробив нас від себе залежними. Звичайно, причиною такого стану справ є і те, що в пізнанні була велика спокуса, перед якою людина не втрималася. А

вона полягала в ілюзорній легкості осягнення чи оволодіння чимось через пізнання. Ми самі немало доклали до того, щоб стати такими браншями розуму, і через нього оволодіти всім сущим. Наразі відмовитися від цього раціоналізму людина, звісно не може. З а в д я к и з н а н н ю м и "в о л о д і є м о" с в і т о м. Це є наш спосіб "володіння" ним через знання. А з другого боку, "з н а н е" і с к л а д а є т о й с в і т, в я к о м у м и "в о л о д і є м о", тобто в нашому теперішньому сенсі слова — "живемо". Однак ми можемо якось точніше визначити місце знань, пізнання, раціо навіть у наших теперішніх рамках. Це має допомогти нам у нашому самоусвідомленні як людей. А саме в цьому, як на мене, і полягає суть проблеми відношення філософії як знання Одкровення, як релігійного акту.

Для всіх нас тепер очевидно, що доки існуватиме людина як людина, що послугується розумом, людина розумна, тобто доки триватиме все та сама епоха Відродження, вона страждатиме одним і тим же недугом — постійно намагатиметься охопити розумом все, що можна, довкола неї, тобто все, що тільки можна "пізнати". Однак, як ми вже зауважили, інструмент пізнання з самого початку був недосконалим, а тому людина була приречена на поразку. Їй так і не вдалося охопити "всього" чи пізнати щось цілком вичерпно. Але вона не завжди розуміла причину цих поразок і все вдосконалювала та вдосконалювала свій інструмент. А відповідь була майже на поверхні і крилася в самому формулюванні запитання: що "м о ж е" пізнати людина? Може є щось, що тією змогою не охоплюється. Тобто мова йде про рамки всякої змоги — чи взагалі вони є, а якщо є, то які вони? Людина, що повірила в розум, і не підозрює, що є щось, що аж ніяк не може бути нею схоплене, що буття не тільки всього, що її оточує, а й самої людини є набагато ширшим, ніж те, що окреслюється рамками раціонально-схоплюваного, що є "щось" принципово несхопне, яким ніяк оволодіти не можна. Однак для людини розумної все це не має жодного сенсу (причому цілком справедливо — бо не є розумним, тобто схопним, пізнавальним). Та навіть цілком очевидно наштовхнувшись на цю неможливість, така людина чинить все ж нещиро — або оголошує це несхопне, проте якимось незбагненним чином все ж неусувальне і очевидне для неї "щось" неіснуючим (в чому, як ми потім переконаємось, вона має глибоку рацію, правда в їй невідомому сенсі), або ж відсуває остаточне пізнання цього несхопного "щось" у майбутнє, посилаючись на недосконалість чи невиробленість її теперішнього механізму пізнання. У цій ситуації для нас важливо зауважити, що навіть людину-раціо це несхопне "щось" сягає. Причому не стільки завдяки зусиллям самої людини, чи точніше не завжди завдяки зусиллям її розуму, а й самочинно. Воно так само звернене до людини, як і людина до нього. І ця принципова зверненість людини в бік цього "щось", очевидно, складає одну з фундаментальних рис людськости як такої. А оскільки людськість, яка є споконвічною, поза всяким сумнівом, є набагато фундаментальнішою в конструкції людини, ніж доволі молодий раціо, то й субординація між ними відповідна. З якого часу ми є раціональними в строгому сенсі цього слова, і в якій своїй частині — це питання без сумніву відкрите, але те, що ми віддаємося не тільки на волю розуму, чи точніше в остаточному результаті не даємося, і що є якісь царини і в нас самих і довкола нас (якщо так можна висловитися), які йому неприступні, це навряд чи викличе багато заперечень. Однією, і чи не найвизначальнішою, бо найглибше сягаючою суті справи, хоча є й інші, не такі явні, з цих царин є релігійна практика як спілкування з Богом чи Божественним. Це є врешті-решт ніякому розуму до кінця ні при-ступним, а тим більше — під-владним (оскільки взяте всього лише силою розуму, ним з-долане) бути не може.

Хоча й раціональне пізнавання Бога чи Божественного також має сенс. Однак у певних рамках. Не може бути допущена ніяка

digitized by ukrbiblioteka.org

абсолютизація цього пізнання. Надія на абсолютність пізнання вбиває справжню Надію. Наштовхнувшись на свою обмеженість, на свою нездійсненність, саме пізнання стає основою відчаю, зневіри і врешті-решт безвір'я. Пізнання насправді тільки сублімує спілкування з Богом. Часто воно є радше втратою останнього. Хотілось би, щоб все це було правильно потрактоване. Суть не в тому, щоб зовсім відкинути всяке пізнання в тій царині, а в тому, щоб усвідомити його місце і наслідки, які з його всюдисущості можуть бути. Ми повинні ясно усвідомлювати раціоналізованість того, що ми під цим пізнанням розуміємо, а тим самим і його певну штучність, схематичність та умовність. Хай священики і далі розказують, що є Бог, доносять людині посполитій, яким він є, однак всі ми не повинні за таким "схопленням в знання" загубити індивідуального контакту з Ним, тобто спілкування з Ним як такого. Пізнаючи (тобто, по суті, перекладаючи на мову раціо) навіть той, хто чогось досяг у цьому спілкуванні, все ж структуризує, раціоналізує свій досвід спілкування, тобто готує до передачі іншому, щоб і той у подальшому ввійшов у контакт із Ним, але вже не через безпосереднью любов чи віру, а через володіюче Ним знання. Це, звичайно, велика спокуса — отак просто оволодіти навіть Ним. Проте шлях це безплідний, хоча на побутовому рівні ще не розвінчаний, ба навіть більше — загальновизнаний. Та задовольнити він може лише дуже невибагливу більшість. Для вдумливої людини сам термін "пізнання" стосовно Бога звучить якось недоречно.

Що ж тоді є "знанням"? Як ми вже окреслили, це є форма "володіння чимось". "Володіння" саме по собі взагалі є доволі різноманітним та вишуканим. Свого часу до аналізу "володіння" багато доклався Габріель Марсель (зокрема в своїй відомій роботі "Бути і мати"). Вже в самій назві книги він чітко розмежував два способи стосунку людини до себе і до всього іншого як "бування чимось" та "володіння" ним. Для нього "володіти чимось" означає певним чином ним розпоряджатися, певним чином ним оперувати. Але можуть запитати — чи і "знання" є володінням? Воно є просто знання про щось, і неначе нічого більше. Однак знання є володінням таємницями знаного, пізнаного, воно закладає те, що той, хто знає, може скористатися цими таємницями, зберігаючи щодо цього "пізнаного" певну відстороненість, тобто виштовхуючи його в область предметного і від мене відчуженого. Тим самим він не спілкуватиметься з непізнаним предметом до-віряючись йому, як той, хто бере в руку, можливо, отруйну змію, до-віряючи себе їй, щоб вона перетворилася в патерицю, а, знаючи про її отруйність, притисне її до землі, не довіриться їй, а намагатиметься маніпулювати нею. Однак, притискаючи змію до землі, він так і не помітить, як власне такий стосунок з нею призведе до того, що змія сущого таки його вкусить. Вступаючи в стосунок типу "володіння", людина понижує свої можливості, зводить їх до розпорядження "чимось", тобто стає рабом своїх "можливостей", "можності" як такої — "природі мого тіла або ж моїх знарядь, оскільки я трактую їх як щось, чим я володію, притаманне те, що вони обмежують мене через володіння ними" — пише Марсель (2, 195). Знання ж не є навіть моїм тілом буквально, а лише знаряддям, яким я володію і з допомогою якого я о-володіваю всім сущим. Такий стосунок "того, хто знає" і "пізнаного" ним не можна назвати спілкуванням, це використання знання для маніпуляції, володіння цим "знанням". Тобто знання, а отже і пізнання, є засобом до "володіння" цією змією, так само, як і рогатина, якою ми її притискаємо до землі. Але Мойсей узяв змію в руку, не опираючись на своє безсумнівне знання про отруйність змій, а до-вірившись Богу. Тобто він поклався не на "володіння" Богом через пізнання, а на віру, як до-віру у спілкуванні з Ним. А, отже, не скористався знанням, щоб увійти в маніпулятивні стосунки з Богом. Але навіть якщо б ми і відважились на таке пізнання, як володіння та маніпулювання, то мусимо все ж для

себе визначити — чим ми будемо о-володівати? Тобто — чи може бути Бог "чимось", предметом серед предметів, оскільки ми хочемо його пізнати. Бо ж, як ми знаємо, все пізнаване тим самим стає для нас предметом пізнання, входить у реґіон проблемного і покидає реґіон таїнства, як визначив би Марсель. Ця предметність закладена в усяке пізнання. Воно наперед передбачає, що є "щось", яке й буде пізнане. Мало того — воно наперед обумовлює, що це "щось" неодмінно "є". Воно просто не може не бути, не підпадати під це "є". "Щось" завжди в нас означає "щось існуюче", "щось суще". Причому в нашому речевому, предметному, маніпулятивному сенсі. Пізнати ми можемо тільки власне це "існуюче" чи "суще". Таким чином, пізнання є способом володіння сущим, яке неодмінно "існує". Але чи можемо ми обмежувати Бога рамками цього "існуючого", "сущого"? Очевидно, ні. Навіть для того, хто не визнаючи Бога, не може не зберегти своєї людської розімкнутости на несхопне, якої попри всі свої намагання він позбутися не може. Кожен із нас, а тим більше Він, не обмежує себе рамками "сущого", та й не в нашій це волі. Отож і раціональному пізнанню тут передпокладено нездоланну перешкоду — Бога (а в чомусь найвизначальнішому і нас самих) дійсно не "існує" в попередньо окресленому предметному сенсі. В цьому є якась гірка правда атеїстів (чи навіть їхня заслуга перед людиною!) — Він не є "сущим" в традиційному, через сущість мислячому, раціональному сенсі слова. Так само, як не є тільки "сущими" і ми, в кожному з нас є якась можливість, що це "суще" перевершує, розмикає. Однак чому ми сприймаємо себе лише як "існуючих"? І з якого часу? Коли людина загубила переживання своєї розімкнутости? Як на мене, то це сталося з часу появи формули "cogito ergo sum", коли "мислиме" почало асоціюватися з "всім існуючим". І саме в цьому помилка, що деформувала стосунок як щодо людини, так і щодо того, що є поза нею — світу і Божественного. Бо це означає — "не мислиме не існує", а в подальшому — то і "не мислиме (не пізнаване) не існує". Однак істини, що закладені в цій формулі, і принципові помилки цієї формули для самих раціоналістів не мають сенсу. Їм ніяк не зрозуміти, що "не-суще", "не-існуюче" для них таке ж актуальне, як і "суще". Ба навіть більше — воно не страждає недоліками "сущого", як більш приступного людині, а, отже, й не захищеного від неї.

У раціоналістичній традиції неіснуюче не існує ніяк, воно є порох, ніщо, нікчемність, а тому саме мовлення про нього не має сенсу. Однак вже навіть негативна теологія давала приклади іншого підходу в цьому питанні. А що казати про ранніх діалектиків Давньої Греції? Їх учення трансформувалося наступною грецькою, а в подальшому і європейською, думкою лише як засіб о-смислення діалектичного, але не як практика перебування в цій точці діалектичної єдности (суперечности існування та неіснування. Це якось дуже боком пройшло повз європейську традицію. Ми головно пробували схопити, пізнати, о-смислити і суще і несхопне, хоча за великим рахунком само по собі воно нас не цікавило — ми не прагнули спілкування з ним, перебування в точці діалектичного контакту сущого з несхопним. Ні, ми прагнули в якийсь спосіб (а найпростішим це виглядало — через "знання") о-володіти ним, що взагалі не-можливе, але оволодівали не ним, а лише його відбитком. І до цього часу, і напевно принципово назавжди, поки можливе якесь "завжди", тобто поки "часи тривають" ми ніяк не можемо вийти за рамки наперед окресленого нашою мовою схоплення цього ж не-існуючого, не-сущого Ніщо в слова сущої мови, забуваючи, що воно є лише на межі чи за межею цієї мови. Ми все одно пробуємо через цю мову (бо другого способу нам не дано) схопити його в слово, а в силу традиції породженої Відродженням — застосувати для цього саме раціоналізовану мову, яка ще більше звузила ареал природної мови. Причому все, що було взяте таким раціональним

digitized by ukrbiblioteka.org

чином в слово, ми почали вважати існуючим. І тільки це "існуюче" визнавати для себе актуальним. Коли я кажу "актуальним", то теж мушу мати на увазі — "існуючим" — бо другого мені не дано ви-словити, інакше ви-словитись, тобто "ви-існуватись, існуватись" я не можу, бо в цій традиції я завжди "існуюсь". Однак раціоналізоване мислення, заперечуючи для себе актуальність цього неначе (хоча насправді дійсно) не-існуючого, тим самим його відкидала, чим позбавила людину покровительства Ніщо. Нею відкидалась длань Сокровенного. На постамент підносилося лише "існуюче". І способом піднесення, о-володіння чи схоплення цього "існуючого" стало так зване "пізнання". Апофеозом такого спрощеного стосунку людини та універсуму (бо останній насправді є єдністю "існуючого" та "не-існуючого", а не лише "існуючим") стала епоха Просвітництва. Саме тоді появилась певна себе ілюзія, що все "існуюче" в принципі є пізнаваним і все пізнаване, відповідно, існує, а поза тим нічого немає. "Немає" тут трактується як "не мається", "не володіється". А це вже філософська максима, що має серйозні наслідки. Суть її в тому, що, якщо я не володію чимось, то його і не існує, ніяк не існує, що воно ніяк не актуальне для мене, а отже, не актуальне взагалі. Для такого підходу все, що не улягає цій реляції "існуюче-пізнаваного", що не є ні тим ні іншим (що зрештою взаємовитікає одне з одного) тим самим взагалі не є ні для-мене, ні мною. А, якщо говорити про Бога, то не є передімною. Тим самим людина не тільки позбавила себе чогось, що є поза межами "пізнавано-існуючого" ззовні мене, а остатньо і поза межами раціонального, а й сама себе позбавила своєї ж доволі істотної частини, бо і в самій людині не все є "пізнавано-існуючим". З допомогою пізнання та розуму людина зовсім не поширила себе, а також свій універсум в онтологічному сенсі, а, навпаки, звузила його до рамок "існуючого". Однак вона не була б самою людиною, якщо б внутрішньо не опиралася такому самообкраданню під прикриттям неначебто вседосяжного пізнання. Та й недостатність, обмеженість такого способу о-своєння себе самого та універсуму, тобто о-володіння і собою і ним ставала все очевиднішою. Така недостатність та спрощеність підходу мала кілька напрямків вирішення (якими би субліматівними вони не були) — або в крайню раціоналізацію, що з часом виродилася в техніцизм і його політичного сателіта — тоталітаризм, або ж у напрямку до не-існуючого з неминучими знову ж раціоналізаторськими перегинами в галузь "пізнаваної" містики. Але паралельно з такими хибними і, як правило, безплідними шляхами весь час велися і пошуки коректні. Зрештою, саме життя людини, яке є постійним вибіганням поза існування, поза свою схоплюваність (адже нікого з нас лише до схоплюваного, хоч як би ми того прагли, звести не зможемо, бо в такому разі ми були б не людьми, а речами поміж речей) штовхало нас на шлях істинний.

Але людина все ж залишається значною мірою саме людиною розумною, хоч би як це нам подобалося чи навпаки. Вона має свої специфічні способи у-свідомлення своєї ситуації. І визначає вона для себе свою ситуацію, не завжди розмежовуючи, що нею пізнане, тобто чим вона володіє, а що є її несхопним, тобто буттям. Або в іншому аспекті — не завжди розмежовуючи, що є цариною філософії як пізнання, нехай найбільш ґенерованого, узагальненого, а що належить до царини релігійного, буттєвого, до життя "в Бозі", як його найфундаментальніший (хоч комусь здається і не найбільше на щодень насущний) аспект. Чи, якщо коротше, не завжди в остаточному результаті розмежовуючи філософію та релігію. Когось може здивувати таке відсікання релігії від знання чи буття "в Бозі" від філософії. Тут я в чомусь загострюю, але це специфічно моє розуміння як релігії так і філософії. Я хотів би наголосити саме на тому, що релігія є в першу чергу власне буттям "в Бозі", тоді як філософія, попри всі свої

практичні наслідки, є тільки похідною від знання як такого, що від самого буття вже більш віддалене. Сьогодення, яке загрузло в зарозумілому сцієнтизмі, гадаю, знову потребує нового розмежування "служниці та повелительки". Може, комусь це здається новим Середньовіччям, але в цьому питанні саме його ми потребуємо.

Ми всі вихована на постулаті поступовости розвитку історії, ми переконані в її однобічному прогресивному розвитку. Однак при цьому ми просто не бачимо, що не все так просто, що, "прогресуючи", ми не тільки набуваємо, а й губимо. Так сучасна людина ніяк не може відновити цільности середньовічної людини, яка й полягала в її невідірваності від Сокровенного, у відкритості до нього, у посвяченні себе Йому, в бутті з Ним. Отож і розмежування філософії та релігії, попри те, що я свідомий того, що не у нашій волі цю цільність чи єдність повернути, все ж докладе щось до більш тверезого бачення як людини, так і її місця в світі. А, оскільки все є так, як воно є, то філософія, як знання, що неодмінно супроводжуватиме тепер нас у нашому житті, потребує постійного визначення своєї ролі та місця. Хоча ще раз наголошую, що я не знаю, чи вдасться ще коли-небудь сягнути цільности Середньовіччя в цьому аспекті, однак чогось подібного, можливо, не на тому рівні, мало б сенс відновити, щоб тим самим відновити і людину. Кризу раціоналізму з його просперизмом, матеріалізмом, механіцизмом у суспільному житті, що призвела як до комунізму, так і до фашизму, тепер мало хто може заперечувати. І в цьому, попри всі інші, особливо характерними є дослідження Едмунда Гуссерля, його знаменита робота "Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія" (3). Однак Гуссерль, стоячи перед лицем кризи знання, все ж хотів вдосконалити наш механізм (!) пізнання і таки випрацювати таку феноменологію, яка б дійсно стала майже наукою. Але ж суть кризи не у механізмі, а у втраті людиною її орієнтирів, у втраті нею свого л ю д с ь к о г о місця в собі та в світі. Причому людина не тільки знехтувала тими простими очевидностями, які Гуссерль називає Urevidenz і в які людина просто нерефлективно вірить як у просто очевидне. Але саме ілюзія володіння всім через пізнання, першоосновою якого, по Гуссерлю, є це Urevidenz, розбестило її і звело на манівці. Однак, як ми бачимо — це тільки ілюзія володіння.

Справжнього о-своєння чогось, чи радше ні-чогось, якщо послуговатися конвенціональною мовою, володіння не дало. Насправді людина тільки стратила свою власну природу і втратила контакт із тим, чим вона в принципі володіти не може, а тому визначила як не-існуюче. Ба, навіть більше — втратила навіть Бога, бо навіть і Його вона взялася "пізнавати", тобто потроху прибирати до рук. Чим це закінчилося — відомо. Інструментом такого "прибирання до рук" стала новітня філософія і ті форми теології, які ближчі саме до неї, ніж до релігії як буття "в Бозі". При цьому філософія дійсно розкріпостилася, вона вже давно забула, що колись їй чомусь відводили роль чиєїсь служниці. Хоча і "пані" теж впала в демократичне "хлопоманство" і спустилася до рівня служниці, поблажливо забуваючи, що релігійне таїнство насправді не є ніяким пізнанням в раціональному сенсі слова, а мольбою, надією і блаженством спілкування з Ним. Власне акцент живого спілкування якось усе більше губиться. І тільки Реформація робить відчайдушну спробу повернутися до старого. Однак теж почасти піддається спокусі пізнання. Навіть негативна теологія, заперечуючи можливість окреслення атрибутів Бога, була все ж пізнанням, і часто аж ніяк не практикою буття "в Ньому". В цьому сенсі всяка такого роду позитивно чи негативно пізнаюча теологія насправді є галуззю знання чи пізнання, всього лиш якоюсь "логією", "софі-логією" чи філософією, що пробує п і з н а т и Б о г а. При цьому вона повністю забувала, що в с я к е п і з н а н н я Б о г а в с е н с і й о г о с х о п л е н н я у з н а н н я н е м а є і н е м о ж е м а т и н і я к о г о с е н с у.

digitized by ukrbiblioteka.org

Тому така "тео-логія" від власного буття "в Ньому" доволі далека. І тому ж ми можемо говорити, що частина людей вірних, вже не кажучи про тео-логів, заражена все тим же раціоналізмом і, по суті, є філософами, софі-логами, а не вірними, у властивому сенсі слова, яке ближче окреслилося б словам "тео-філ".

Але в чому тоді роль філософії? Ну нехай вона не є таким уже й досконалим способом орієнтації людина в світі та о-своєння самої себе, однак щось таки виправдовує її існування і постійне повернення людини до неї, якщо людина до неї таки повертається і повертається. Попри те, що людина-раціо орієнтована не неї, як на знання, у філософії є щось, що все ж притягує людину. Гадаю, це те, що філософське знання стоїть на порозі не-схопного, хоч деколи і не визнає наявности останнього. Займаючись питаннями онтології, вона все ж contra spem spero пробує його схопити. Це їй не вдається. І тут немає нічого дивного. Однак, як на мене, то її роль полягає не в тому, щоб схопити принципово несхопне, а щоб залишати місце на нього, непрямо на нього вказуючи. Тобто її роль полягає в збереженні певної конкретности щодо нього, у стоянні на його порозі та демонстрації нездоланности для раціо цього порогу. Вона повинна дискретно залишати місце на з-бування людини як людини у всіх її аспектах і на життя людини "в світі" сущого, на її буття "в Бозі" чи на порозі Ніщо. Вона не повинна відбирати в людини права на спілкування з не-схопним, не оголошувати його поза законом. А таке спілкування в якійсь своїй частині є саме тим, що ми називаємо релігійною практикою, причащанням до таїнств чи розверзненням безодні Ніщо. Філософія повинна шанобливо утримуватися від суджень про несхопне не-існуюче, про найсокровенніші нурти людини та Сокровенного, даючи тим самим місце і собі і Йому, якщо взагалі можна говорити про яке-небудь місце поза межами пізнаваноіснуючого. Тобто філософія не повинна дефінувати чи як-небудь називати Бога. Її роль у шанобливому умовчуванні (а не замовчуванні чи запереченні, яке теж є, зрештою, називанням з протилежним знаком). Філософія повинна бути свідомістю неможливости звернення до Нього в рамках знання та розуму. Це зовсім не понижує її ролі, а просто ставить її на своє властиве місце, від чого вона тільки виграє, бо виключає можливість попадання в дійсно безглуздді, з точки зору розуму, нераціональні ситуації, які розумом дісно не схопити. Причиною нерозв'язности її проблем є те, що вона береться раціонально охопити, оволодіти позараціональним, тобто схопити неіснуюче, схопити те, що саме з самого початку визнала не-існуючим, а тому і не-схопним. Тому неможливі ніякі докази існування Бога. Бог дійсно не існує в її сенсі. А тому філософії радше слід не висловлюватись, не дефінувати те, що принципово недефінітивне, дефініції не підлягаюче. Засіб філософії — дефініція — тут безсилий. А тому утримання від дефініції є єдино гідним способу виходу з цієї ситуації.

Але в свою чергу і теологія теж повинна усвідомити своє місце і теж позбутися надмірного раціоналізування, яке насправді є однією з форм її секуляризації. Звичайно, в наш час раціоналізм є певною спокусою, бо сучасне суспільство розуміє майже виключно мову раціо, і в цьому сенсі воно дуже секуляризоване, отож такого роду "осучаснення" неначебто дає й релігії певні надії. Однак за той успіх, який може випливати з "розумності" теологічних пояснень, ми повинні платити чималу і далеко не співмірну плату, якщо взагалі в цих питаннях можна було б говорити про яку-небудь плату взагалі — питання ж бо принципові. Таке "осучаснення" насправді опускає теологію до рівня "сущого", а отже, по суті, зводить її до філософії. Така раціоналізація опускає, чи краще було б сказати — обмежує теологію до знання і робить її теологією. І тоді між тео-логією та безпосередньою релігійною практикою

буття "в Бозі" появляється небезпечний розрив, який може перетворити її в просто безплідні розумування, не підкріплені ніяким (в цьому разі — релігійним) досвідом, підґрунтям. Отже, теологія має два аспекти — вона мусить опиратися на безпоседнє буття "в Бозі" і як таке життя "в Ньому" є автентичним теологізуванням (якщо абстрагуватися від грецького розуміння логосу), але для людини конвенціональної теологія є ще і "логією", тобто знанням, дефінуванням і називанням. Називанням Його. Але таке називання дуже ризиковане. Воно можливе, чи, точніше, о-правдане, об-істинене, освічене істиною Бога тільки тоді, коли має підставу в Ньому Самому. І саме в цьому і полягає принципова різниця між флософією та теологією. С п р а в о ю т е о л о г і ї є п і д т р и м а н н я з в ' я з к у м і ж ф і л о с о ф і є ю я к і с н у в а н н я м у с у щ о м у , п і з н а в а н н я м с у щ о г о с в і т у , т а б у т т я м "у Б о з і". Теологія повинна утримувати філософію від безвідповідальних, бо справді без-відповідальних суджень, які просто провалюються в нікчемність чи колують по безплідних реґіонах сущого, і разом з тим ч е р е з н а з и в а н н я р и з и к у в а т и в с е ж в к а з у в а т и н а Б о г а. Таке вказування не є спекулятивним, бо в принципі повинно бути від-повідальним. Тобто Він повинен відповісти на мій запит. І таким чином кожне слово правдивого теолога стає відповідальним. Отримавши відповідь на свій запит, теолог може цілком відповідально доносити її нам. І тільки таке вказування/називання може бути істинним, бо має підставу в безпосередньому бутті "в Сокровенному". Однак таке спілкування теолога з Богом не може бути верифіковане, тобто не може бути перевірене засобами пізнання, щоб потім підтверджуватися кожної наступної миті. І в цьому є один бік ризику — це ризик щодо сущого. Суще (а в ньому і знання) не може ніяк ні підтвердити, ні спростувати ви-словленого теологом. Він повинен сам відповідати за сказане ним і за наслідки цього ви-словленого ним у світі сущого. Інший аспект ризику полягає в тому, що і в спілкуванні з Ніщо теолог теж повинен віддатися Йому повністю, щоб бути до Нього допущеним, тобто повинен у-вірувати, віддатися на Його волю. А тим самим спалити мости поза собою, бо в подальшому він вже не зможе вдатися до яких-небудь людських засобів зі світу сущого. Як "покликаний", такий теолог повинен йти за своїм призначенням — і тут ми наштовхуємося вже не на тео-лога, а на п р о р о к а. Власне його ми й описуємо. Опорою такого теолога-пророка може бути тільки віра, "sola fide" — згідно відомої максими Лютера. І саме в цій вірі, акті релігійного спілкування людина ризикує, по-справжньому ризикує вказувати/називати Бога. Тим самим вона ризикує до-віритися Йому, покластися на Нього, у-вірувати в Нього — що і є таїнством прилучення до Сокровенного, яке хибно називають теологічним пізнанням. Тільки таке "пізнання", якщо його взагалі можна називати пізнанням в сенсі раціо, має справжню основу і дійсно є ви-правданим, тобто відповідає правді, істині, які в такому випадку не мають нічого спільного з тим самим раціо. Однак, дійшовши в нашому короткому дослідженні теологічного пізнання до слова "пророк", ми можемо цілком закономірно запитати — як же тоді все ж називати таке вказування/називання? Як на мене, ми підійшли тут до другого ключового поняття — поняття "Одкровення". О д к р о в е н н я є актом розкривання Сокровенного до пророка. Однак від-критися може тільки попередньо со-крите. Що є цим со-критим? Ним є те, що я ви-правдовую, на що в-казую (від казати), що через Одкровення роблю істинним, тобто — правда, істина. Тільки таке від-криване сокрите і є істиною в справжньому сенсі цього слова. Але т а к а і с т и н а н е є в ж е п і з н а в а н о ю і с т и н о ю, а є і с т и н о ю в і д - к р и в а н о ю (це якщо дивитися з боку людини) ч и д а р о в а н о ю (якщо дивитися з боку Бога). Тобто це вже є не філософське знання, як знання взяте, а істина Одкровення, яка мені від-крилася, дарувалася. Причому тут слід ще раз наголосити, що істину Одкро-

digitized by ukrbiblioteka.org

вення не слід плутати з тео-логічним знанням, яке є всього лиш знанням, тобто повністю перебуває в царині пізнавано-сущого.

Однак, щоб людині щось відкрилося навіть в її релігійному запитуванні, вона повинна принаймні запитувати, звертатися до. Тобто людина повинна бути запитуючою, щоб їй від-крилося со-крите. Ця налаштованість на Сокровенне сама по собі є тим самим актом релігійного перед-чуття, навіть якщо не конче вірним, свідомо спрямованим до Бога. Це може бути налаштованість просто на со-крите як таке. І разом з тим, враховуючи відому герменевтичну філософську традицію (особливо у Гайдеґґера в його "Holzwege" (4)), воно, це перед-чуття, знаходить свій розв'язок у ф і л о с о ф с ь к о м у п о е т и з у в а н н і. Бо со-крите не тільки від-кривається людині, але й н а з и в а є т ь с я цією людиною. Способом реалізації відкритости, переводу Ніщо, що від-крилося, в реґістр реального, сущого і пізнаваного є називання. Називання фіксує, за-тримує відкрите. Таке у-тримування Сокровенного Ніщо здійснюється в слові, називанні, мовленні. Хоча людина називає лише дещицю з цього Сокровенного і ніколи не зможе претендувати на всеохопність схоплення останнього. Бо і схопити в принципі може тільки те, що з цього Ніщо попередньо було актуалізовано у вигляді сущого. Сама "що-гість" появляється тільки після її ви-говорення в суще.

Ми вже зауважували, що в такому поетизуванні людина знаходить ви-правдання свого вказування/називання. Однак таке називання має ще й зворотний бік. Називаючи, людина стає відповідальною за "істинність" чи "ви-правданість" сказаного нею. Тобто такий поетизуючий є особисто відповідальним за назване ним. У філософії чи науці взагалі такий стосунок дослідника та відкритого ним знання неможливий. Натомість у поетизуванні чи теологізуванні він є глибоко особистим, а чи до-раціональним. А у випадку Божого Одкровення — таємничим (від «таїнства») способом о-своєння як Сокровенного, так і себе в Ньому і світі. В науці чи філософії я не відповідаю за істинність відкритого, стверджуваного мною своїм єством, самою серцевиною свого буття, собою не як предметом чи тілом, а як самою своєю самістю. Натомість у випадку Божого Одкровення від того, істинним чи ні є моє вказування/називання, залежить і те, чи є істинним та ви-правданим моє життя, чи є воно в дійсній вікритості до цього Сокритого Істинного. Тобто від цього залежить, чи я з - д і й с н ю ю с в о є б у т т я, як заглядання у со-крите, і чи є я тим самим с о - т в о р ц е м с в і т у, чи мені дійсно дароване щастя спілкування з тим, що називають Богом, а отже, чи даний мені доступ до Нього, а в подальшому — чи дароване мені с п а с і н н я. Таке вказування/називання наповнює мене самого. В цьому поетизуванні людина завжди ризикує, ризикує оступитися. Але разом із тим, тільки завдяки йому вона може плекати надію. І взагалі надія є великим даром, що є у виключній компетенції поетизування. Тільки у цьому стосунку з со-критим і може появитися надія на те, що воно мені відкриється. Без нього ніякої надії бути не може, якщо під нею розуміти її чисто християнське розуміння як н а д і ї н а с п а с і н н я ч и д о - с т у п л е н н я д о Б о г а і тим самим остаточне розв'язання своєї екзистенціальної ситуації. В інертному світі сущого панує детермінізм, а отже, жодної мови про надію на це остаточне розв'язання і бути не може. Справжня надія не є просто передбачуваним прогнозом. Вона заглядає за межі передбачуваного сущого і тому можлива тільки у поетизуванні. Поетизування дає шанс. Хоча не кожен цієї надії сподобився.

Таким чином, доволі чітко розмежовуються царини філософії та філософуючої тео-логії, з одного боку, і релігійного називання чи власне практики релігійного за-питування і Одкровення. У питанні доступу до Божественного, окреслення Божественної Сутности філософія не може брати на себе ризику відповідальности за називання

такого роду. Це не царина філософії. Філософія оперує вже названим, вже існуючим, відкритим для людини, оскільки вона працює в мові, яка вже кимось первинно сказана, ви-словлена, випоетизувана. Філософія може йти лише до якоїсь межі, за якою шлях губиться у позамовному, не-названому, тобто сокритому. Оперування цим сокритим, чи навіть апелювання до нього, посилання на щось конкретне в ньому з боку світу/мови-вже-сказаного, а отже, сущого не має ніякого сенсу і неможливе. Це сокрите не о-мовлене, а тому не тільки не існує, але тим самим і є поза засягом філософії. Філософії ж залишається тільки шанобливо зупинитися на порозі цього сокритого в очікуванні, що хтось інший відважиться витягнути звідти у суще, тобто назване, випоетизує з сокритого певне "щось" для її філософського опрацювання. Тобто вона працює після того, як було випоетизуване, назване "щось", яке з того моменту власне і стає для неї "чимось", тобто сущим. Великий такт філо-софії, любо-мудрія є в тому, щоб не спекулювати за межами цього "сущого". Однак це не означає, що вона ніяк не може виявити свого своєрідного відношення до того принципово недосяжного їй регіону. Обходячи мовчанням цю сферу (в силу неомовленості цієї сфери, неможливості дійсно що-небудь про неї сутнісно сказати), філософія тим самим все ж своєрідним чином повинна виявити її, звертати на неї увагу людини. Мало того — умовчуючи, філософія виявляє свою шану неомовленому, тобто робить перший перед-релігійний крок, по суті перед-чуває. Без такої поваги/умовчування-перед-таємницею правдивого поетизування теж не буває. Тому філософія має і таку перед-поетизуючу функцію. Вона не тільки в подальшому о-смислює сказане чи о-мовлене, але своїм шанобливим умовчуванням передує і готує релігійний акт спілкування з не-омовленим Сокровенним. Філософія в такому разі є не тільки служкою Одкровення як актуального спілкування з Богом, але й певного роду передумовою, першим кроком до нього. Звичайно, це не обов'язково академічна філософія. Філософія умовчування може практикуватися найпосполитішою людиною. Це, властиво, стриманість, теж певного роду епохе (ἐποχή — утримання від судження, але вже не про якусь реалію поза феноменами, як у Гуссерля, а про позасвітове Гайдеґґера, про Сокровенне). Така філософія є очікуванням на відкритість, на те, що відкривається сокрита істина і в результаті й людина буде ви-правдана. Культура цього умовчування, можливо, і є справжньою філософією. І в цьому сенсі вона дійсно є пре-поетизуванням, перед-релігійним актом, пре-теологією. Натомість вже після акту Одкровення, після того, як "щось" ви-говорилось у світ, ми отримуємо іншу філо-софію, любо-мудріє, яке опрацьовує це ви-мовлене, витягнуте в світ, пробує його систематизувати та о-смислювати. Така філо-софія, в тій частині, в якій вона о-смислює релігійний акт спілкування з Богом, є тео-логією. І це дійсно є "знання" про Бога. Але ми повинні бути свідомі недосконалости всякого знання як такого. Ми повинні здавати собі справу з того, що це лише блідий відбиток того, що переживалося, чого зазнавалося в акті релігійного спілкування, і що це ще далеко не все, що можна буде сказати в цій царині. Ми повинні бути свідомі того, що взагалі повністю, до решти ви-словити все в цій царині в принципі неможливо (зрештою, так само, як і в інших ще не о-мовлених царинах). Однак і така, вже би я сказав, філософія вимовленого і тео-логія ви-мовленого має місце і очевидно має сенс, бо сучасна людина, людина Відродження (чи його надвечір'я) цього потребує. Якоюсь мірою вона теж є шляхом до со-критого. Але ми не повинні забувати, що не завжди було так. Оскільки раціо ще такий юний, не завжди людина так сильно залежала лише від нього. Розум, пізнання мають свою гідну уваги історію. Проте були періоди, коли людина покладалася не тільки на них. Однак відколи вони запанували, важливим стало не вказувати іншим на Божу Істину, а саме сягнути

digitized by ukrbiblioteka.org

неї, о-володіти нею. Але ж для спасіння важливо радше сподобитися Одкровення і надії, а не зосереджувати себе тільки на схопленні, о-володінні та передачі змісту. Завдання інформування, передачі чи о-мовлення людина може ставити собі тільки після самого акту вибігання за межі сущого світу/мови. Натомість саме мовлення відбувається безконтрольно чи майже безконтрольно. А тому тільки в подальшому для свідка чи учасника містерії стає важливим максимально точно зафіксувати в суще слово ви-мовлене ним з со-критого. Тобто тільки опісля для нього важливо стати якомога чеснішим свідком і не вдаватися до наступних мудрувань, на які неминуче накладуться всі світові, сутнісні, культурні нашарування, носієм яких є цей свідок як людина суща у світі. Тільки після самої містерії, в цей перший момент о п і с л я стає важливо зафіксувати у вимовленому від-крите. А вже в подальшому можна філо-софувати та тео-логізувати на вже на-явному, сущому матеріалі о-мовленого чи ви-мовленого тим самим у світ сущого. Таким чином у відкритості до Ніщо людина є п р о р о к о м, а в замкнутості філо-софування чи тео-логізування вона в кращому разі є с в і д к о м, який відає, вже знає.

Приблизно так бачаться мені стосунки філософії та правдивої теології/теофілії. І виходячи власне з них, з їх сутнісної відмінности, ми і повинні робити свої філософські побудови не претендуючи на якусь їхню виключність, остаточність чи всемогутність. Смиренно віддаючи шану со-критому і Сокровенному, ми повинні філософувати чи софі-логізувати, здаючи собі справу з тих обмежень, які на це - логізування накладає сама сутність знання як володіння.

---

[1] *Palearío A.* Opera. — Amsterdam, 1696.

[2] *Marcel G.* Byc i miec. PAX. — Warszawa, 1962.

[3] *Гуссерль Е.* Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию. // Вопросы философии. — 1992. — № 7.

[4] *Хайдеггер М.* Разговор на проселочной дороге. — М., 1991.

Іван ГОЛОВІНСЬКИЙ

УНІВЕРСИТЕТСЬКА ОСВІТА — НЕВІД'ЄМНА ЧАСТИНА ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА

Розвиток цивілізації від найдавніших часів історії був невід'ємно пов'язаний із розвитком інтелектуальних спроможностей, мови і освіти. Фактично розвиток цивілізації і культури неможливо уявити собі без розвитку науки. Починаючи від заснування перших університетів, рівень освіти визначав рівень цивілізації. Самозрозуміло, що рівночасно нації на вищому щаблі цивілізації мали досконаліше розвинуту університетську освіту. Як приклад у минулому можуть послужити китайська, єгипетська, грецька і римська цивілізації. У дев'ятнадцятому і на початку двадцятого століття наука у Франції і Німеччині стояла на особливо високому рівні. В той час як Франція була відома із розвитку гуманістичних наук — мистецтво, література і т. д., у Німеччині можна було завважити сильний розвиток емпіричних стислих наук — наприклад, фізика, математика і технологія. Переломові відкриття на тих ділянках завдячуємо Гельмгольцові, Веберу і Фехнеру. У другій половині двадцятого століття стислі науки і технологія сягнули високого рівня особливо в США і Японії. Тут можна згадати такі ділянки, як прикладна математика, теоретична фізика і комп'ютерна технологія.

В історії мали місце різні системи класифікації наук. Традиційно університетська система наук поділялася на чотири основні напрямки: теологію, філософію, право і медицину. Праґматично наука засновується на відкриттях і винаходах. Вона зберігається в закодований спосіб в книжках, документах і архівах. Наука поширюється тоді, коли книжки і документи є уживані як підручники у школах. Вкінці наука, щоб бути "живою", мусить бути вживаною в практиці. У дев'ятнадцятому столітті, в кліматі емпіризму, під сильним впливом квантитативних дослідних методів, був прийнятий двоподіл наук на гуманістичні і стислі або експериментальні.

У другій половині нашого століття можемо завважити різні системи класифікації наук по університетах світу. Згадані системи залежать від наукової традиції, котра панує в даній державі, культурно-наукового розвитку суспільства, та рівня економічного розвитку. Докладний і систематичний розгляд цього питання є поза розміром можливостей цієї статті, тому я тільки згадаю про деякі системи, прийняті у найбільш відомих університетах США. Тут наукові дисципліни є згуртовані в чотирьох ділянках:

А/ **Біологічні** науки: агрокультура, біохімія, біологія, біотехніка, екологія, ентомологія, фармакологія, фізіологія, зоологія, медицина, мікробіологія, молекулярна біологія, молекулярна біофізика, неврологія, розвиткова біологія.

Б/ **Фізичні** науки: біомедична технологія, геологія, електроніка, фізика, хімія, кераміка, кібернетика, комп'ютерне знання, математика, метеорологія, радіологія, статистика.

Збережено стиль і правопис автора.

digitized by ukrbiblioteka.org

В/ **Гуманістичні** науки: філософія, історія, історія мистецтва, класичні науки (гебрейська, грецька, латинська), мови, мовознавство, музикологія, психолінгвістика.

Г/ **Суспільні** науки: антропологія, географія, економіка, кримінологія, дефектологія, педагогіка, політологія, психологія, право.

Історичне тло високої освіти в Україні.

Зрозуміння сучасних і майбутніх потреб та планів університетської освіти в Україні слід розглядати із історичної перспективи — в контексті трагедії української нації протягом минулих століть. Є багато історичних доказів, що висока освіта і наука найкраще розвиваються у своїй рідній національній державі в умовах інтелектуальної свободи. Як відомо, це не було випадково, що час найкращого розвитку Києво-Могилянської Академії був пов'язаний з розквітом гетьманської держави, а її занепад був рівночасно і занепадом Академії.

Митрополит Петро Могила мав намір відкрити академію в Києві на зразок Замойської, котра у свою чергу була зорганізована на зразок університету в Падуа (Італія). Від самого заснування Києво-Могилянської Академії її засяг і впливи рівнялися краківському університетові. В Академії був трирічний курс філософії, котрий попереджав чотирирічний курс теології. Лекції були читані латинською мовою. Про стан Академії свідчить згадка про неї у Гадяцькій Угоді гетьмана Виговського із польським королем, де дослівно сказано: "Академії у Києві бути з привілеями рівними Краківській".

Роль Києво-Могилянської Академії як наукового центру того часу є загально відома. Професори та учні Академії перебували в руслі тогочасної европейської науки. Горбацький, Гізель і Прокопович цікавилися працями Декарта і Спінози, а Епіфаній Словинський переклав на українську мову трактат чеського педагога Яна Коменського "Правила поведінки, зібрані для юнацтва". Колишній учень Академії, професор Тимковський, один із засновників Харківського університету, так висловився про професорів академії: "Ми росли серед умів, які осягнули освіту не тільки в Києві, але також в Кеніґсберґу, Ляйпціґу, Ґетінґені, Оксфорді та Едінбургу" (Губко, 1980).

Слід звернути увагу, що в Академії того часу викладався дворічний курс філософії, котрий включав навчання логіки, фізики, психології, метафізики і етики. Проблеми, які цікавили професорів Києво-Могилянської Академії сімнадцятого століття, — приміром, свідомість, світосприймання, співвідношення поміж мозком, розумом і душею, — є актуальними в психології і філософії досьогодні. Також слід згадати про високий науковий рівень викладів та вільний вислів думок. Ця традиція споріднення з европейською науковою думкою затрималася в Києві на довгі роки, навіть після того, як російський царський уряд звів рівень Академії до провінційної духовної школи.

Згадану традицію орієнтації на Европу продовжив архимандрит Інокентій з Херсону, котрий в 1830-му році був призначений ректором тоді вже тільки Київської Духовної Академії. Був це високоосвічений чоловік, котрий знав не тільки грецькі і латинські джерела, але був також добре ознайомлений із західноевропейськими науковими працями.

На переломі XVII-го і XIX-го століть серед свідомих українців, колишніх учнів Києво-Могилянської Академії, зродилася ідея заснувати новий науковий центр в Україні. Завданням такого центру було створення наукового вогнища на землях України у противагу Російській Академії. Таким науковим вогнищем став перший в Україні модерний

університет, відкритий 1804 року в Харкові. Заснування університету стримало відплив творчих інтелектуальних сил з України в Московщину, а також пособляло відродженню національної свідомости та сповільняло процес російщення. Душею заснування університету в Харкові був український культурний діяч і землевласник Василь Каразин. Із листів, що збереглися у його архівах, відомо, що він шукав поради у тодішніх культурних авторитетів Европи, — у Ґете, Шіллера, Фіхте та інших. Каразин намагався розбудувати поодинокі ділянки Харківського університету на зразок тоді існуючих передових европейських університетів. На рекомендацію Ґете і Фіхте, запрошено до Харкова Йогана Шада на професора філософії.

Протягом свого подальшого існування Харківський університет мав великий вплив на українську і світову науку. В XIX-му столітті саме з ним були пов'язані такі відомі науковці, як Микола Костомаров, автор першої історії України, котрий закінчив харківський університет у 1838 році, та світової слави перший український психолінґвіст Потебня.

Короткий час в 1920-х роках харківський університет відіграв важливу роль у розвитку психології не тільки в Україні, але також у колишньому Радянському Союзі. На думку американського психолога Майка Коле, група психологів, згуртована довкруги Лева Виготського, планувала перетворити Харківський університет у свій інтелектуальний центр. У ту групу входив також А. Леонтієв, пізніший декан факультету психології Московського Державного Університету. Основну групу творили молоді учні Виготського — Олександер В. Запорожець, Петро І. Зінченко, Лідія Божович та інші.

У час існування Незалежної Української держави, законом із 14-го листопада 1918-го року створено в Києві Академію Наук. На початку Академія мала три відділи: історично-філософічний, фізико-математичний і суспільно-економічний. Один із засновників Академії В. Вернадський надавав велике значення укріпленню прикладних і технологічних наук. У 1934 році переорганізовано Академію в тому напрямку, що вона стала асоціацією багатьох відділів.

Окрім Академії Наук, в інститутах котрої провадиться більшість наукових дослідів, в Україні працюють десять університетів, котрі підготовляють студентів різних ділянок, а також ведуть наукові семінари і праці. На цьому місці слід згадати, що від проголошення Незалежности в серпні 1991 року зорганізовано, серед іншого, три нові університети — Києво-Могилянський, Івано-Франківський та Київський Медичний.

Згадаймо коротко про названі університети в хронологічному порядку. Першим університетом, заснованим на українських землях, був Львівський, відкритий в 1784 році. В 1805 році він був знижений до рівня ліцею, одначе вже в 1817 році був відновлений як університет. Другим університетом на українських землях був Харківський (про його початки вже була згадка раніше). В 1834 р. відкрито Київський університет Св. Володимира, згодом переіменований на університет ім. Тараса Шевченка. Четвертим університетом, відкритим ще в XIX-у столітті, був Чернівецький (1875), де спочатку викладовою мовою була німецька. Три університети були відкриті в 1918 році: це Кам'янець-Подільський, Дніпропетровський і Симферопольський. Ще раніше — університет в Одесі. До найновіших належать: Ужгородський (1945 року) і Донецький (1964 р.).

digitized by ukrbiblioteka.org

Доба терору і партійщини

Мало можна знайти в історії прикладів, де б котра інша нація потерпіла такі великі втрати у висліді планованого ґеноциду, етноциду і лінґвіциду, як українська зі сторони московських окупантів. Систематичне руйнування української науки було особливо жорстоким у 1930-і роки. Пануючий марксизм-ленінізм, партійщина і офіційна політика зросійщення та брак зв'язку зі світовою наукою довели до зубожіння університетської науки на Україні. На цьому місці наведу тільки деякі дані, щоб пригадати засяг згаданої руїни.

Раніше була згадка про приїзд із Москви до Харкова в 1930 році групи молодих психологів під проводом Лева Виготського. Є кілька інтерпретацій, чому вони туди в той час приїхали. Американські дослідники, як,наприклад,Майк Коле, думають, що вони поїхали,щоб уникнути терору в Москві, котрий тоді там починався. Інші твердять, що вони поїхали на запрошення Українського Міністерства Народної Освіти. Скоро після приїзду до Харкова Виготський пише монографію під погромницьким заголовком "Фашизм у невропсихології". Яких фашистів він мав на увазі,поки що невідомо, бо ніде не можна знайти копії тієї монографії. Одне є певне: в добу сталінізму кожний, хто був названий фашистом, був фізично знищений або засланий на Соловецькі острови на повільну смерть. Приблизно в той самий час був заарештований в Харкові академік Соколянський, перший відомий український науковець-дефектолог, та перестав з'являтися друком журнал "Український Журнал Експериментальної Педагогіки і Рефлексології". Також відомо, що у той час у Харкові був директором школи під "опікою" ҐПУ Антін Макаренко, котрий у листах до Ґорького не приховував своєї антипатії до української науки.

Григорій Костюк у книжці "На магістралях Доби" (1983) вказав на такі наслідки протинаукового терору:

Знищено академіків М. Грушевського, М. Яворського, В. Юринця, усіх їхніх учнів та їхні інститути.

Розгромлено Науково-дослідний інститут літературознавства ім. Шевченка та Інститут мовознавства Академії Наук, а їх співробітників було фізично знищено.

Розгромлено всі літературно-мистецькі об'єднання та організації.

Знищено театр "Березіль" і ув'язнено багато визначних акторів на чолі з Лесем Курбасом.

Розгромлено видавництво і редакцію Української Радянської Енциклопедії, а керівництво і редакторів фізично знищено.

Заборонено студії історії КП(б)У, а істориків та усіх учнів фізично знищено.

Майже увесь професорський склад усіх українських вищих навчальних закладів був заарештований і знищений.

Відкинено і заборонено затверджений всеукраїнською науковою конференцією в 1927 році український правопис.

Починаючи від 1930 року наука в Радянському Союзі була закріплена на основах діялектичного матеріялізму, примітивного історичного детермінізму, політичного активізму і на принципі "партійности".

Усі наукові теорії були характеризовані як "марксистські".

У висліді, кожний,хто їх критикував, був посуджений у тому, що критикує основи марксистської філософії. Самозрозуміло, що ідеологічні обмеження, котрі від 1930-их років були невідлучно пов'язані із "радянською" наукою, не мали нічого спільного із дійсною наукою.

Політичний активізм і партійщина нанесли багато шкоди науці в минулому. Як відомо, Лисенко, котрого підтримував Сталін, наніс великої шкоди генетиці. Також Макаренко, використовуючи свою приязнь із Ґорьким та становище апаратника НКВД, причинився багато до руйнації педагогіки і спеціяльної освіти (педології) в ранніх 1930-их роках.

Російщення науки на Україні не припинилося із закінченням другої світової війни.

Наприкінці 1960-их років російщення українських університетів досягло таких розмірів, що міністр вищої освіти УРСР Даденков видав "закриту" інструкцію, намагаючись впровадити більш раціональну політику (Ясен і Джонас, 1977). На жаль, та інструкція ніколи не була переведена в життя.

У 1970-их роках серед 14 наукових журналів, котрі з'являлися на Україні, 11 були друковані російською мовою, 2 — російською та українською і тільки один — українською. Дивно, що навіть журнали, котрі у своїй назві мали заголовок "український", були друковані російською мовою.

У ділянці психології російщення було таке сильне, що праці українських психологів є майже невідомі серед західних психологів. Цей брак інформації про працю українських психологів був зумовлений тим, що на Україні не видавалося жодного психологічного журналу українською мовою, хоча існують численні кафедри психології в українських університетах. Журнали "Радянська школа" (тепер "Освіта") і "Дошкільне виховання" друкуються українською мовою, але їхні статті в більшости описові, а не дослідно-емпіричні. Українські психологи силою обставин були змушені друкувати свої праці у російських "Вопросах психологии". Тут можна згадати про Олександра Запорожця, колишнього професора Московського університету, і директора Інституту дошкільного виховання Академії Педагогічних Наук Петра Зінченка — професора психології Харківського університету та його синів Василя і Тараса, професорів Московського і Ленінградського університетів.

Як відомо, російські психологи ніколи не згадували про праці своїх колег як українців. Ба більше, — пишучи до англомовних журналів, вони поменшували внесок українських психологів. Наприклад, Ломов у статті "Радянська психологія, її історичні підстави і сучасний стан", котра була друкована в офіційному журналі Американської Психологічної Асоціації, описує Інститут психології українського Міністерства освіти у розділі "Сучасні психологічні досліди в Росії". Донедавна, ще в 1987 та 1988-их роках, Вісник Академії Наук висловлював погляди в дусі заскорузлої партійної пропаґанди. Так, Вісник за липень 1988 р. критикував праці Інституту суспільних наук за брак критики "зарубіжного українознавства".

Сучасний стан

Після десятиліть терору, нищення, російщення та командно-адміністративно-бюрократичного застою українська наука опинилася в жалюгідному стані в порівнянні до міжнародної науки. Це особливо очевидно на таких ділянках, як суспільні науки, де десятиліттями провідне становище займала марксистсько-ленінська догма.

Починаючи від 1990-го можна було завважити намагання віднайти нові шляхи вияву української науки. Стаття Онопрієнка і Щербаня ставить під знак запиту панівну офіційну інтерпретацію, що українська наука почала активно розвиватися, мовляв, тільки після жовтневої ре-

digitized by ukrbiblioteka.org

волюції. Автори твердять, що на Україні основним коренем національної науки слід вважати дві суспільні структури, котрі об'єднували українських учених — НТШ у Львові та УНТ (Українське Наукове Товариство) у Києві. Вони були фактичними інституційними предтечами Української Академії Наук. До краю бюрократичну організацію науки в Україні піддав ґрунтовній критиці Демченко. Він вказав, що на Україні майже нема науковознавчих досліджень, котрі за об'єктивними критеріями оцінювали б стан нашої науки і доробок окремих учених на тлі світових досягнень. Демченко пропонує наукові зв'язки поділити на горизонтальні (з колеґами вченими) та вертикальні (організація, управління, обслуговування). Усі проблеми пов'язані із керівництвом науки, на його думку, слід поділити на дві категорії: власне наукові, що їх вирішують самі науковці і організаційні, вирішення яких треба залишити професійним адміністраторам. Він також пропонує створити найвищий науковий орган — Національну Наукову Раду, до складу котрої входили б видатні вчені з різних ділянок знання.

1990-го року на загальних зборах Академії Наук можна було почути кілька голосів в обороні української мови і науки. Професор Юхновський апелював до членів Академії, що наука в Україні має промовляти українською мовою. Ясно і недвозначно в обороні суті української Академії виступив професор Голубець, котрий дослівно сказав: "... у суверенній республіці мусить бути суверенна Академія". Цікаве і багатомовне інтерв'ю із президентом Академії Наук Патоном помістила преса 23-го січня 1991 р. («Прометей розкутий»).

Чи наша наука вже повністю розкута із балясту минулого, покаже найближче майбутнє, одначе початки вже зроблені.

Важливим кроком можна вважати перейменування Інституту історії на Інститут історії України та створення інституту соціології. Намагаючись установити більш відкриті зв'язки із західними країнами (особливо США), Академія Наук прийняла у свої члени цілий ряд відомих науковців, за дорученням Президента України створено Академію Педагогічних Наук.

Рівночасно із деякими змінами на терені Академії можна було завважити явище певного відродження української науки поза рамками Академії. Тут можна згадати відновлення діяльности Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові та зорганізування Української Наукової Асоціяції.

Заки приступлю до висловлення кількох суґестій відносно високого шкільництва в Україні, для порівняння коротко зверну увагу на систему високого шкільництва в США, Європі та Японії. Найбільш скомпліковану організацію в горизонтальному і вертикальному плані представляє високе шкільництво в США. В першу чергу воно є повністю здецентралізоване. В США немає міністерства освіти, як в европейських країнах, а контроль над якістю навчання, науковими дослідами є в руках фахових співпрацівників. Вирішальний вплив мають акредитаційні комісії, котрі вибрані з-поміж заслужених науковців — а не призначені адміністративно-бюрократичними чинниками.

Адміністративні чинники на стейтовому і федеральному рівні є відповідальними в першу чергу за бюджет і фінансову допомогу. У вертикальному плані на найвищому рівні є так звані "джуньор каледжі", котрі мали свій початок у Каліфорнії як 13-ті і 14-ті кляси середніх шкіл. Часто вони давали підготову для вищих політехнічних інститутів. Затим постають так звані громадські чи районові коледжі. У стейтових системах існують чотирирічні коледжі, котрі приготовляють студентів до учительської професії або до вступу в університети, професійні школи і

школи аспірантів, які надають магістерські або докторські дипломи. Слід тут також згадати, що від кількох років можна завважити намагання поширити приготування учителів до п'яти років. Університети у своїй адміністративній структурі включають чотирирічні коледжі, професійні школи і школи аспірантів.

У горизонтальному плані високе шкільництво в США можна поділити на приватні конфесійні школи, котрі підтримувані фінансово релігійними згромадженнями (наприклад, університет Лойола в Чикаго, фінансований єзуїтами), приватні безконфесійні (наприклад, Меллон університет в Пітсбургу, фінансований фундацією Рокфелера) та штатні, підтримувані поодинокими штатами. Багато із відомих тепер американських університетів у час їхнього заснування були приватними школами. Тепер ті університети одержують штатну фінансову допомогу.

Європейські університети, найстарші у світі, зі столітньою традицією, різняться під деяким оглядом від університетів США, хоча, щоправда, тяжко писати про якийсь одностайний модель європейських університетів. Так, в Англії університети здебільшого децентралізовані, тоді як у Франції існує сильно централізована система — із Державним університетом Франції на проводі. Всі університети є тут автономними установами, одначе Національна Рада вищої освіти і дослідів опрацьовує плани, а Рада президентів університетів є відповідальною за наукові і освітні питання. У Німеччині міністр освіти і культури в кожному краї є відповідальним за освіту і шкільництво. Планувальна комісія на федеральному рівні є відповідальною за планування для цілої Німеччини (Голмс, 1979). Німецькі університети мають також широкі права самоврядування.

Сучасна японська високошкільна система мала початок у 1947 році у висліді переорганізування шкільництва після другої світової війни. Міністерство освіти, науки і культури є відповідальне за усі ділянки освіти. Система вищої освіти включає нижчі коледжі на американський зразок, п'ятирічні технічні коледжі і університети (багато з-поміж них є приватними). Учні із неповносередньою освітою вступають до п'ятирічних технічних коледжів, котрі закінчують із дипломами спеціалістів техніки чи інженерів. Вступ до університетів вимагає суворих іспитів. Тільки малий відсоток середньошкільників має можливість почати університетську освіту. Найпрестижнішим університетом в Японії є Університет Токіо.

Кінцеві завваги

Думаю, що кожний погодиться із загальним ствердженням, що в суверенній державі мусить існувати високоякісна незалежна наука, котра має служити розбудові і закріпленню держави. Треба подумати, в який спосіб слід переорганізувати Академію Наук, щоб вона була в близькій і тісній співпраці із університетами. Рівночасно конче треба впровадити українську мову як урядову в усіх ділянках наукової діяльности. Українська мова перебуває на високому рівні психолінґвістичного розвитку, і немає жодних наукових причин, чому нею не можна висловлювати навіть найбільш скомпліковані технічні чи абстрактні поняття.

Потрібно, безперечно, створити термінологічні комісії в різних ділянках науки, котрі запропонували б сучасну наукову термінологію.

У ході далекойдучих планів перебудови вищої освіти в Україні можна було б вдатися до таких заходів.

digitized by ukrbiblioteka.org

Визначити, чи наявна сітка вищих шкіл відповідає вимогам потреб національного здоров'я, торгівлі, економіки, національної культури і оборони.

Зорганізувати ряд комісій для простудіювання різних високошкільних моделів, котрі пасували б Україні.

Зорганізувати ряд планувальних конференцій з участю міжнародних наукових експертів. Конференції повинні б розглянути питання фінансування, навчальних програм, набору студентів.

Зорганізувати кількарічний період проби, після котрої потрібно б провести переоцінку існуючої системи.

Належить, одначе, закріпити такий модель високошкільної системи, який найкраще відповідає культурним і економічним потребам України.

Використана література

Про діяльність Інституту Суспільних наук. // Вісник Академії Наук. — 1988. № 7 — С. 20 — 22

Виготский Л. С. Мышление и речь. — М. — 1934.

Голубець М. А. Слово на сесії Академії наук. // Вісник Академії наук УРСР. — 1990. — № 3. — С. 70 — 73.

Губко А. Т. Роль Киево-Могилянской Академии в развитии психологической науки на Украине. // Вопросы психологии. — 1980. — № 1. — С. 82 — 95.

Демченко О. П. Старі форми і нові функції, концепція управління фундаментальною наукою. // Вісник Академії наук УРСР. — 1990. — № 13. — С. 64 — 71.

Костюк Г. На магістралях Доби. — Торонто-Балтімор, вид. "Смолоскип", 1983.

Куліченко М. L, Комаренко Н. В. Заввага у Віснику Академії наук УРСР. — 1987. — № 2. — С. 109.

Онопрієнко В. І., Щербань Т. О. Українське Наукове Товариство, вклад у національну культуру. // Вісник Академії наук УРСР. — № 11.

Cole M. (Ed.). The Kharkiv School of Development Psychology. // Soviet Psychology. — 1979 — 80. — № 18. (2). — P. 3 — 8.

Depaepe M. Science, Technology, and Paedology. The concept of science at the Faculte Internationale de pedologia in Brussels (1912-1914). // Scientia Paedagogica Experimentalis. — 1985. — № 22 (1). — P. 14 — 28.

Holmes B. (Ed.) International Guide to Education Systems. — Paris; UNESCO, 1979. Holowinsky. I. Z. (1989). Antin Semenovych Makarenko, Renowned Educator of Apparatchik? // School Psychology International.

Jones L. A., Yasen B. Dissent in Ukraine (The Ukranian Herold, Issue 6). — Baltimore-Toronto; Smoloskyp Publishers, 1977.

Lomov B. F. (1982). Soviet Psychology: Its Historical Origin and Contemporary Status. // American Psychologist. — <186) 37. — P. 580 — 586.

Євген СВЕРСТЮК

РОЗІП'ЯТИЙ ПРАВОРУЧ

І. Хто він?

Чи не найвідоміше в світі з українських імен XX століття.

Хрестоматійно популярне ім'я кінорежисера і письменника.

Його іменем названо кінотеатри, кіностудії, вулиці, школи.

Чи підозрівали мільйони шанувальників Олександра Довженка про важку похмуру драму, приховану за цим спопуляризованим іменем — підкошену тінь довічного засланця і мученика за народ?

І чи знав цей "щасливий і заможний" народ, які злочини вчинили над ним кремлівські компрачікоси, накинувши йому маску "поющего і пляшущего"?

Довженко знав — і за це був живцем закопаний без права кричати "рятуйте".

А тим часом його іменем можна було називати і прикривати речі, несумісні з його духом...

***

В години великої самоти, коли ні з ким поговорити і коли хочеться втекти від розмов, я вертаюся до щоденникових записів Довженка. Я їх гортаю навмання, то перечитуючи, то обминаючи давні підкреслення. І проймаюся щемом великої самотности митця, зневаженого осторонь магістральної курної дороги, якою мчать "у прекрасне майбутнє" ешелони, конвої і безтямні реготуни.

Як він переживав, що його викинуто за борт, закопано живцем у землю... І як він усім напруженим єством розумів, що він із ними разом не хоче і не може!

Постать занадто велика для епохи "будівництва соціялізму". Лауреат Сталінської, Ленінської премій, співець ідеалів комунізму, засуджений вождями комунізму на небуття — набагато суворіше, ніж колись Данте, Овідій, яких вислали на околиці імперії. Довженка поселили в зореносній столиці — без права жити!

То був час, коли люди мовчали. Тобто вони говорили про щось дрібне, а про головне — мовчали. Часом їх частково "відпускало" в алкоголі.

Але якби якийсь чарівник розчаклував їх і зробив вільними, я не уявляю собі, хто з українських письменників був готовий говорити з Олександром Довженком про великі колізії духу, про перехрестя історії і пастки часу. Хто б одважився до нього приїхати? І про що б вони говорили, поплакавши над своєю і народною долею та вилаявши ворогів народу, проголошених проводирями народу?

Розумних сучасників знаходилося немало. Але справа в тому, що конформістська думка зледащіла, увага до небезпечних гострих питань притупилась, пам'ять звикла звільнятись від того, чого їй не варто носити в

digitized by ukrbiblioteka.org

собі, наче якусь заборонену книгу... "Правда ця тобі не нужна", — нашіптував голос із хати скраю.

На безрадісному маскараді лояльности випестились безособові обличчя — куди вже там до оригінальної позиції і безстрашних пошуків істини. Вирватися з клітки — ще не значить стати вільною людиною...

Потім війна розкріпачувала. Вона поставила кожну людину в тривожну ситуацію. Навіть дрімотний розум ставив питання про долю, але переважно в плані своєї сорочки, яка ближча до тіла.

"І вище себе не скочиш... І нікуди не дінешся!" — посміхався Мефістофель у шапці гепеушника.

І справді, великі питання обмірковували ті, "кому положено". Вони мали ширшу, зокрема секретну інформацію. Вони мали доступ до забороненої літератури. Вони обмірковували на закритих засіданнях справи, які мали бути невідомі народові.

Але й вони, вільні від наївности простаків, одурених пропаґандою, про великі проблеми думати не вміли. Хитрість, підкуп, спритність розставляти пастки на людей, наче на звірів, спосіб скористатися з їхньої заляканости, розгубленості і слабкости — тільки ці ігри знали професійні людолови.

Тому вони ходили гордо, засекречено мовчали і дивились на інших зневажливо. Але самі вони були нещасними карликами, що мали нечисте сумління і скаламучені поняття.

Довженко підтримував зв'язки з усіма. Тоді доводилось усім подавати руку. Він умів уважно, дуже уважно слухати. Часто з його іменем переплітаються імена тих, що їм було дозволено "дружити" з піднаглядним письменником. Але навіть якби вони і втекли від себе, то все одно не мали б що йому розповісти, окрім секретів...

Він залишався високим і прямим. Його гідність і естетизм не дозволяли йому горбитись. Тому він вибрав для себе маску декламатора, який красиво мріє про майбутнє.

Після вироку в Кремлі Довженко знищив три записні книжки. Ми не знаємо, що він записував до війни, на початку війни. Найімовірніше, що й тоді записував. Раптово він не міг би навчитися так мислити і так все розуміти... В перших щоденникових записах Довженко тверезо дивиться на все навколо, як вільна людина, часом іронічно і саркастично, ніби збоку і зверху. Це свідчить про те, що він, як кажуть, "не спав і все чув".

У Довженка замовчано і заховано від ЧК юність. Звичайно, він був активний на боці УНР. 25-річним він потрапляє зі зброєю в полон. Василь Блакитний його рятує від концтаборів і залучає до свого табору боротьбистів. Большевицьку місію він бачив на власні очі. Ленінські лукаві підступи проти України знав і переживав — у своєму стилі...

Але корабель був червоний, і треба було плисти на тому кораблі. Блакитний збирав боєздатний екіпаж боротьбистів і готувався відвойовувати позиції. Це йому імпонувало, — та тільки скоро все осіло на мілині.

Він ніс у собі таємницю великого покликання і інстинктивно остерігався смертельних пасток.

Довженко мав дивовижний дар правдивости. Це кара Божа в епоху брехні. Він навчився щиро деклямувати "в ногу з часом". Але він не вмів писати напівправди і хитрої олжі. Він розумів: "Є дві правди. Одна дійсна, реальна правда. Друга — вигадана, не існуюча, така, якою хотіли б її бачити. Вона вважатиметься за дійсну, а дійсна — за ворожий наклеп. Так умовлено. Ми неповторні і єдині на цілий світ". Власне, тому у нього правда і деклямації відділяються, як вода і олія...

Він був нехитрий, і його було здалеку видно. І був невимовно упертий у своїй любові. Йому ніколи не вірили секретні служби, а отже, і влада. Він тримався на високому покровительстві. Але взявся грати ролю в спектаклі

соцреалізму — і дотримувався правил. В Москві рівень свободи був незрівнянно вищий, ніж у приреченій на духовну і культурну смерть Україні, — отже, гра була легшою. Москва була місцем заслання, але й порятунку.

Україна пронизливо заглянула йому в вічі на початку другої світової війни у вересні війни 1939-го. Він був у Львові.

..."Написав би я роман про визволення Західної України, про возз'єднання і про все, що з цього вийшло, що говорили і говорять, кому влетіло, і як народ український фактично тут ні при чім.

... Про цю трагедію написати б роман, на тисячі три градуси температури і вилити в ньому увесь свій біль, усю тугу, усі свої скорботи... Вся наша нечулість, боягузництво наше, зрадництво і підлість, і грубість, і дурість під час всієї історії возз'єднання Східної і Західної України є, по суті кажучи, цілковитим звинувачувальним актом, є чимось, чого історія не повинна нам простити, є чимось, за що людство повинно нас презирати, якщо б воно, людство, думало про нас...".

Він розумів занадто багато вже тоді. Довженкові не вірили, навіть на фронті.

Запис 8. 7. 1942 року.

Поздоровкавшись, Бажан зразу ж почав:

— По-моєму, тобі треба зразу ж виїздити в Урюпинськ, тут тобі нічого робити. Нічого ризикувати.

— Але не могли б ви мені розказати хоч трохи, чому це саме я ризикую?

Комісар щось знає, але мені не сказав... Але як легковажно все відступає, які анекдотики, дотепи...

Інший комісар говорив з Андрієм Малишком про "поламані душі", натякаючи на Довженка.

"Таким, видно, народився я, або ж кругом сліпці..."

Довженко був ясновидом у царстві мертвих, що "дивляться й не бачать, слухають і не чують". І був він, звичайно, націоналістом шевченківського стилю. Генії і в національному самоусвідомленні великі.

На його злочин складались такі фатальні особливості:

1/ органічне глибоке почуття людської і національної гідности,

2/ постійний біль і тривога за долю України,

3/ страшне розуміння: він бачив усе і усіх наскрізь розумів — до кінця.

Останнє було найнебезпечнішим. Адже тоді всі прикривались недоростом, недорозумінням, окремими недоліками і вадами, щоб, зігнувшись, уникнути карального меча.

Довженко ж мусив був маскуватись не згинаючись.

II. Жорстоке поле

Схились, Мадонно, на причілок
Останньої хати в селі,
Усміхнись — і піди собі геть по ріллі,
Одганяючись від куль, як од пчілок.

(П. Тичина)

Мадонну відпровадили. Дітей вигнали, щоб не дивились. "Революційна законність" порядкувала, як сама знала.

Розказували: після "визволення" Львова у 1939-му якась стара пані прислухалась через двері, що вчить її внучка разом з подругами. Вони зубрили вірш "Партія веде":

Та нехай собі як знають,
божеволіють, конають, —
нам своє робить:

digitized by ukrbiblioteka.org

всіх панів до "дної ями,
буржуїв за буржуями
будем, будем бить!
будем, будем бить!

Вона схопилась за голову і заридала: "Боже мій, чого вони вчать дітей? То ж гірше за кримінальників... Пограбування власности — то ще не все!"

Дівчатка переглянулась і побігли до школи.

Читати ту сторінку історії — понад людські сили. З пам'яти випадає, в уяві заокруглюється і десь опускається в темне підсвідоме...

До тотального експерименту над людиною, над перетворенням людей на маси, було притягнено все — від підноготних традицій царства Московського до найновіших досягнень європейської науки.

Дарвіна було залучено до ідеології класової боротьби не лише для стягування людини з тієї ідеалістичної драбинки до Бога, яка творилась тисячоліттями і на якій витворювалась ієрархія каст і цінностей. Він мав пояснити жорстокі закони внутрішньовидової боротьби за виживання. Приручений Павлов мав дати аргументи про суто біологічну природу людської психіки, де не може бути місця для "якоїсь душі".

І все це було піднесено до рангу філософії. У своїй книзі "Витоки і сенс російського комунізму" Микола Бердяєв писав: "Марксизм взагалі думає, що добро здійснюється через зло, світло — через темряву... Весь стиль російського комунізму вийшов з війни. Тільки атмосфера війни створила у нас тип переможного большевизму, висунула новий тип большевика — переможця і завойовника. Саме війна з її навичками і методами переродила тип російської інтеліґенції. Методи війни були перенесені в середину країни".

Революція в значенні зміни умов життя не вдалася, коли говорити про зміни позитивні, а не в значенні опущення народу до вимушеного колективізму комуналки. Зате успішно велася революція розкладу — Розкладу Слова. Розвінчання Бога підкосило всю систему гуманітарних понять і відкинуло богословіє, усяку ідеалістичну філософію, мораль, етику і естетику — як непотріб, "на смітник минулого".

Слово покинуло висоту вікового сторожа людини: його розміняли на комунікативні одиниці з метою олжі та обману. "Моральне все, що служить комунізмові" (Ленін).

За інерцією люди все ще вірили слову, навіть слову комісара з маузером. Це було використано цілком.

Десь там за морем право, честь,
За океаном совість
(*Тичина*).

Переступ через минуле став елементом нового кредо. Безсоромність і продажність стали називатись мужністю рвати з минулим. Епоха переступів, зречень і зрад творила свої закони.

З розмитих понять творилась нова, напівблатна теорія сім'ї, власности, особи, нації, віри...

Оскільки вибір між минулим і сучасним означав вибір між смертю і життям, то Олександер Довженко вирішив: "Між історичним минулим і утопічним майбутнім — спиняю вибір на останньому". (Ж. "Кіно", березень, 1927 рік).

Десь тоді писались моторошні візії та реальні історії про змивання минулого рідною кров'ю: "Я" — романтика» Миколи Хвильового, "Смерть" Б. Антоненка-Давидовича. То була епідемія відкупів — уже без романтики. "Вороги народу" несли з собою на той світ гірку пам'ять про свою безце-

ремонну боротьбу з попередніми "ворогами народу". Вчорашні розкуркулювачі вже починали заздрити розкуркуленим. А свідкам процесу СВУ здавалося, що краще вже було потрапити в цей перший тур...

Над першим великим українським фільмом стоять три великі постаті.

Задум і написання сценарію "Звенигори" належали Юрію Тютюннику, який спершу змушений був до псевдоніму (Юртик), а вже у 1929 році був розстріляний. Відходить і другий співавтор - Майк Йогансен.

"В сценарії було багато чортовиння, явно націоналістичних тенденцій. Тому я переробив його процентів на дев'яносто".

Хто знає, як вимірювати ті проценти, але напрям сценарію напевне змінено. Невідомо, чи снився Довженкові ночами Пер Гюнт, який вибиває з рук іншого рятівну дошку, щоб добратись до берега.

Але далі, вже у 1929-му з'являється фільм "Арсенал".

Не треба вигадувати правдоподібностей для пом'якшення. Питання вибору стояло як ультиматум перед усіма. І свідомість зради стояла, як завжди, в ясному полі зору. Тільки кожна епоха читає зраду по-своєму.

Довженко був учасником тих подій. Вони стояли в його очах. Якось він звів рахунок з минулим емоційно і гостро.

Крокуючи через калюжі дрібних зрад, відступів, брехні, він зважився на большевицький крок. Українська інтеліґенція зважилась на обструкцію його фільму.

"Арсенал" сподобався большевикам.

Але гордий митець помилявся: червоний папа індульґенції не видає. Він вимагає нових доказів "беззавітної вірности партії".

Довженкові здавалось, що у фільмі "Земля" поетизація активіста — достатня данина, щоб далі бути вже вільним у постановці вічних проблем.

Але вони дивились по-іншому: один загинув, а решта живуть собі як жили, наче і не чують над собою большевицької влади!

Над Україною, над її господарем, над її інтеліґенцією у 1930-му вже було занесено сокиру, — а вони в кінофільмі "Земля" не тремтять!..

Це просто лютило. Не тільки Дем'яну Бєдному (він, зрештою, писав пасквіль про цей фільм на замовлення "Правди"), — Ґорькому не сподобалась "Земля", не кажучи вже про вождів, одержимих бісівською рішучістю воювати проти народу.

Але кожен раз Довженко, здивований, не міг зрозуміти, чому вони хочуть його поставити на коліна.

Ним постійно займались, і то на найвищому рівні, ЧК, ҐПУ, НКВД, КҐБ. Але, видно, він був занесений до "червоної книги".

Не бачу сенсу в тлумаченні Довженкових "виправдовувань" (іншим словом не назовеш його лояльних міркувань). Цілком вистачить обмовки в "Щоденнику" за 10. 8. 53 щодо погрози Берії: "Будем вправлять мозги!" "Хто тільки не вправляв мені мозки, Боже мій, кому не клявся я у вірності партії і соціялістичній батьківщині, які ментори не повчали мене".

Облишимо в спокої усі заяви Довженка про Леніна, Сталіна і комунізм. По-перше, це не думки, а неодмінні ритуальні заклинання та емоційні штампи. По-друге, треба зважити, що Довженко під словом "комунізм" розумів щось зовсім інше, ніж ідеологи, а саме те, що йому хотілось: "Комунізм — це краса і благородство людини". І далі він говорив про свої ідеали.

Що ж до радянської влади, то ось його позиція:

"Хоч я в колгосп іти і не хотів, і лаю його нишком на чім світ стоїть, — ну захищаю я його, як своє життя, бо він і мій колгосп... На початку нової ери я до колгоспу іти не хотів, се факт. І записали мене в нього так, на «ура». Ну, я крутився, крутився і так і сяк — не виходить, живе. Тоді я розсердився і не посіяв. Пропаду, думаю, і вас потягну за собою в могилу... Боже ж мій, як почали ми вмирати! Лежали покотом, як гній... І от з того

digitized by ukrbiblioteka.org

часу рішив я критично поставитись до свого нехотіння. Мало чого я не хотів би. Не та доба».

На цю тему заборонено було думати, а Довженко таки знайшов форму. Якби зібрати висловлювання різних авторів на цю тему, то було б божевілля, сплетене з наївности, самообману і жаху.

Ясно, що ці три символи (Ленін, Сталін, комунізм), яких на глибині тихо сахалась його душа, він мусив якось животворити постійно, як позитивний міт, без якого не можна жити.

"Ніхто ні в що не вірить. І нікому нічого не треба, крім тихого, спокійного, тваринного існування. Суспільство лжі і нікчемства".

Довженко так не міг. Нині обиватель досі ще хапається за ці мертві символи, бо не має чим їх замінити.

Великий митець, який м у с и в з них творити позитивну основу своїх візій майбутнього, природно оберігав їх — як сук, на якому сидить.

На який інший сук він міг тоді пересісти?

Але Довженко все бачив наскрізь — як Гоголь, що за словами Бердяєва, бачив у Росії "метафізичну глибину зла".

І душа його сахалася вождів.

Коли 28. 7. 1955 йому "приснився дивний сон два рази, неначе Ленін мене обіймав і цілував" — він не шукав тлумача снів, а серцем розгадав:

"О ч е в и д н о, б у д е м е н і т р у д н о..."

III. Метафізичні зустрічі

Десь на історичних паралелях Довженко зустрічається з Гоголем. Таланти їх споріднені на глибинах підсвідомого, куди часом страшно було заглядати. А на поверхні — лояльні декорації і навіть патетичні деклямації. Але, як Гоголь, за спостереженням Бердяєва, не був сатириком («Його мучило, що Росія одержима духами зла і олжі»), — так і Довженко бачив навколо себе "безодню зла".

Апелювати, звичайно, можна було тільки до богів. Але в підсвідомості боги ті кипіли в смолі. Ось запис у "Щоденнику" за 6. 11. 1945. Москва святкує першу повоєнну Октябрську. Довженко, хворий і самотній, бажає народові і вождеві щастя... Але чомусь думка його зупиняється на підготовці до Нюренберґу, де має "повторюватись світова війна за столом".

А далі думать заходивсь
про те ж таки, що й перше думав...
(Шевченко)

Підсвідомо митець переключається на свою тему і за своїм столом готує свій Нюренберґ.

"Казав мені Ю. Г., що за даними, якими вже відає уряд, "Україна втратила за час війни 13 мільйонів людей. І се ще, так би мовити, з оптимістичною неточністю". Себто, коли ми додамо мільйонів два-три, то навряд чи помилимося. До Сибіру ж вислали перед війною півтора мільйона з Західної України, та й зараз висилають немало.

Таким чином, ВЕЛИКА ВДОВИЦЯ втратила сорок відсотків дітей своїх убитими, спаленими, покатованими, засланими в заслання, вигнаними в чужі землі на вічне блукання. А до війни, з початку великої соціалістичної революції, вона втратила, крім мільйонів загиблих у боях і засланих політичних, ще шість мільйонів од голоду в урожайний 1932 рік. За 20 з чимось довоєнних років у ній не прибавилось населення, хоч і стояла вона на першому місці в Європі по народженню, так вельми жаждали боги. Зараз вона важко, коли не смертельно, поранена. Таких утрат, замовчаних

через жахливу свою правду, не знав і не знає ні один народ у світі. І жодна людина не сказала мені про сей історичний жах з плачем чи бодай з сумом. Ні. Або мовчать, замовчують, або байдужі, або якось всміхаються між іншим, щоб не подумав часом хто, що їм жалько...

Мій час — край загибелі мого народу.

... Його сили підуть на обробіток землі, яку він прокляне як недолю свою, чи не прокляне, а плазуватиме на ній, як раб, челядник, хлібозаготівельник Європи. Що робиться в його культурі? Скільки знищено, розігнано, якими людьми обсаджені заклади, де творяться культурні кадри? Скільки провінціялізму і тупої самозакоханости, асиміляторів і русифікаторів! О другорядність, яка страшенна сила в тобі!»

Чи це не рахунок для Нюренберзького процесу?

А в записі на другий день він додає ще свій власний рахунок: "я створив жалюгідно малу кількість кінофільмів, вбивши на се весь світ свого життя не по своїй провині... Сьогодні жовтневе свято. Гримлять салюти. Вечір. На вулиці сніг. Починаються півроку холоду. Болить серце".

Геній на планеті другорядности! І душогубства!

Гоголь і Довженко. Серцем вони знали набагато більше, ніж розумом, і воно їх заводило. Як у Шевченка:

Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило.

Вони були чужими при тому дворі, де служили, і вони це весь час відчували, як українці. Вони виповідали у своїх творах більше, ніж можна було. Гоголь умів хоч глибше заховувати. Коли його заносило на край безодні, він тихо шептав: "Соотечественники — страшно!"

Вони його не чули і не розуміли. Їм не було страшно. І оті апеляції до царя... Згадаймо, що Гоголь від самого початку з рукописом "Мертвих душ" шукав ходу до самого Миколи І (той знав його, але плутав вимову слів Гоголь і Геґель).

Потім автор "Мертвих душ" був сам здивований, а може, й посоромлений, що цензор Нікітенко взяв відповідальність на себе та ще й написав рецензію, з якої видно, що земляк був кмітливий і глибокий чоловік. Таких цензорів Довженкові не траплялось, і він мав рацію, виходячи прямо на Сталіна.

До речі, примара цензури переслідує і Довженка і Гоголя все життя. Але порівняння їх двох треба було би почати з того, що молодий Гоголь був одержимий місією творити щось більше, ніж письменник. Він відчував брак великого розуму зверху і хотів служити вітчизні там, де можна було спрямовувати і ушляхетнювати життя. Хоча б на такій висоті, як Ґете...

Довженка все життя гнітила мізерність влади. У нього були ґлобальні ідеї, світлі думки про створення красивих міст, про красивих і шляхетних, вихованих і гарно одягнених людей. Він хотів підказувати вождям. Але до вождів тягнулась каліч, і вони любили тих, що слухаються. Високий і вродливий, Довженко здавався їм злодієм, що хоче наблизитись і вкрасти вогонь, щоб потім віддати його якимось людям...

Були вони обидва вчителями, покликаними засвічувати і оживляти мертві душі. Довженко перебував у царстві Князя Тьми, де Світло ховали, і він його збирав у підпільних записниках, а на екран кидав його якось приховано, хитромудро.

Слово його світле і радісне, прозоре. І дух його світлий. "Все якось гармонійно сполучилось у мені, і творчість моя радувала людей. І сам я радував своїм видом і вдачею".

digitized by ukrbiblioteka.org

Не забуваймо, що Довженко пішов у кіно "з єдиною метою робити комедійні фільми", але на озлиденілому ґрунті колективізації, голоду і репресій гумор був неможлий. Він вигасав і котився до беззубих мисливських усмішок.

В основі гумору — легкість і розкованість думки, розкіш сил, гострота розуму, тонка іронія...

Сміх у похмурому царстві став підозрілим.

Згадаймо, що й Гоголь, молодий і легкий, приніс у Петербург український гумор. Слово "Рудого Панька" сміялось і смішило. Але як швидко воно вигасло в похмурому місті фейєрверків! Це вже не гумор, коли вони висміюють казенну людину, чи то чиновника, чи партійця, найв'їдливішими словами. Наприклад, Довженко іронізує: "У мене є душевний із'ян: я не можу зберігати партійну таємницю".

Заповітним Довженковим прагненням була зустріч з молодим Гоголем у кінофільмі "Тарас Бульба". Він так марив тим фільмом, як Гоголь марив усе життя запорізькою драмою. Але якщо в самовдоволеній імперії задовольнились натяком на "русскую силу" Тараса Бульби, то в большевицькій імперії нутром чули "бульбівців-бандерівців". Довженкові дозволено було робити фільми про "українського Чапаєва" — і не більше!

Якщо уявити метафізичну зустріч Гоголя з Довженком, то вони б заговорили про Одкровення. Довженка тривожило те, що, "придбавши крила, людина уподібнилась не ангелу, а дияволу". Тривожила атомна примара, але ще більше — примара морального розпаду і духовного занепаду в повоєнному світі.

Подібні настрої супроводжували під кінець війни й автора "Планети людей", зокрема в "Листі до Генерала". Прекрасна естетична традиція Франції дала змогу Сент-Екзюпері усміхнутись образом Маленького принца, а велике неприйняття висловити загадковим відходом.

Поети наших широт відходили мучениками.

IV. Викрадений вогонь

Шістдесятники прийшли на зміну поколінню Довженка. Побите, порізане, упокорене, це покоління не мало сил піднятись на хвилі антисталінізму.

Поети і прозаїки із задоволенням викидали слово "Сталін" зі своїх текстів, готуючи нові перевидання. Але не цього від них чекала молодь. Замість "Слова про Сталіна" з'явилося про "день грядущий", і це викликало тільки поблажливу посмішку.

Але коли в останній збірці Рильського з'явилось:

Вони між нами ходять,
І ми їм досі руку подаєм,

— то це вже сприймалося серйозно, як аванс.

Молодим здавалось, що обтяжені реґаліями радянські класики вже не мають чого втрачати. То чому ж вони не роблять свого рятівного кроку назустріч сміливим і зухвалим? "Якби старість могла..." Глибокий сенс цієї приказки не доходив. А тим часом "гайнути проти течії", як казав Хвильовий, мабуть, може тільки той, хто вже це робив.

Окрім того, за свободу вибору треба платити. А на сміливість треба ще й здобутись, і то не відразу.

По суті тільки один Довженко здобувся на козацький крок — "знайшовся таки один козак!" Головне, що автор зміг здобутись на цей твір. Головне також, що автор сам добре знав, що в його творі є проти течії.

Добре це розуміли і відчували шістдесятники.

Я певен, що саме з цього одчайдушного, офірного зерна, з цієї Довженкової іскри повстання на захист народу і виросли шістдесятники.

Пригадую, ми розшукали машинописну копію "України в огні", і я читав її учасникам Клубу творчої молоді на лісовій галявині. Микола Вінграновський вважався учнем Довженка. І основний його мотив — "дума про народ" — звичайно, йде звідти. Алла Горська намалювала портрет Довженка — лице затулене білою й чорною рукою. Здається, Довженків промінь пронизав і Василя Симоненка...

Взагалі цей промінь має таємну силу збирати всіх споріднених духом. Зовсім не випадково з'являється в записах Довженка і Дон-Кіхот:

"Може, народ не потребує мого клопоту, до речі, і не знає нічого про його існування. Чи не є я звичайний Дон-Кіхот з видуманими химерними мріями?.. Може, моя «Україна в огні» є витвором дон-кіхотства мого?».

Іскра, яка запалює постаті і засвічує епохи, не мусить бути видна. Вона передається на певній хвилі.

Як висока постать епохи, він був приречений на ролю героя трагедії. Це була дуже своєрідна, затяжна трагедія українця й митця на тлі кривавого масового дійства, де ніхто не рахував кількости вбитих — навіть у приблизних мільйонах. Замість рахунку було гасло: "никто не забыт".

Насправді всі були забуті, загублені, знеосіблені, як люди без Бога, без нації, без історії — "трудящі СРСР".

Не сотні вас, а мільони
Полян, дулєбів і древлян
Гаврилич гнув во время оно.
... А ви дивились, та мовчали,
Та мовчки чухали чуби.
Німії, подлії раби,
Підніжки царськії, лакеї.

Це було за царя.

"В Рассеи народу хватит", — казав цар.

Червоний цар цього всього не називав навіть народом: "массы" — "массы трудящихся!".

Шевченко марив особистістю, яка могла б піднятись над похиленими в упокорі. І знайшов Юродивого:

Знайшовсь таки один козак
Із міліона свинопасів,
Що в морду затопив капрала,
Та ще й у церкві...

Звичайно, Довженко знав цю річ, як і кожен з нас. І часто думав над нею, як і кожен з нас.

Про нього довго будуть сперечатися, як і про страшну ленінсько-сталінську епоху, яку він прожив.

При всьому моральному максималізмі, саме йому питань ми не ставили. Читали по кусочку розкидані недомовки, уривки зі "Щоденників" і відчували, що до його загадки треба підходити обережно, з розумінням і з великою повагою.

Із фрагментів недопалених і цензурованих "Щоденників" він виступав перед нами як Прометей, який з кремлівського Олімпу таки викрав заборонений вогонь, щоб передати молодим і незнайомим.

Переді мною московське видання Довженка 1964 року.

digitized by ukrbiblioteka.org

Ось деякі з моїх тодішніх підкреслень у цій дорогій книжці:

...Сталіну: "На що обернули ви моє життя в муку? Для чого одняли у мене радість? Розтоптали чоботом моє ім'я? Проте, я прощаю вас. Бо я — частка народу. Я все-таки більший за вас".

...Щоправда, останнім часом передове суспільство і особливо його начальники зробили багато для уніфікації, щоб забезпечити спокій і собі, і вищепоставленому.

...Усі чекають посад. До смерті не зрозумію, чому, чому так пнуться до посад?

...Сьогодні мені снилось, що є на світі Бог...

...Я знімаю з тебе вагу Слова, людино...Воно сьогодні на землі лож...і я став вільним. Я розчинився в мільйонах звуків, у трансцендентній своїй вищій сфері, і написав для людей, яких люблю понад усе на світі, правду всю, без догідливості, без тупості, не потакаючи тупості заматерілих неуків і холодних честолюбців, безмірно лякливих і ненаситних, жорстоких маловірів і людиноненависників...

...Політиці я приділятиму найменше часу. В політиці буду жити лише на сталінських інтегральних вершинах споглядання.

...Встановлю вечірню годину, щось на зразок молитви народу, польоту духовним зором своїм в Україну, до рідного народу, сином якого я був, залишаюся і буду во ім'я Отця.

...Мій політичний рівень невисокий. Дечого я й досі не розумію. Ось, наприклад, не знаю, чому люди так не люблять працювати. Чому їх треба підганяти газетами...

...Нащо з людини, яка працює біля землі, зняли красу вишивки, крою, кольору? Чому людина землі стала карикатурою на міського гультяя? Для чого це? І звідки? Фізичну працю ненавидять раби і паразити. Тоді хто ж мене оточує?

...Ти прекрасна, як ота розбита церква.

...Я зачаклував трибуну, так зачаклував, що ніхто біля неї не міг сказати того, що думає.

...Дівчина вмирала, дивуючись; невже це все?

...Завідувати — це не давати, забороняти, не пускати, охороняти, ховати, відмовляти.

...Він ні разу не помилився завдяки своїй ординарності , відсутності уяви й пристрасті.

...Вона ходила в ярмі разом з коровою. В епоху електрики й пари.

...Доле моя. Світе мій широкий! Благословляю вас, що не піймали ви мене... Що ношу я царство свободи в своєму серці.

...Ми єдина в світі країна "побудованого соціялізму", в якій слово інтеліґент звучало презирливо... Сьогодні інтеліґенція завоювала собі право стояти на третьому місці, після робітників і селян... Не може бути радості життя в країні, де тебе нема, де ти закинутий, третьорядний, фальшивий або підроблений...

...Сказати слово — хай буде атомна бомба! Чи не сказати? В цю фатальну мить для історії Землі великим вченим серце не прийшло на допомогу. Воно було глухе. Вони були людьми духовно убогими... Вони були рабами своїх відкриттів.

...Бог в людині. Він є або його нема. Але цілковита відсутність його — це великий крок назад і вниз. В майбутньому люди прийдуть до нього.

...Є міста-герої. Київ — місто мученик.

...Заступник дурня.

...Глупо й пошло було ненавидіти і "розвінчувати" Гоголя за "Листування з друзями", яке викликало лист Бєлінського.

...Ти пожалів вождеві десять метрів стрічки?... Тьху, ось що твій талант... Ти працюй, як я. Думай, що хочеш, а коли робиш фільм, розкидай по ньому те, що люблять: тут серпочок, тут серпочок, тут молоточок, тут серпочок, тут молоточок, там зірочка...

...Пречисті води великої Ріки мого народу. То її цілюща роса вмила мене, її вічна дівоча українська ласка і непорочна чистота її щедротних барв. М'які теплі води її оновили мою душу, для чого породила мене Мати моя, добрим і радісним».

Можна ще і ще наводити виписки, перекладені тут із російського перекладу.

Такою мовою вільної великої людини не говорив ще жоден радянський письменник. Світло такої стихійно-релігійної любови на початку 60-х років ніде не зоріло!

Але це тільки мізерна частка пересіяного через густе сито. Однак дух є — або його нема. І не конче потрібна для його схоплення така вже шевченківська одвертість, як у записі за 15. 9. 1945, власне сповідь:

"До самої смерті душа моя буде з тими, кого розорила й обездолила війна. З удовами і сиротами, з каліками, арештантами і вигнанцями, з поґвалтованими в неволі рабинями — дівчатками, що втратили батьківщину і честь і розвіяні по світу, мов чайки в лиху бурхливу годину. З усіма, хто вмер у нелюдських жорстоких катуваннях, у муках...

...З переможцями я лише розумом... всі, хто виграв у війні, чужі мені, хто нажився в ній грабунками.

...Трагедію треба писати, новий Апокаліпсис, нове Дантове пекло. І не чорнилом у Москві, а кров'ю і сльозами, мандруючи по Україні, в убогих хатах, під вікнами сиріт, у пустках і на пожарищах Матері-Удовиці».

Власне, Довженкова "Україна в огні" була першим проривом у цю заборонену для літератури зону. Якщо сучасники цього не відчули, то саме тому, що тема була збаналізована, зведена до газетного рівня.

В назві "Україна в огні" лежить глибинний шевченківський зміст:

Як Україну злії люди
Присплять, лукаві, і в огні
Її окраденою збудять.

Довженко пише про о к р а д е н у Україну в огні. І кремлівські судді, і пізніші довженкознавці брали тільки позірний зовнішній бік цієї назви. Тим часом він міг би відповідати хіба що воєнному кінонарисові, а не драмі про народ, трагедії України між двома вогнями.

Сам Довженко, звичайно, не був зацікавлений у тому, щоб навести погромну критику на закритий підтекст назви. Саме ім'я Шевченка не було прикриттям: воно було прийнятне тільки в поверхово-аґітковому пляні. Довженко ховав його в серці.

Тому його навіть більше влаштовувало їхнє сприймання назви в дусі часу.

Але вже офіційна критика відчула велику невідповідність драматичних проблем і біблійно-апокаліптичних мотивів під цією легкоприйнятною назвою.

На тлі пласких комедій позолоченої посередности Довженкове слово було шляхетним металом. Але наведені вище виписки підкреслених рядків можуть бути документом часу. Цю книгу тоді читали всі. Вона живила дух тодішньої молоді.

Заповітне слово мученика не пропало. Всі відчували, хоча не могли прочитати знаменних слів:

digitized by ukrbiblioteka.org

"Хай вона забороняється, Бог з ними, вона все одно написана" (28. 11. 43).

Ці слова носились у повітрі, і було ясно: щоденники написані.

І то було заповітом для літературної зміни — творити те, що ти повинен. За будь-якої погоди.

V. Мовчать Микитині лакеї

Цей розділ запропонуємо читачеві самому заповнити в міру своїх сил, знань і уяви. Щодо самого Микити, то... літнього вечора 28. 8. 43 "читав сценарій М. С. до двох годин ночі в с. Померках. Після читання була досить довга і приємна бесіда.

М. С. сценарій "Україна в огні" дуже сподобався, і він висловив думку про необхідність надрукування його окремою книжкою. Російською та українською мовами. Нехай читають. Нехай знають, що не так воно просто".

Ми не знаємо, правда, чи весь сценарій було прочитано Микиті...

Потім — грім серед ясного неба: Сталіну не сподобалось!

На конклаві у Політбюро. Виступ Сталіна 31 січня 1944 "ПРО АНТИЛЕНІНСЬКІ ПОМИЛКИ І НАЦІОНАЛІСТИЧНІ ПЕРЕКРУЧЕННЯ В КІНОПОВІСТІ ДОВЖЕНКА "УКРАЇНА В ОГНІ".

Виступ дещо спрощено повторював форму політичних вироків, прокурорів 20 — 30 — 40 — 50 — 60 — 70 — 80-х років.

На виході переляканий Микита вдячно подивився на Довженка, що не видав його жодним словом.

Потім: "виявляється, я ошукав Микиту Сергійовича".

Вони виявили "таємну мою ворожість до політики партії".

"Україна в огні" — це правда. Прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо... Хай вона забороняється, Бог із ними, вона все одно написана». Тут — цілковита одвертість!

Микита до самої смерти не простив Довженкові свого переляку.

"З України ні вітру, ні хвилі. Я вмер".

"Єдине, що мене заспокоює, — моє чисте сумління".

VI. Визнання Бога

Глибоко в підсвідоме загнане було те, на чому тримався світ України, світ дитинства — Бог. Цей захований на глибині символ у хвилини ностальгії став прохоплюватися в проясненнях великих потрясінь у час війни. Але для пробудженої душі він одкривався в акті трагедії.

Коли з імлистої далини до нас приходять імлисті тіні Никодима, Варавви, Розбійника, нам здається, що в світі все, як було.

Варавва був бунтарем, улюбленцем юрм. Він вершив справедливість скоро і на місці.

Потаємний Никодим — то більша загадка. Він любив. Але не був готовий піти за свою любов на страту. Разом з тим він не відступав до кінця. Шляхетний Никодим, він приходив до Ісуса ночами. Він приніс на похорон свого прихованого Вчителя смирну...

Але Розбійник на хресті поруч Ісуса — цілковита загадка. За хвилини до смерти Христос повертається на молитву: "Пом'яни мене, Господи, в царстві Твоїм". І прощає йому — за все грішне життя: "Сьогодні ти будеш зі мною в раю".

Цілком очевидно, що засуджений до страти не був святим. Порівняно з тим розбійником, що до кінця жив блудом юрби і насміхався з розіп'ятого

Невинного, другий розіп'ятий — був по другому боці Христа. Він серцем співчував Невинному.

В одну мить перед очима Розіп'ятого Бога проходить образ життя розбійника на грішній землі... Але що це за розбійник, коли він впізнає Бога і заступається за Невинність?

Християнська традиція піднесла його до символу і поминає його у молитві перед причастям:

"Сину Божий, причасником мене прийми, бо не розповім тайни ворогам Твоїм, і не дам Тобі поцілунку, як Юда, а як розбійник визнаю Тебе: пом'яни мене, Господи, у царстві Твоїм".

Коли малий Сашко повторював за священиком у церкві перед чашею ці слова, чи міг він уявити, яке важке розбійницьке життя в розбійницькому світі доведеться йому вистраждати на дорозі зречень і повернення до Бога батьків своїх?

Можна уявити, як він ревно обіцяв: не розповісти тайни ворогам, не видавати Вчителя поцілунком, визнати розіп'ятого Бога, як той розіп'ятий розбійник визнав...

А за решту — не ручався.

А тим часом Бог відходить від душі, яка не підіймається до нього щоденно всіма силами, і Бог повертається, коли душа відроджується і спалахує світлом, хоч би й від удару грому.

2 січня 1946 року Довженко заговорив у тоні забутої дитячої молитви.

"Я почав молитися Богу. Я не молився йому 37 років, майже не згадував його. Я його одкинув. Я сам був бог, богочоловік. Зараз я постиг невеличку частину своєї облуди. Ні, не той я, за якого приймав себе.

Коли посивіла моя голова, і вщухли пристрасті, і день повечорів, і пройдено, здавалося, такий великий шлях, тепер на самоті отут в пустині, кинутий людьми, відчув до глибини душі своєї, що "слаб і немощен є чоловік, і все життя людське скорбне є". І коли я відчув малість і мізерність великих людей, і жорстокість, в обійми якої нас кинуто навіки, мов у смрадну яму і мізерну переходящість слави, пошани, здоров'я, сили і права, я подумав, що всі помилялись".

Але далі видно, в якому важкому духовному й інтелектуальному полоні перебував він у злиденної філософії, коли навіть своїх пророків погодився залічити до безбожників. Яка суміш грішного з праведним, яка довірливість до совєтської преси, що підвела під прапор Бєлінського — Чернишевського — Добролюбова зовсім невинних Шевченка й Франка. Він читав Шевченка через окуляри епохи:

"Помилявся Шевченко, Франко, великі руські мислителі. Шевченко, здається мені, через брак культури. "Немає Господа на небі".

Звичайно, нема. І Матері Божої нема. Він не існує. Він є. Але Його нема. І став я думати, що страшно і убого на світі, коли Його нема, як от зараз, наприклад".

І це при тому, що інші мотиви у Шевченка він схоплював геніально: "Кобзаря" цитувати трудно. Він нагадує мені огненну піч, з якої обережно вихвачують угольки і, перекидаючи між пальцями, прикурюють...

Особливо трудно вихвачувати ці вуглинки нашим сусідам. Вони тоді чомусь нагадують мені чортів, що знаходять у Святому Письмі тексти на свою користь".

Коли пройтися сторінками Довженка і задуматися над його роздумами, про духовне озлиденіння і вигасання життя без Бога, то не треба читати філософських трактатів про онтологічні докази буття Божого...

Довженко переконав себе і читача переконує! От тільки біда, що обмаль у нього справжніх читачів...

digitized by ukrbiblioteka.org

Зате багато суддів, готових нагадати йому кожен крок до виживання, вади його суперечливої натури, помножені на важкі суперечності віку.

Звичайно, йому багато було дано, багато і вимагається з нього.

Але передусім навчімося брати те, що він дав. І не пробуймо "захищати правду", коли Довженко пише: "Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу. У ній більше глибокої істини, ніж у голій правді".

Що не кажіть, сторінки його просвітлені духом краси.

VII. Хто багато любив, тому багато прощається

Цю Євангельську істину кожен знає з життя: є люди, яким ніяково виставляти рахунок. Є люди, які за своєю природою — ті, що дають. Є люди, які своєю великою всепоглинаючою пристрастю ставлять себе поза рахунками.

Довженко став спадкоємцем великої шевченківської любови до України. Це був його, вроджений злочин при більшовицькому режимі, який боявся любови, як синоніму Бога. Бо то сила незбагненна, що всіх пересилює...

Проти любови, особливо надмірної любови, комуністи застерігали вже на початку своєї влади.

Поете, любити свій край не є злочин,
Коли це для всіх, —

пробував виправдовуватися Павло Тичина. Можна було любити "чортів вітер", "вітер-вітровіння". Любити Леніна, трудящих. Любити ударницю.

Це було безпечно, бо регулювалось вказівками.

Але в любові до України було щось від містики, від "проклятого минулого", від "буржуазних націоналістів".

Тому любити свою шкуру було більш зрозумілим, ніж бути готовим покласти життя за друзів (завтра ж вони могли виявитись "ворогами народу").

Та й сам народ український був у партії під постійною підозрою.

Довженко пробував пояснити М. Хрущову свою крамольну любов на прикладі: "Коли я прочитав, що німці вивезли до Німеччини 50 тисяч українських дівчат і жінок, я плакав. Але не знаю, чи плакав би я, прочитавши про вивіз взагалі жінок".

І він думав, що більшовик теж вважатиме, що це "цілком природно і законно". Що він зрозуміє якийсь плач.

Такими "пережитками минулого" пронизані всі сторінки творів Довженка. Він любив людину і народ справжньою християнською любов'ю, любив скривджених, беззахисних та обманутих. Він наче зовсім не знав школи комунізму: "Прощаю всіх, хто заподіяв мені зло".

Та й патріотизм його суто християнський: "Народ мій український чесний, тихий і роботящий, що ніколи в житті не зазіхав на чуже, потерпає і гине, спантеличений, обездолений в арійській катівні. Болить у мене серце день і ніч".

У підсвідомості Довженковій постійно жеврів великий твір про український народ. Однак у спадщині його нема того великого твору, на який настроювався його творчий геній.

"Прибила мене недоля народу. А знищила мене ненависть людська і жорстокість. Убили мою радість".

Ми пам'ятаємо, що великі твори народжувались і в тюрмі. Правда, тюрма часів Сервантеса не знала регулярних обшуків із вилученням усіх записів. Тюрма давала певну стабільність і ясність.

Довженко був завішений у повітрі — на муку і повільне вмирання, без сонця і вітру з рідного краю. Він не мав навіть привілею малої зони, ні великої зони, де можна знайти свій куток на своїй землі.

Про роботу в кіно він згадував, як про "шістнадцять літ кінокаторги" "... в міщанському смітнику... з мізерними людцями, що ненавидять мій народ і роблять його нещасним".

Його фільми виходили не з серця і калічились нещадно неуками.

В Європі, де філософсько-естетична культура, сама по собі культура форми була висока, фільми Довженкові стали подією в мистецькому житті. Він увійшов до числа десяти найбільших режисерів усіх часів і народів.

В СРСР, де мистецького життя по суті не могло бути, фільми Довженкові сприймались з боку політичної кон'юнктури і відповідно мали сезонну вартість. Сам він постійно витримував важкі бої з інструктованою бездарністю — і запам'ятовувались поразки. Він не любив своїх фільмів і особливо не любив середовища "блюстителів партійних чеснот", тих, що "розмовляють і думають суржиком".

"Закінчення картин своїх я не дивився ніколи. Тікав од них, і всі їх помилки, від яких душа моя переверталась сотні раз, і недороблені місця, і недостаток праці і таланту знав більше від усіх... Як,очевидно, усі митці, я бачив помилки свої в більшій мірі і завжди чомусь не там, де бачили їх великоухі критики, чіпляючи на мене свої убогі книжні ярлики і тавруючи вимучену мою шкіру таврами різноманітних ізмів".

У літературу його теж не пустили. Хоча він дав їй такі шедеври, як "Зачарована Десна", "Хата" й інші оповідання.

І все ж таки він височіє в ній, як на заклятому острові одинока постать, що з'єднує однією рукою покинутий, другою — жаданий берег.

Це постать,зіткана з болю. Вона творить пісню болю. І то є пісня часу.

Йому судилось створити геніальні фраґменти. Вершиною його творчости стали недопалені записи — щоденники — перші предвісники самвидаву.

Якщо їх пересіяти, як це спробував зробити автор найкращої досі монографії про Довженка Іван Кошелівець, то це буде справді пісня часу.

Щоденники надаються для створення мозаїчних картин: у них є перли і діяманти.

У мене складається враження, що вони чимось нагадують Псалми. Багато молитовних інтонацій і почуттєвих глибин виніс Довженко зі свого дитинства! Згадаймо, що у Шевченка Псалтир був першою і найкращою школою літературного смаку.

Чи не з цієї книги у Довженка дух великої любови, дух опору тискові ворога, ясність підступів ворога і біль, що "ламає кості ". Все це у нього написано з біблійною ясністю і прозорістю.

Олександра Довженка треба "очистити від фальшивої непорочности" (І. Кошелівець). Приблизно так, як він сам очищувався від порочности стилю соцреалізму.

Ми подивляємо його як феномен українського духу, що зумів протистояти навіть тоді, коли ніхто не міг.

Але наших звеличень він явно не потребує. Довженко потребує, щоб Україна нарешті повернулась до нього лицем і з гіркими сльозами обняла його як сина.

Він багато любив, постійно, важко і болісно.

Він багато нас навчив. І ще може багато навчити.

"Нехай мій твір буде мов та рясна яблуня, з якої кожен може струсити по мірі сил своїх".

digitized by ukrbiblioteka.org

Роман КОРОГОДСЬКИЙ

"ЗНАЮЧИ НЕ ЗНАТИ..."

Коли стаття "Немає моторошнішої картини, ніж погибель народу..." й документи, подані після неї, вже були підготовлені до друку в "Сучасності" (див. ч. 9, 1994), — сталася, гадаю, історична подія: до Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України прийшли гості зі Служби безпеки України з незвичайною місією. На прохання Міністра культури України п. І. Дзюби і начальника Державного архівного управління при КМ України п. Б. Іваненка керівництво СБУ передало на зберігання до ЦДАМЛМ України оперативно-агентурні документи ЧК, ГПУ, МҐБ на О. П. Довженка.

Хочеться вірити, що це перший крок на довгому шляху подолання зони відчуження й відкритої ворожнечі, що існувала між репресивними органами тоталітарного режиму й незахищеною національною інтеліґенцією колоніального народу України. Це крок у напрямку до цивілізованих взаємин між мистцями й науковцями та Службою безпеки України, в яких, Бог дасть, буде спільна мета — творення сучасної незалежної демократичної держави.

З цієї добірки я вибрав к л ю ч о в и й документ і публікую його без коментарів — хто має очі, той прочитає...

І замислиться над Орвелловою філософемою "Знаючи не знати"...

У столітній ювілей від дня народження Олександра Довженка ми всі, нарешті, довідалися про "страшну" правду (Довженко — петлюрівець), під тягарем якої мистцеві довелося перебути все життя. Зруйновано ще один лукавий міф про щирого співця Жовтня й комуністичного майбуття. Людство святкує 100-літній ювілей О. П. Довженка, — і лівій інтеліґенції Європи варто замислитися над уроками Довженка, серед яких був і такий: національна інтеліґенція всіх народів, що населяли імперію СРСР, гаряче апелювала до зарубіжних колеґ, її розпинали на виду в усього світу: в'язниці, табори, розстріли, самовбивства... Нас не почули. Нам не повірили. Не здатні були уявити морок, у якому перебувають під Совєтами полонені мистці. Душевне спокутування не має задавненого терміну... Як на мене, на всіх чекає шевченківська сувора констатація: "... батьки помилялися" («Гайдамаки»), і тепер все треба сказати до решти, не залишаючи в душі невимовленої прикрости, закам'янілого жалю.

А нам залишається відмовитися від порожнього марнослів'я й усвідомити: соціальна мімікрія була повсюдною пандемією доби, й творці змушені були віддавати кесарю кесареве. Та завжди залишався Ідеал, і ми сьогодні, здається, близькі до того, щоб відчути серцем Довженкові "стигмати" любови до України. Вже існує база правдивої інформації (ще й нині далеко неповної!), яка дозволяє зробити висновок: ім'я Олександра Довженка вписано в перший ряд звитяжців духу, що вірою, ділом і самим життям сприяли порятунку України з історичного небуття.

СПРАВА № 112

Виписка з протоколу
засідання Надзвичайної комісії м. Житомира по боротьбі з контрреволюцією, бандитизмом, спекуляцією і посадовою злочинністю

Грудня 27 дня 1919 року

№ 11

СЛУХАЛИ: Справа № 112 Орловського Володимира Григоровича (26 років), Довженка Олександра Петровича (25 років), Кучеряшка Омеляна Антоновича (26 років).

По звинуваченню в контрреволюції.

УХВАЛИЛИ: Приймаючи до уваги, що Орловський Володимир Григорович, Довженко Олександр Петрович, Кучеряшко Омелян Антонович вступили добровільно до Петлюрівської Армії Української Народної Республіки та виступали активно зі зброєю в руках проти Радянської Влади, при чому при арешті в них було знайдено підробні документи, що свідчать про те, що вони прийшли на територію Радянської Республіки для того, щоб перебувати нелегально, й через те, що вони перейшли на територію Радянської Республіки після остаточного розгрому залишків Петлюрівської Армії, поляків Червоною Армією і в належний термін не з'явились в Радянські установи для регістрації, визнати їх ворогами робітничо-селянського Уряду, що перейшли з невідомими цілями, і ув'язнити їх в концентраційний табір. Але у зв'язку із запитом про них Губпарткому Комуністів-Боротьбістів вирок до з'ясування суті питання до виконання не здійснювати.

Оригінал підписав: Голова комісії тов. Твердохлєбов.

Члени комісії: Голубєв, Андреєв, Волжин, Михайлова й Проворецька.

Члени Вол(инського) Губпарткому: Васильєв, Бабич, Лакин, Масульбас, Рубінштейн.

З оригіналом згідно:
секретар Григоренко,
секретар секретно-оперативного відділу

ВИСНОВОК

По справі за № 112 Орловського В. Г. (26 р.), Довженка О. П. (25 р.), Кучеряшко О. А. (26 р.), яких звинувачено в контрреволюції

27 грудня 1919 р. я, заст[упник] завідуючого секретним відділом Михайлова, розглянувши справу гр. Орловського та ін., яких було затримано як петлюрівців на території Радянської Влади, [...]* порушення підробних документів на ім'я вчителів сільських шкіл [...]; як у дійсності Довженко та Орловський були петлюрівськими, куди поступили добровільно й, прийшовши на Радянську територію тільки завдяки безвиході становища залишків Петлюрівської Армії, — поставитися до Довженка та Орловського як до ворогів робітничо-селянської влади й ув'язнити їх у концентраційний табір до закінчення громадянської війни. Щодо Кучеряшка у зв'язку з його участю в лавах "Січових стрільців" як такого, який активно виступив проти Радянської Армії й флоту й займав відповідальну роботу в політичному житті, будучи членом редакції "Стрілецька думка" до останніх днів існування УНР, і перейшов на Радянську територію під натиском поляків, але усе ж таки з'явився у відповідні Радянські установи, гр. Кучеряшко, не дивлячись на свої заяви про співчуття до Радянської Влади, є ворогом роб[ітничо]-селянської влади, пропонуємо застосувати до нього ту саму міру [покарання], тобто ув'язнення в концентраційний табір до закінчення громадянської війни.

Заст[упник] завідуючого Михайлова

* Квадратовими дужками помічені технічні незначні пропуски в тексті.–*Р. К.*

digitized by ukrbiblioteka.org

Петро НЕСТЕРЕНКО

У СВІТІ ВІРИ Й ОДКРОВЕННЯ

Все помітнішою фігурою серед київських живописців стає Олексій Малих. Персональна його виставка, на якій було представлено понад двадцять робіт, експонувалася 1991 року в престижному Будинку кіно і стала справжнім відкриттям для киян. На той час картини Олексія вже були в приватних зібраннях США, Бельгії, Норвегії, Греції, Німеччини, Фінляндії, Італії, Чехо-Словаччини. Та по-справжньому тріумфальним став для художника 1993 рік: дві персональні виставки в німецькому місті Ноєнкірхені, що неподалік від Франкфурта, та ґалереї Матушек (місто Таунусштайн). Його роботи мали гарні відгуки в німецькій пресі. Своєрідним апофеозом перебування мистця в Німеччині стала акція, що відбулась у Вісбадені в Клубі Левів, де, за давньою традицією багатьох європейських країн, збирається квіт місцевого товариства, його інтелектуальна і фінансова еліта. Чергове засідання клубу цього разу було присвячене дітям Чорнобиля. До цієї події Олексій Малих через свого менеджера, доктора Кльокера, подарував клубові одну з кращих своїх живописних робіт

Олексій Малих. "Розп'яття", полотно, олія, 120 х 180, 1990.

— "Вишневий сад". Картина мала величезний успіх, було вирішено її продати, а виручені кошти передати дітям Чорнобиля. На аукціоні "Вишневий сад" придбали за п'ять тисяч марок, ще дві тисячі було добродійно зібрано членами клубу. 140 осіб, присутні на зустрічі, піднялися і хвилин п'ять аплодували художнику за щедрість і талант. Передача виручених коштів відбулася в січні цього року в київській ґалереї "Барва".

До визнання мистець прийшов через багаторічну наполегливу працю. Перш ніж вести розмову про нього як художника, оповімо про його іншу іпостась — талановитого педагога, який присвятив себе впродовж довгих років художньому вихованню молоді: Олексій працював директором київської художньої школи. З часом став активним учасником київсь-

Олексій Малих. Диптих "Апокаліпсис", оргаліт, олія, 155 х 85, 1982.

ких та московських виставок, зрозумів: робота в художній школі і повнокровне творче життя несумісні; тому в 1990 році було зроблено вибір на користь другого. Однак сім років праці з дітьми не минули даремно: художник віддав багато часу задля розбудови художньої освіти, навчав дітей живопису, композиції, рисунку, різноманітним видам декоративно-прикладного мистецтва. Дійшов до висновку, що створити єдину концепцію навчання в стінах однієї школи досить-таки складно. Скільки їх було, отих нескінченних суперечок викладачів художніх шкіл Києва!.. Різні методики, різні позиції. Воно й не дивно, адже кожен мистець — то особистість, яка має право на творчий пошук, оригінальну думку. Олексій вважав, що головною помилкою системи навчання було ігнорування того принципу, що учня треба спочатку навчити ремеслу: діти, а потім і молоді художники, не розуміють образотворчої мови кольору, пластичного ритму, фактури матеріалу... Захоплення літературно-оповідальними моментами призводить до втрати першопочаткового призначення мистецтва — те, чого неможливо виразити словом, виражати кольором, лінією, плямою. Чим мо-

digitized by ukrbiblioteka.org

лодша дитина, тим краще вона засвоює абетку образотворчости. У кожному навчальному закладі — від школи до Академії — учні та студенти повинні мати змогу навчитися працювати професійно. Такі принципи навчання були впроваджені ще в 70-х роках у Прибалтиці, Польщі, Угорщині, інших країнах.

І все ж, попри недоліки в навчанні, відсутність належних матеріалів, інформаційну ізоляцію, творчістю українських мистців світ цікавиться. Причин тут, як вважає Олексій, декілька. Передовсім, це величезний духовний набуток поколінь, давня культура і традиції. У часи застою авангардне мистецтво животіло в підпіллі; ці роботи ніхто не купував, самі ж художники були вимушені працювати двірниками чи "оформлювачами". Реалістичне мистецтво, що панувало тоді, виконувало, як правило, соціальне замовлення. Коли з "горбачовською" епохою відкрилися кордони й українське авангардне мистецтво стало відоме на Заході, тамтешня публіка високо поцінувала рівень майстерности, а головне — свіжість, щирість вражень. Проте, по-перше, в цьому потоці прорвалася велика кількість дилетантських праць; по-друге, за цю справу взялися наші доморощені бізнесмени... Не дивно, що галереї Заходу просто злякалися такого масового напливу мистецтва зі Сходу — за низькими, як на них, цінами. Почали зачинятися двері перед нашими мистцями, некерованій стихії було поставлено заслону.

Олексій Малих вважає, що сучасне українське мистецтво теж комерціалізується. Як і кожні ліки

Олексій Малих. "Вечір червоного бика", полотно, олія, 50 х 70, 1994.

Олексій Малих. "Перехожі", полотно, олія, 80 х 100, 1991

Олексій Малих. "Ловці хмар", полотно, олія, 110 х 90, 1991.

дають, крім позитивного, побічний ефект, так і сьогоднішня свобода починає давати свої побічні плоди. Спокуса грошима, поїздками, славою небезпечна, особливо для молоді. І ось дехто починає тиражувати свої роботи, що користуються попитом. Хтось, поживши за кордоном, вже починає працювати під тамтешній запит, під "вигідний інтер'єр", — так втрачаються духовні традиції. Комерціалізація мистецтва — це шлях до бездуховности. Картина, яка є лише красивою плямою в інтер'єрі, — це з царини дизайну, це не вираження душі, це мова холодного раціоналізму.

Яким шляхом йшов Олексій Малих до своєї образотворчости? Роки "перебудови", які припали на час навчання в інституті, стали для нього роками "андеґраунду" — своєрідного символу альтернативности, протистояння прокрустовому ложу соцреалізму. Пізніше, виступаючи під знаменом групи "Молот", мистець деякий час перебував під значним впливом її лідера,

digitized by ukrbiblioteka.org

Олексій Малих. "Цариця птахів", полотно, олія, 120 x 190, 1994.

московського неоекспресіоніста Віктора Казаріна; але бажання "власного обличчя" перемогло. В пошуках своєї образної мови вирішив відійти від чистої експресії, змінив палітру на більш похмуру. Відчуваючи необхідність замислюватися над глибинним змістом композиції, почав уводити в живопис смислові навантаження, реальні елементи, літературні мотиви. Від етюдних замальовок сюжетних міських мотивів ("Таємне полювання", "Фокусник", "Красуня", де мистець захоплювався колористичними ефектами, доповненими емоціональною психологічною напругою) вийшов на шлях, що веде до Храму. Так з'явилася серія композицій, ув яких автор звернувся до традицій іконопису: "Чоловічий образ", "Жіночий образ", "Той, що проходить", "Світлий мандрівець". Проте Олексій не ставить за мету наслідувати якісь — навіть найзнаменитіші зразки, а творить свій глибокий і чистий світ віри й одкровення. Він ніби запрошує глядача зректися повсякденної суєти і вирушати до чистих джерел добра і милосердя, втілених у формах, що нагадують композицію ікони, пережитих і відчутих. Його мандрівники вражають відчуттям рідкісної щирости, доброти і краси, — немовби несподівано відкрилося мистцеві джерело живої води, звідки він черпає вірність, вічність і чистоту, таїнство одкровення. Олексій по-філософському осмислює прихід людини — із її недосконалою внутрішньою природою — в цей світ, у зв'язок усього сущого з космосом. Своєрідним протестом проти безупинного процесу духовної і культурної деґрадації суспільства, яке переживає тяжку кризу, стало звернення мистця до апокаліптичних мотивів. Так виник виняткової сили звучання експресивний

Олексій Малих. "Весняне полювання", полотно, олія, 80 х 100, 1994.

диптих "Апокаліпсис". Розтоптані природа і віра, над дійсністю панує ірреальність, фантасмаґорія, на руїнах відкинутих ідеалів будуються нові міфи — і знову руйнуються. Органічна внутрішня потреба духовного очищення від навколишнього бруду, прагнення "вивести свідомість у світ духовний" (П. Флоренський) сприяла з'яві таких робіт, як "Ангел, що веде Іоанна", "Розп'яття", "На Іллі", "Розіп'ятий на квітці", "Стрітення", "Трійця". У цих композиціях щезає ґрафічна деталізація, колір стає прозорим, легким, майже невагомим, контури фігур і умовний поділ на просторові сфери зовнішньо і внутрішньо підкреслені. В персонажах багато казковости й міфологічности, але

Олексій Малих. "Біла ворона", полотно, олія, 90 х 120, 1994.

digitized by ukrbiblioteka.org

це наповнення внутрішнім змістом просвітлене і справжнє, без ілюстративности чи поспішної констатації побаченого. Відчувається, що це глибоко відчуте автором, обдумане, пережите — як частина його біографії, життя. Олексій Малих вибрав шлях духовного вдосконалення особистости — через моральні цінності, здатні відродити на ґрунті релігії втрачені ідеали.

Дуже багато важить для художника спілкування з натурою: щорічний пленер в Карпатах, із їхньою самобутньою культурою та незайманою природою, в якій розчиняєшся серед споконвічного буйства, коли хочеться писати вічні гори та хмари, коли починаєш вірити в дива, а ще живеш буднями селян з їхньою повсякденною роботою і святами... Тоді навіть звичайні буденні мотиви під пензлем художника перетворюються, поетизуються. Цілком невимушено виникає стремління до чистоти мови фарб, до магії контрастного ритму плям, до вільної стихії перетікання об'ємів; споневажується описово-сюжетний аспект картини — заради пластичної розкутости, багатства відтінків живописного знаку. Абстракціоністський "переклад" витонченого живописання природи, насолода від барвописання — це ознака полотен цього циклу. Нудьгуюче, байдуже око, ковзнувши поверхнею, не сягне суті дивовижного сплетіння ідей, пошуків композицій, символічних знаків. Глядачеві пропонується не жорстка форма, а можливість до-мислити, до-творити. З кожного твору постає створена мистцем ще одна модель всесвіту. Роботи Олексія Малих приваблюють не тільки казковою феєрією фарб, особливою святковістю, але й повною розкутістю думки, вільним володінням художньою мовою ("писати мов дихати") — це означає бути вільним і незалежним, покладатися на підсвідомість, інтуїцію і водночас володіти майстерністю, яка б надавала безмежні можливості для самовираження.

Олексій Малих. "Нічний вовк", полотно, олія, 81 х 111, 1990.

Художник втілює в своїх творах не безпосередню натуру, а те, що трансформоване його творчою фантазією. Не випадково відомий французький живописець і графік Ежен Делакруа називав уяву "першою чеснотою художника". Цікаво оповідає мистець про процес своєї творчости: "Вважаю, що мій метод створення картин схожий до праці фотографа, що спостерігає за проявленням зображення на фотопапері у ванночці з розчином. Я також занурюю полотно в пам'ять, у відчуття, не знаючи, яким же буде кінцевий результат. Працюю, поки в мені звучить таємнича нота, і слідкую за тим, що

Олексій Малих. "Пташиний рух", полотно, олія, 80 х 100, 1993.

відбувається". Відрізняти фальш від справжньости допомагає художнику вроджений смак.

Колір у роботах Олексія Малих відіграє чи не найголовнішу роль. Колористична його символіка багатозначна. Часом драматичний діалог кольорів загострюється своєрідністю пластики та експресивністю лінії, а також засобами композиції — надзвичайно простої, але гармонійно вишуканої. До знахідок мистця слід віднести динамічну експресивно-колористичну побудову простору. Вміло змодельовані світло і тінь відзначаються філософсько-драматичною напруженістю. Чимало творів побудовано на кольорових акцентах, де колір виступає як "драма без сюжету".

Творчий доробок мистця значний і цікавий. Незважаючи на "стрибки" стилістичної орієнтації, залишається незмінним поступальний рух його творчости. За плечима Олексія Малих десять республіканських, більш як п'ятнадцять колективних виставок в Україні та за кордоном, три персональних виставки. Експерти престижної ґалереї Соломона Ґуґенгайма включили його в десятку найяскравіших мистців із 50-ти художників, представлених ґалереєю "Московська палітра". В музеях і приватних зібраннях США, Франції, Італії, Німеччини, Фінляндії та інших країн — понад двісті його полотен. Кілька робіт були закуплені ґалереями "Джон Бертрайн Ґалері" (Сан-Франциско), "Юхтманс Віллі Антуан" (Брюсель). Дві роботи — у приватному зібранні принца Конде в Римі. Неабиякий творчий потенціал Олексія Малих дає підстави сподіватися нових, непересічних творів.

Олексій Малих. "Вечірня пісня", полотно, олія, 80 х 100, 1993.

digitized by ukrbiblioteka.org

Григорій ГРАБОВИЧ

ГОГОЛЬ І МІФ УКРАЇНИ

"Страшна помста": витоки і прокляття

Практично всі критики сходились на тому, що "Страшна помста" — найсильніша і найпоетичніша повість "Диканьки". Це також, за справедливим твердженням А. Бєлого, надзвичайно складний і міцно скомпонований твір, тема якого — "прокляття" — є серцевиною усього циклу[70]. Проте вирішення її тут не обмежується проблемами роду й класу, які виділяє Бєлий; по суті, у вибагливо закодованих міфічних структурах повісти прояснюються витоки прокляття й причин занепаду козацької України; нарешті, в ній встановлюються основні міфічні опозиції, що стосуються всіх "українських" творів Гоголя.

Повісті "Диканьки" багаті на посилання й алюзії щодо козацького минулого, яке, здається, тягнеться зі споконвічних часів (як можна припустити з твердження в "Івані Купалі" про те, що козаки жили в норах)[71] до панування Катерини II та часів оповідачевого діда. У дусі ностальгії за минулим ("Эх старина, старина!") з'являються тут запорозькі козаки, котрі, як уже неодноразово зазначалося, моделюються за стереотипами вертепу і, можна додати, за портретними зображеннями "Козака Мамая"[72]. У "Страшній помсті" наголос ставиться на "реальному", вібруючому козацькому світі, а не на бурлескній тіні його минулої слави. Так само й із місцем, у якому цей світ здійснюється: це не якесь забуте мале село, а вся Україна.

Тут існує структурна цілісність. Прояви зла також породжують реакції, що нагадують зацікавлення (як тоді, коли козаки пливуть Дніпром і завмирають, побачивши мертвих, що піднімаються з могил (248), або коли пан Данило відчуває, що не може говорити зі своїм тестем чаклуном (249); тут злий чаклун також має здатність перевтілюватися. Як і в "Івані Купалі" та "Зачарованому місці", скарби й багатства асоціюються з дияволом, а найважливіше, що жінка знову виступає носієм зла. Нарешті, тут також наявний елемент утрати сили волі й контролю, як тоді, коли наприкінці повісти чаклун, що сам є втіленням зла, поконується ще більшим злом — прокляттям. Однак ці спільні елементи менш важливі, ніж істотна відмінність — той факт, що, на відміну від інших епізодичних та гумористичних повістей "Диканьки", у "Страшній помсті" з усією серйозністю й великою ліричною силою подається ключ до гоголівського міфа про Україну.

Міфічне тлумачення джерел прокляття забезпечується на двох рівнях: внутрішньому й зовнішньому. Останній, як і в попередніх повістях, свідчить про чужинність, а відтак і зло чаклуна. На самому початку під час опису весільного бенкету ми дізнаємося, що протягом двадцяти

Закінчення. Початок у 9 числі журналу.

одного року він перебував на чужині, де все "не так": "Там все не так: и люди не те, и церквей христовых нет..." (244). І коли в наступному реченні говориться: "Но он не приехал", — то причина очевидна: церковна церемонія йому протипоказана. Пізніше демонічна природа чаклуна точно передається через його іноземні атрибути: він охочіше п'є "чорну воду" (тобто каву), ніж горілку, він не їсть ні галушок, ні свинини; він носить турецький одяг (але тільки тоді, коли зайнятий чорною магією); йому далекий козацький гумор і звички. Ці чужинницькі риси свідчать про його ворожість до козаків і православної християнської віри, і показово, що його страчують не за чорну магію, а за зраду. В кінці, після того, як він, утікши з тюрми і скоївши різні злочини, нарешті знаходить свою смерть у Карпатах, ми бачимо, що, по суті, чаклун, описавши повне коло, повертається до своїх чужинницьких витоків. Його тіло, запавши глибоко в землю, розростається до велетенських географічних розмірів, сягаючи попід Карпатами Угорщини і, таким чином, повертаючись назад до турецької землі, з якої він прийшов. Так в ідеї чужинського коріння зла Гоголь подає міфічний еквівалент теорії двох начал українського народу — європейського й азіатського, — яку він сформулював у статті "Погляд на становлення Малоросії". Проте це другорядне й міфічно менш важливе тлумачення; бо ж основне джерело прокляття й занепаду козацької України — внутрішнє.

Модуляція між зовнішнім і внутрішнім джерелом прокляття подається в інцесті; хоча до нього справа не доходить, вже сам намір віщує лихо й структурно дорівнює дії. Спроба належить тому, хто водночас є чужинцем і батьком. До всіх злочинів чаклуна додаються ще й протиприродні нахили. Але яке це має відношення до з'ясування коренів зла — прокляття України? Запропоноване пояснення справді екстраординарне, його міг дати лише митець з винятковою інтуїцією та глибоким розумінням власної культури й історії.

Внутрішнє, міфічне пояснення коренів прокляття формулюється на ґрунті найважливішої з дихотомій — між чоловіком і жінкою. Опозиція між світом чоловіка й жінки обертається врешті-решт протистоянням двох різних форм і способів соціального буття — войовничого, "кочового", агресивного життя козаків та осідлого, мирного, сільськогосподарського життя інших станів українського народу. В порушенні меж і правил співіснування між цими двома формами Гоголь інтуїтивно вловлює, а потім міфічно відображує зародки неминучого занепаду козацької України. Що саме на цьому внутрішньому рівні криється корінь зла й ключ до спричиненого ним занепаду — засвідчує, зокрема, й аналіз моделі переміщень у повісті. Можемо одразу сказати, що, на противагу іншим повістям "Диканьки", сама поява зовнішнього зла, чаклунна, не спричиняє хаосу, не порушує підвалин цього світу: лише подальші дії протагоністів актуалізують у певному сенсі потенційне зло. Крім чаклуна, міфологізуються лише два інших персонажі: пан Данило Бурульбаш, казацький ватажок, та його дружина Катерина. Як у всіх міфах (пізніше це виявиться у "Тарасі Бульбі"), вони ділять світ на дві чітко означені ролі і сфери. Різноманітні функції Катерини свідчать, що її місце в хаті, серед дітей; доглядаючи дитину, вишиваючи рушника, готуючи їжу, вона виконує свої обов'язки, і це сприяє гармонії й ладу та знаходить певну підтримку в її чоловіка. У відповідь на закиди

digitized by ukrbiblioteka.org

чаклуна щодо їжі Данило захищає куховарські здібності дружини, відстоюючи стабільність всього соціального й духовного ладу:

"Отчего же, тесть, — запитує він, — ты говоришь, что вкуса нет в галушках? Худо сделаны, что ли? Моя Катерина так делает галушки, что и гетьману редко достается есть такие. А брезгать ими нечего. Это христианское кушанье! Все святые люди и угодники божии едали галушки" (254).

З іншого боку, Данило, як справжній козак, живе життям військового чину, захищає батьківську землю й православну віру, втішається привілеями свободи й бенкетування і відстоює традиції. Якщо кожен має своє місце, то співіснування чоловічого й жіночого світів — можливе й продуктивне, хоч рівновага ця завжди напружено динамічна. Так, одного разу, Катерина м'яко докоряє Данилові, той спалахує: "Молчи, баба!... С вами кто свяжется, сам станет бабой"; своїм побратимам він каже: "Не так ли, хлопцы? наша жена люлька да острая шабля!" (247). На відміну від пізнішої України інших повістей "Диканьки", тут жінка не є злом як таким; ставлення до жінок у цих повістях передається словами Черевика в "Сорочинському ярмаркові": "Господи боже мой, за что такая напасть на нас грешных! и так много всякой дряни на свете, а ты еще и жинок наплодил!"(120).

Проте, як бачимо у "Страшній помсті", жінці притаманне потенційне зло — не в метафізичному сенсі, тобто не як глухе відлуння християнського ненависництва до жіноцтва, а саме в претензії жінки на роль і сферу діяльности чоловіка. Емоційно це передано у фразі, що так багато важить для української культури і варіюється Гоголем на всі лади: "Козак — не баба". В її глибшому соціально-історичному сенсі, як зазначалося вище, це — зростаючий конфлікт між двома дуже відмінними способами життя.

Утвердження (не поява) зла в "Страшній помсті" стається, коли Катерина починає втручатися в справи Данила: вона намагається запобігти поєдинкові між ним та її батьком, і в цей момент Данило вигукує: "Жена!... ты знаешь, я не люблю этого. Ведай свое бабье дело!" (215). Проте шкода заподіяна, бо саме через це втручання Данило поранений. (Можна додати, що чаклун спритно спровокував цей конфлікт, ставлячи питання своїй доньці, а не її чоловікові. Данилова відповідь знову підкреслила соціальне підґрунтя розподілу ролей: "Про эти дела, тесть, не ее, а меня спрашивать! Не жена, а муж отвечает. **У нас уже так водится**, не прогневайся!" (250). Хоча після цього інциденту Катерина повертається до ролі сумлінної дружини, стабільність ладу ослаблюється, і коли Данило підглядає за магічним сеансом чаклуна, то бачить свій дім переробленим на демонічний кшталт — із зображенням чортів на місці святих ікон. (В образі Катерини руйнація ладу простежується, коли батькова магія викликає її душу з хати). Але дуже суттєво, що тоді, коли вона цілком перебуває у своїй сфері, коли відрікається від батька й повертається до своєї традиційної ролі й гармонійного співжиття зі своїм чоловіком, зло нейтралізується — чаклуна ув'язнюють. Остаточний розрив відбувається, коли вона визволяє батька; зло опиняється на волі, і наслідки цього згубні: першим гине Данило (тобто міць козацького соціального ладу), пізніше його малий син (продовження цього ладу), тоді сама Катерина (засіб його відтворення); нарешті знищуються навіть його духовні рештки, коли чаклун убиває святого монаха. Руйнація є прямим наслідком порушення жінкою законів суспільства, прагнення приймати чоловічі рішення.

Про те, що це є порушенням найбільшого табу, говорить безпосереднє передчуття смерти Катериною та Данилова реакція: "Выпустил чорт, — каже він, звертаючись, по суті, до неї, і додає. — Сделал же бог так, что чорт не боится козачьих лап!" Його примиреннння з поразкою очевидне, а понесена втрата, як бачимо, невідворотна.

Друга частина "Страшної помсти" — ніщо інше, як ритуальне повторення міфа. Архетипно це український ритуал оповідей сліпого бандуриста, і його функція тут — оживити міф, нагадати слухачам про його значення[73]. Як і належить такому ритуальному поновленню, той самий міф повторюється у сконденсованій, спрощеній формі[74]. Два основні способи українського буття тепер представлені в образах двох братів, котрі, як нам повідомляється, спочатку живуть у повній злагоді. Хоча на зовнішньому рівні обидва вони — козаки, внутрішній конфлікт усередині козацької України й повне знищення однієї її половини є важливим структурним елементом цієї стислої версії. Вбивство Івана та його малого сина, а відтак усього потомства братом Петром може розглядатися як прототипне вбивство Авеля Каїном[75]. Одначе це визначення неповне, бо два міфічні герої обстоюють не абстрактні релігійні чи метафізичні принципи («добро» й «зло»), а дуже реальні елементи соціального буття, достоту як у Біблії, — осідлий і кочовий способи життя[76].

Таким чином, ми також можемо дати нове тлумачення "страшній помсті": це козацька традиція, яку було вбито, але яка насправді не вмерла; як велетень-вершник у Карпатах, вона залишається в національній пам'яті, вона застигла, але служить джерелом вини й неспокою, її мета — карати слабкодухого нащадка колишньої величі, тих, кого Шевченко назвав: "славних прадідів великих правнуки погані". Візія сонмища предків, які рвуть і гризуть останнього нащадка роду, є актуалізацією в демонічних поняттях саме такого глибокого відчуття провини[77]. Завдяки винятковій функціональності міфа воно проймає все українське суспільство.

Таким чином, "Страшна помста" — осердя гоголівського міфа про Україну і ключ до всіх його українських творів. Повісті "Миргорода" можна розглядати як такі, що ілюструють і розробляють основні його структури.

"Миргород": посилення й розвиток

Чотири повісті "Миргорода", включаючи "історичний" роман "Тарас Бульба", традиційно вважаються поглибленням мистецької майстерності Гоголя та його бачення України. Як такі вони вже не раз ставали предметом ретельних досліджень, найвдаліші з-поміж яких зосереджувалися на питаннях літературної стилізації та співвідношення із західними й російськими літературними моделями[78]. У межах цього дослідження нема змоги належно проаналізувати художню майстерність Гоголя в "Миргороді". Проте й вужчий погляд на його міфічні структури та розробку українського міфа може значно наблизити нас до розуміння творчости Гоголя.

Зосередженість на міфічних елементах також дозволяє нам з'ясувати одне дуже дискусійне питання — зв'язок між "Диканькою" і "Миргородом". Раніше відповіді на нього значною мірою зумовлювалися вже самою його постановкою, тобто українська провінція як місце дії,

digitized by ukrbiblioteka.org

вузько потрактована тема, стильові або жанрові аспекти чи, нарешті, — зосередженість на класі (селяни або землевласники) — вважалися вирішальними[79]. Не стверджуючи і не заперечуючи вартости кожного з цих критеріїв, скажемо, що перспектива, яку дає міф і міфічні структури, чітко засвідчує не лише тяглість, а й органічний розвиток. Підзаголовок "Миргорода" ("Повісті, що служать продовженням *Вечорів на хуторі поблизу Диканьки*") — лише слабкий натяк на зв'язок між двома циклами, яким визначаються різноманітні аспекти літературного стилю, жанру, поетичної постави тощо. Одним словом: основна міфічна дихотомія "двох конфліктуючих українських світів", представлена у "Страшній помсті" й наявна в усіх повістях "Диканьки" (включно зі "Шпонькою"), виступає й у "Миргороді" як організуюче начало. В той же час очевидно, що "Миргород" має справу з "хронологічними" полюсами міфа: хоча сама природа міфа уникає історичної специфіки (і тому Гоголь постійно обминає її, найпомітніше — в "історичному" романі), можемо, проте, стверджувати, що в "Тарасі Бульбі" проявляється початкова фаза міфа, момент його кризи — у "Вієві", а занепад і завершення в "Старосвітських поміщиках" та "Двох Іванах".

З цієї останньої повісти "Миргорода" й почнемо аналіз, оскільки з погляду логічної експозиції саме вона є після "Диканьки" наступним кроком у розвитку міфа. Як уже неодноразово зазначалося, це — твір зростаючої похмурости: на початку повісти нібито виявляється значний ентузіазм щодо двох "прекрасних людей", її головних героїв, але чим далі, тим очевидніше стає вона класичним "фальшивим панегіриком", наприклад, коли бачимо, що "великодушний" Іван Іванович насправді зовсім не дає милостини. Через ґротескні деталі й ситуації повість виявляє страшну дріб'язковість, гнітюче одряхління і, нарешті, цілковите виродження цього світу. Не лише два Івани й інші мешканці (наприклад, кривий майор, одноокий солдат), фізичний вигляд міста і його громадських інституцій — усе свідчить про повну деґрадацію. Про це вже йшлося не раз, нюанси й майстерність Гоголевого твору проаналізовані достатньо. Проте організуючий принцип ще не розглядався.

Найкраще його можна розшифрувати, ретельно проаналізувавши опис двох протагоністів. Це рекомендує й сам оповідач («Лучше всего можно узнать характеры их из сравнения» (226)[80], і, як переконаємося, кожний елемент тут справді важливий. Так, ми дізнаємося, що Іван Іванович є бездітним вдівцем, тим часом як Іван Никифорович — холостяк, який ніколи й не збирався одружуватися; перший — високий і худий, а другий — нижчий і товстий; Іван Іванович любить ораторствувати, як повідомляє нам оповідач: "Господи, как он говорит! Это ощущение можно сравнить только с тем, когда у вас ищут в голове или потихоньку проводят пальцем по вашей пятке" (226); Іван Никифорович не любить говорити, а коли й говорить, то, м'яко кажучи, безцеремонно; більше того, на противагу Іванові Івановичу він не виявляє жодних емоцій. Загалом Іван Іванович делікатний, із гарними манерами, тоді як Іван Никифорович зовсім грубий; перший любить прогулюватися, другий — вилежуватися, та ще й голяком. Іван Никифорович полюбляє спати на веранді, тоді як Іван Іванович завжди спить у хаті. Нарешті, в Івана Івановича великі очі кольору тютюну, а в Івана Никифоровича — маленькі, ледь помітні і жовті. Не менш важливі і їхні статки. Іван Іванович має все: "Господи, боже мой, какой я хозяин! Чего у меня нет?.. Чего же еще нет у меня?.. Хотел бы я

знать, чего нет у меня?.."(228). А не має він якраз того, що є у Івана Никифоровича, — рушниці. Нам не кажуть про власність останнього, а радше її показують — коли баба-прислужниця провітрює господареву уніформу й зброю. Ми бачимо не лише сідло, шаблю й рушницю, й те, що мундир вилиняв, дарма що має ґудзики з фамільними гербами, довідуємось також, що хазяйські пантофлі тепер ледь можна натягнути на пальці. Іван Іванович бачить рушницю й хоче нею заволодіти, і саме тут зав'язується дія повісти.

У цих точних деталях дуже послідовно зображуються протилежні світи — цивілізований і менш цивілізований. Можна сказати навіть більше: якщо світ Івана Івановича — це світ осідлого, поміркованого, самозадоволеного дрібного поміщика, то світ Івана Никифоровича — чітке відлуння козацького. Він товстий і безцеремонний, лінивий і не визнає жодних умовностей; як козак він і в гадці не мав одружуватися; він усе ще зберігає рештки й символи (безперечно, зношені, заіржавілі й засмальцьовані) свого бойового життя — і дуже прикметно, що тут чітко вказується азіатська основа козаччини. Як і пан Данило у "Страшній помсті", який точить турецьку шаблю, Іван Никифорович, як нам стає відомо, купив свою рушницю у турка. Значущими в цьому в контексті є і його маленькі жовті очі.

Щоб здобути рушницю, Іван Іванович пропонує спочатку Іванові Никифоровичу свиню, а коли той відмовляється («На что мне свинья ваша? Разве чорту поминки делать» (234), додає два мішки вівса. Маємо справу з очевидними символами осідлого, сільського існування. Обра́за Івана Никифоровича з того приводу, що йому пропонують свиню («За кого же в самом деле вы принимаете меня? чтоб я свинью...» (235), незрозуміла доти, доки ми не усвідомлюємо, що свиня — атрибут рільника-"гречкосія" — пропонується тому, хто вважає себе козаком і, справді, хоч у здеґрадованому й досить ґротескному вигляді, все ще ним залишається. Його відповідь Іванові Івановичу цілком відповідає його козацькій натурі: він називає його гусаком. Показово, що Іван Никифорович не вважає це жахливою образою і загалом приголомшений реакцією товариша. Однак для його козацької натури типово також не брати своїх слів назад, уперто стояти на своєму й фактично йти супроти найкращих своїх інстинктів. (Тут нам пригадується Чуб із "Ночі перед різдвом", який поводиться подібно і про якого оповідач каже: "Его как будто что-то дергало идти наперекор" (206).Зчиняється, отже, сварка, і її наслідки добре відомі. Один із них має особливе значення у міфічній структурі — той факт, що в ході позову саме *свиня* викрадає документ Івана Никифоровича. Таким чином, основоположна дихотомія підтверджується знову: звернення козака до закону завершується нічим через саме уособлення того трибу життя, який йому ненависний. Можна додати тут, що відмінність між свинями та їхніми господарями не завжди виразна. Наприклад, у "Пропалій грамоті" дід називає своїх дітей "поросятами" (182). Абсолютно справедливою є точка зору, за якою свиня розглядається якщо не спорідненою, то принаймні близькою до Івана Івановича істотою; вона справді виконує за нього його роботу.

Таким чином, у повісті "Два Івани" зображено дихотомію й взаємозв'язок, що існує між двома моделями й двома системами цінностей українського життя. Зображені вони докладно, у первісній формі, без втручання будь-якого зовнішнього зла. Деструктивна природа цієї во-

digitized by ukrbiblioteka.org

рожнечі — само по собі достатнє зло. Світ, що його лишає оповідач, — зруйнований і похмурий, проте двоє колишніх приятелів, ставши жертвою протиріч, "жахливої помсти" українського минулого, все ще сподіваються знищити один одного.

Та якщо в повісті "Два Івани" зло не знаходить свого логічного завершення (хоча кінець, безперечно, ясний), то повість "Старосвітські поміщики" показує момент занепаду й кінця старої України. Багатством оповіді, літературною витонченістю вона відразу захопила увагу критики й викликала високі оцінки. Від часів Пушкіна і Бєлінського критики аналізували складне переплетіння, притягування й відштовхування ностальгії й іронії, елементів елегії, сатири та ідилії в позиції оповідача[81]. Все це визначає універсальну літературну цінність даного шедевру. Однак наша увага зосереджуватиметься на континуумі міфічних структур, що забезпечує "Старосвітським поміщикам" особливу глибину й окреме місце серед усіх "українських" творів Гоголя.

Як і в "Двох Іванах", у цій повісті, на перший погляд, ідеться про життя українських поміщиків — на відміну від "Диканьки", де оповідається про селянство. Насправді ж, усупереч різноманітним соціальним інтерпретаціям, класовий елемент тут важить зовсім небагато; у цьому світі він не відіграє ролі конституюючого фактора. Увага Гоголя спрямована на українське життя як таке, на "смерть" України, так само як у "Диканьці" — на її занепад. По суті, звернення Гоголя до "класу землевласників" аж ніяк не продиктоване соціальним критицизмом (селяни в "Диканьці" висміювалися так само, якщо не більше); маємо тут, власне, справу — відповідно до загального розвитку "Миргорода" — із посиленням міфа.

Афанасій Іванович і Пульхерія Іванівна Товстогуби — Филимон і Бавкіда дуже специфічного українського міфа, а не просто представники характерного оточення. На зовнішньому рівні український контекст (як "історичний", так і провінційний) подається через різноманітні, конкретні подробиці. Оповідач, наприклад, протиставляє добросердне старше покоління навіженим українцям-кар'єристам, які прагнуть будь-що дістатися Петербурга і, як казав Шевченко, стати із Гнучкошиєнка Гнучкошиєнковим. Він розповідає про столітні дуби, вирубані в ході безжалісної комерціалізації. Навіть його опис диких котів у лісі може розглядатися як гумористичний і типово "знижений" натяк на розбійницькі гнізда минулих часів. Проте все це дрібне й поверхове порівняно з організуючою міфічною структурою.

Як і в попередніх повістях, тут основна дихотомія цього світу, а саме — поділ його на чоловічий та жіночий, козацький та осідлий. Це справедливо, незважаючи на той факт, що останній з тих двох світів повністю перемагає. Опис такого стану справ можна починати з будинку, що змальовується якнайретельніше як своєрідна макрометафора життя Афанасія Івановича й Пульхерії Іванівни. Всі його риси без винятку свідчать про жіночий світ: кімнати — малі, душні, переповнені прикрасами, скриньками й мішечками всіляких розмірів і форм; у ньому повновладно господарює Пульхерія Іванівна і, коли вона помирає, все починає розвалюватися, а з іншого боку, існують пістолі Афанасія Івановича, але вони сховані так, що навіть він не знає де. У "Страшній помсті", "Тарасові Бульбі", навіть "Пропалій грамоті" визначальною рисою козацького життя є його свобода, мобільність; його символами є кінь і танець, а звикле середовище — степ. Проте

для Афанасія Івановича вся свобода й мобільність окреслюється кімнатами його маленького будиночка й садом, у якому він прогулюється: простір цілком обмежений.

Вкажемо також на ще два моменти, вельми показові для взаємин гоголівських Филимона й Бавкіди. Оповідач подає їх як типові м'які жарти Афанасія Івановича, якими той хоче розстроїти Пульхерію Іванівну. В першому випадку він уперто розмірковує над тим, що б сталося, якби згорів їхній будинок. Його дружина, страшно приголомшена, припускає, що вони перебралися б на кухню, потім до комори, але далі роздумувати не хоче: "Бог знает что вы говорите! я и слушать вас не хочу! Грех это говорить, и бог наказывает за такие речи" (24). Проблема так ніколи й не доводиться до її логічного завершення — до необхідности спати надворі, як це, скажімо, робили Тарас Бульба і його сини. Щодо Афанасія Івановича, то він щасливий просто від того, що вдалося пожартувати. Другий приклад дуже подібний до першого: йдеться про випадок, коли він знову нервує Пульхерію Іванівну, просторікуючи про війну на яку начебто вибирається; і хоч вона знає, що чоловік жартує, проте не може втриматися від страху. На цьому й вичерпується присутність козаччини в світі Товстогубів — слабкі відрухи пам'яти й жарти старого.

Стосунки між Афанасієм Івановичем та Пульхерією Іванівною — це взаємини не так чоловіка й жінки, як матері і дитини. Вона годує його, опікується ним, утішає (пор. контраст між Тарасом Бульбою та його дружиною, паном Данилом і Катериною), і на порозі смерти останні її думки — про його дитячу безпорадність. Як і в усіх, власне, творах, де зображуються останні стадії українського міфа, занепад характеризується передусім керівною роллю жінки. Тут навіть чіткіше, ніж у повістях "Диканьки", показано нежиттєздатність саме такого матріархату. Хоча Пульхерія Іванівна й керує господарством, проте вона абсолютно нездатна захистити його і разом з чоловіком стає жертвою власної прислуги. Вони утримуються лише завдяки надзвичайній плодовитості землі. Проте це, як бачимо, перевага дуже непевна.

Очевидним, звичайно, є й те, що основне заняття Товстогубів, якому вони віддаються і вдень, і вночі — їда. Однак це щось значно більше, ніж просто ненажерливість. Їхні безконечні трапези можна розглядати як ще один спосіб українського прокляття, "страшної помсти". Бо сягнувши вершини осідлого сільського життя з його бездонним рогом достатку, вони стають його жертвами; споживання їжі перетворюється на нав'язливий ритуал: єдиний лік від переїдання, на думку Пульхерії Іванівни,— ще трішки перекусити. В кінці їжа поглинає їх так само, як їхню людяність ув'язнює животіння й замкненість у собі. Повторимо: як два Івани, як і у "Страшній помсті", вони прокляті особливим українським прокляттям.

Фінал "Старосвітських поміщиків" символізує заключний розділ старого українського життя. Далекий родич, що з'являється після смерти поміщиків, аби успадкувати залишки їхньої власности, — представник нового, цілком іншого покоління. Невідомо, чи успішним буде його господарювання, але його ідеї, його підхід — іноземні; він не виказує й сліду великодушности, щирости й гостинности; він їздить на базар переважно лише для того, щоб довідатися про ціни. Смерть Афанасія Івановича й Пульхерії Іванівни спокійна й тиха і цілком відмінна від фіналу "Двох Іванів", де нищівна агонія взаємної

digitized by ukrbiblioteka.org

озлоблености, тупа ворожість прекрасно передані в ході городничого, ліва нога якого заважає правій, і тому "чем быстрее действовал городничий своею пехотою, тем менее она продвигалась вперед" (256). Старосвітські поміщики, знаючи, що їхній час настав, відходять із гідністю. Схоже, що саме остаточністю їхньої смерти й загибеллю України, яку вони символізують, мотивується симпатія до них і ностальгія оповідача.

"Вій" — перша повість у другій частині "Миргорода", без сумніву, найскладніша українська повість Гоголя і, взагалі, один із найважливіших його творів. Широке використання фольклору, паралелі з німецьким романтизмом (зокрема Тіком і Гофманом) і, нарешті, вплив Наріжного — все це не раз ставало об'єктом пильного наукового дослідження[82]. Одначе в них нема відповіді на питання, що їх ставить даний твір. Складність повісти лише почасти зумовлюється моторошною мішаниною реальности й фантастики; коротко кажучи, проблема полягає у трансформації символів (наприклад, відьма або злі духи, піймані в церкві), і ширше — у великій кількості символічних рівнів значення. Адекватна "дешифровка" "Вія" потребує як психоаналітичного підходу[83], так і розгорнутого аналізу, що виходить за межі даного дослідження. Проте ми можемо прокоментувати основні структури "Вія" в континуумі гоголівського міфа про Україну.

Знов таки, основна опозиція тут — між чоловічим і жіночим началом, яка, в свою чергу, веде до прихованішої і докладно розробленої дихотомії між містом із його розумовим життям та селом із його стихійним буттям. Перша виявляється в характерному розмежуванні чоловічої і жіночої ролей. Зло вдається приборкати, коли Хома Брут уперше стикається з відьмою і сідлає її. Зло вивільняється, коли руйнується усталений соціальний закон і жіночий елемент домінує, наприклад, коли відьма їде верхи на Микиті. Його смерть ілюструє деструктивність такої переміни. Більше того, як і в попередніх повістях, жіночий елемент знову ототожнюється з осідлим, домашнім трибом життя. Одним із кількох показників цього є факт, що відьма схоплює й поневолює Хому Брута саме у хліві.

Друга дихотомія, між містом і селом, випливає з першої і символічно з нею пов'язана. "Філософ" Хома Брут, який уособлює чоловічий світ бурси й саму "ідеологію" як таку, змушений зіткнутися з іншою, "первісною" реальністю, що й знищує його. Однак причиною загибелі є не страх, як вважають його товариші; структурно його падіння спричинене самим фактом переходу з одного світу в інший, змішуванням двох опозиційних сфер. Таким чином, надприродні сили, що чатують на нього і врешті-решт знищують, можуть розглядатися як захисний механізм — фактично єдиний — первісного світу проти зайд. Саме в цьому виявляється вирішальний і так часто згадуваний зв'язок між "Вієм" і "Диканькою".

Справа не в простій тяглості чи подібному використанні фольклору, демонології й фантастики; взаємозв'язок між ними значно складніший. Демонологія, яку репрезентує Гоголь в "Диканці", проектується селянами на чужинців, але вона також обертається проти них, роблячи їх жертвами самих себе. У "Вії" прийом до певної міри оголений: ми бачимо появу демонології саме в той момент, коли з'являється чужинець-аутсайдер. У повісті, звичайно, показано, що демонологія існувала й до Хоми Брута, але про це говориться **йому**, і повністю вона виявляє

себе з **його** приходом. Фольклорні елементи цієї повісти використовуються, щоб оживити глибинну структуру міфа, збагатити й емоційно наснажити твір.

* * *

"Тарас Бульба", останній твір, що розглядається нами, з багатьох точок зору — найпоказовіший щодо гоголівського міфа про Україну; до того ж це твір, що майже завжди тлумачиться хибно. Як у передреволюційний період, так і в совєтський, він прочитувався і все ще прочитується як твір, у якому звеличується патріотизм, самопожертва заради вітчизни, мужність, дружба й справжній народний героїзм. У той же час, на цьому ж таки популярному рівні, він вважається історично достовірним, фактично — вищим історичним синтезом. Словом, він сприймається саме як міф — як щось водночас ідеальне й правдиве. Однак іще цікавіше, що такі уявлення домінують не лише на популярному рівні, а й у совєтській науці. Це, звичайно, називається "історією", а не "міфом", як видно з типового твердження найпоказовішої розвідки:

"Сила гоголівської повісти полягає не у відтворенні конкретних історичних подій або героїв і т. д., а в тому що вона змогла вмістити в собі дуже суттєві життєво-типові риси **всієї** епохи національно-визвольної боротьби українського народу проти «лядського іга». Наливайко і Павлюк, Тарас Трясило й Остряниця могли б упізнати себе в Тарасі Бульбі... У цьому полягає найбільший тріумф реалістичного історизму митця"[84].

Класичні риси міфа, його універсальність і фактологічна невизначеність розглядаються як аспекти "реалістичного історизму". (Ця тенденція змішувати реальне з "тим, що мало би бути" взагалі притаманна сакралізованій природі офіційної совєтської думки і виявляється не лише у літературній критиці). З другого боку, на Заході "Тарас Бульба" переважно заперечувався як мелодрама, як "блискуче" чи варварське возвеличення "комічного монстра" [85]; коротше кажучи, повість вважається найменш характерним і найменш досконалим твором Гоголя[86]. А тим часом при всіх своїх недоліках, які позначаються, зрештою, й на його загальній естетичній вартості, "Тарас Бульба" — вельми важливий твір, і то не лише у зіставленні з іншими досягненнями в жанрі історичної повісти, а й тому, що це надзвичайно *гоголівська* повість, гоголівська не лише за мовою й тропами[87], а насамперед за використанням міфа. Тут український міф знову відіграє роль ключа до взаємопов'язаности й інтеґральности творчості Гоголя.

Більшість сучасних досліджень, присвячених "Тарасові Бульбі", переважно зосереджуються на питаннях стилю й використання Гоголем моделей усної народної творчости, зокрема елементів та аспектів українських історичних пісень і дум[88]. У нашому випадку це підтверджує тезу про те, що Гоголь завжди був готовий використовувати фольклорні й усні елементи, що самі по собі є фрагментами народної міфології, для побудови власного міфа. Структура міфа була для нього основною й визначальною. У "Тарасі Бульбі" вона надзвичайно розвинена, хоч рівень її художнього втілення проблематичний.

Як відомо, "Тарас Бульба" з "Миргородом" 1835 р. був суттєво розширений і перероблений у наступній редакції 1842 р., яка нині вважається остаточною. Зміни, що розширили повість удвічі порівняно

digitized by ukrbiblioteka.org

з оригіналом, були двовимірними: по-перше, Гоголь додав історичні деталі, увів нові сцени, описи й цілі розділи з метою поглибити як історичні, так і психологічні моменти повісти[89]. Відтак і картини козацького життя на Січі, і любов Андрія до польки змальовані чіткіше й виразніше. Водночас зміни мали й "ідеологічне" забарвлення. Це виявилося не так в усуненні питомо «українських» фактично бурлескних елементів у мові автора й героїв, наприклад, самого Тараса, як у послідовному впровадженні загальноросійської тональности й перспективи і знятті більшости ознак специфічно української природи козаків; разом із тим у тексті розширено історичні описи. Проте слід підкреслити, що всі ці зміни є частиною раціональної і, звичайно, художньої переробки; міфічна структура натомість залишалася без змін. А це, в свою чергу, засвідчує головний аспект усього українського міфа у творах Гоголя: його присутність не лише глибинна, а й синхронна, однаково відчутна, хоча й утілена в різних специфічних формах у всіх його українських творах від "Диканьки" до "Тараса Бульби" 1842 р.

У кількох словах, міф у "Тарасі Бульбі" показує розквіт козацької сили, появу зла й безсмертність козацького "духу". Як і в попередніх творах, основну структуру його визначає дуалізм, опозиція; а головний засіб, як і в "Срібному сні Саломеї" Словацького, — ритуал ініціації, посвячення.

Найосновніша дихотомія — чоловік і жінка, й наступна, що, очевидно, будується на ній, — протиставлення осідлого життя козацькому. Про неї заявлено вже з самісінького початку, тільки-но сини Тараса Бульби прибувають із Києва. Відмінність між чоловічим і жіночим світом одразу ж виявляється на любому серцю Гоголя рівні — у виборі їжі. Так, готуючись зустріти своїх дітей, Тарас каже дружині: "Не нужно пампушек, медовиков, маковников и других пундиков; тащи нам всего барана, козу давай, меды сорокалетые! Да горелки побольше, не с выдумками горелки, с изюмом и всякими вытребеньками, а чистой пенной горелки..."(43). (Додамо, що контраст до товстогубівського набору варень і наливок тут більш ніж виразний). Різниця виявляється не лише у ставленні до їжі, а й в інших звичках: так, якщо жінки (й селяни) сплять у своїх хатах, то Тарас і його сини — просто неба. Проте найповніше проблема виявляється тоді, коли Тарас Бульба відчуває поклик чоловічого, козацького світу:

"Какого дьявола мне здесь ждать? Чтоб я стал гречкосеем, домоводом, **глядеть за овцами, да за свиньями, да бабиться с женой**? Да пропади она: я козак, не хочу!"(45).

І це в свою чергу виливається в загальний заклик до зброї в словах архетипного осавула; заклик цей водночас утверджує козацький і заперечує осідлий триб життя:

"Эй, вы, пивники, броварники! полно вам пиво варить, да валяться по запечьям, да кормить своим жирным телом мух! Ступайте славы рыцарской и чести добиваться! Вы! **плугари, гречкосеи, овцепасы, баболюбы**! полно вам за плугом ходить да пачкать в землю свои желтые чоботы, да **подбираться к жинкам** и **губить силу рыцарскую**! Пора доставать козацкой славы!" (47).

І ми дізнаємося, що достоту як Тарас, котрий розбиває у своїй хаті горщики, миски й бутелі (саме цим, як пам'ятаємо, обмежувався світ Афанасія Івановича й Пульхерії Іванівни), козаки нищать знаряддя своєї праці й відгукуються на клич.

Запорізька Січ, до якої вони прибувають, — утілення козацького світу. Тут панують веселощі й насильство (наприклад, розправа над жидами), катарсисний ритуал танцю й незалежність у побуті (наприклад, віньєтка, де козак церує власну сорочку); відсутність жіноцтва. Більше того, цей світ не переобтяжений власністю. На противагу Іванові Івановичу Перерепенку, який має все, у козаків усе спільне; на відміну від дальнього родича Товстогубів, що їздить на базар довідатися про ціни й ніколи не купує більше, як на карбованець, запорожці "никогда не любили торговаться, а сколько рука вынула из кармана денег, столько и платили" (66).

Відмінність між козацьким світом і світом осідлих трударів — лише перша з дихотомії; принцип опозиції розповсюджується й на самих козаків. Хоча під час виборів кошового відбувається суперечка й бійка, це всього лише тимчасове, а не принципове розходження. Схоже розмежування трапляється, коли половина козаків вирішує воювати з турками, а друга голосує за похід супроти поляків; цьому моментові надається символічне значення: "И все стали переходить, кто на правую, кто на левую сторону" (126). Одначе цей поділ є лиш провісником поділу набагато зловіснішого. Коли згодом ряд козаків захоче примиритися з поляками, Тарас Бульба потрактує це як зраду святого діла: "Эй, гетьман и полковники! — кричить він, видираючи пук волосся, — не **сделайте такого бабьего дела**! не верьте ляхам: продадут псяюхи!" (167). Тарас трощить свою шаблю у гніві й розпачі, і цей його вчинок символізує розкол і зло, що вкрадається до козацького світу.

Однак його найповнішим виявом стає фатальний поділ у мікрокосмосі Бульбиної родини. Син Андрій зраджує віру й батьківщину заради кохання польки. Саме кохання виступає тут, зрештою, суто функціональним, "маніпулятивним" елементом, що належить до перевірених засобів сюжетотворення (як, наприклад, скоттівський прийом розлучення коханців облогою)[90]. На глибшому рівні, однак, Андрієве зречення козацької справи означає рух до жіночого світу, до "сім'ї" й особистих цінностей; це зрада на всіх рівнях, коли він каже:

"Кто сказал, что моя отчизна Украина? Кто дал мне ее в отчизны? Отчизна есть то, чего ищет душа наша, что милее для нее всего. Отчизна моя — ты! Вот моя отчизна!... и посмотрю, пусть кто-нибудь из козаков вырвет ее оттуда! **И все, что ни есть, продам, отдам, погублю за такую отчизну**!" (106).

Другим важливим планом міфа в "Тарасі Бульбі" є ініціація: успішна щодо Остапа, невдала щодо Андрія. Як і в "Запорожцеві" Ржевуського, але з набагато більшою точністю й міфічною силою, Січ зображується місцем ініціації. Сам від'їзд туди — вже перший крок від отроцтва до зрілости, як видно з промовистого закінчення І розділу: "Прощайте и детство, и игры, и все, и все!" (52). Там хлопці, як і Скоропадський у повісті Ржевуського, вчаться військовому мистецтву. Сама ж ініціація виявляється у випробуваннях, що виникають на полі бою. І саме тут не відбувається перехід Андрія до світу зрілости: через підземний хід[91] він повертається (з жінкою, тобто служницею-татаркою) до жінки. Тут здобуває свою кохану й життя, абсолютно відмінне від козацького. Процес його ініціації перерваний, і це неминуче мусить призвести до його смерти. Цілком чітко Гоголь говорить про це в описі фатального поцілунку:

"Андрей поцеловал в сии благовонные уста, прильнувшие к щеке его, и не безответны были благовонные уста. Они отозвались тем же, и в сем обоюдно-

digitized by ukrbiblioteka.org

слиянном поцелуе ощутилось то, что один только раз в жизни дается чувствовать человеку.

И погиб козак! Пропал для всего козацкого рыцарства!" (107).

Факт, що Андрій не став мужчиною, виявляється в описі останніх хвилин його життя, його конфронтації з Тарасом: "Покорно, как ребенок, слез он с коня и остановился ни жив, ни мертв перед Тарасом"; цілком логічно, що й образи його смерти пов'язані з сільським, осілим трибом життя: "Как хлебный колос, подрезанный серпом, как молодой барашек, почуявший под сердцем смертельное железо, повис он головой и повалился на траву, не сказавши ни одного слова" (144).

З другого боку, Остап через свою ініціацію знаходить іншу долю. Ставши отаманом, він потрапляє в полон, де на нього чекає жорстока страта. Образи його смерти явно повинні викликати асоціацію з муками розіпнутого Христа, зокрема в його останньому воланні до батька. Однак, його страждання виповнене сенсом, бо, як і Семенко зі "Срібного сну Саломеї", він стає мучеником за справу; в ньому, як згодом і в самому Тарасі Бульбі, козацтво вбачатиме свої найвищі ідеали, а православна віра — справжнього оборонця. Як воскреслий Христос, вони житимуть у пам'яті й традиції.

Існує, проте, й протилежне значення цієї жертви, значення, що його можна розглядати як демонічне. Бо якщо Тарас і Остап — мученики й джерело натхнення для козацької справи, то для "другої сторони" вони — загроза й помста достоту, як Христос для невіруючих. Та "друга сторона" — то світ селянський, осілий, "жіночий", світ фольклору в його "чистому" («замкнутому», «інтегральному») вигляді, світ циклічного, позачасового, до-ідеологічного (і тим самим до-християнського) буття. В реальному вимірі обидва світи, козацький і селянський, співіснують і перетинаються.

В архетипальному, глибинному (чи "іманентному") вигляді вони — як це бачимо у міфічному насвітленні Гоголя — себе заперечують, демонізують.

З англійської переклала Роксана Харчук

---

[70] Пор. Белый. — Op. cit. — С. 71.

[71] Звичайно, це суперечить не тільки "історичному факту", а й попередньому твердженню оповідача про те, що події відбувалися "понад сто років тому". Це давало підставу Кулішеві звинувачувати Гоголя у невідповідностях, що, на думку Гіппіуса, було цілком недоречно; пор. *Гоголь*, passim.

[72] Див. вище.

[73] Щодо питання про співвідношення між міфом і ритуалом див. *Victor W. Turner.* The Ritual Process. — Chicago, 1969.

[74] Див. *Claude Levi-Strauss.* Structural Antropology.- New York, 1964. — P. 203-208.

[75] Пор. *Белый.* — Op. cit. — С. 68 — 71.

[76] Глибший аналіз конфлікту між Каїном і Авелем див. *Leach.* — *Op. cit.*

[77] *Белый.* — *Там само.*

[78] Наприклад, див. *Kenato Poggioli.* Gogol's Old-Fashioned Landowners: an Inverted Eclogue. // Indiana Slavie Studies, 1961, III, Bloomington. — P. 54 — 72; іншими творами, на які звертала особливу увагу критика, переважно зосереджуючись на усних, почасти й на літературних моделях, були "Вій" і "Тарас

Бульба"; пор. ПСС, II, с. 731 та 748. Також див.: *В. Виноградов.* Гоголь и натуральная школа. — Ленинград, 1925; Эволюция русского натурализма. — Ленинград, 1929.

[79] Пор. *B. Galster.* Mikolaj Gogol. — Warszawa, 1967. — P. 88 — 90.

[80] ПСС, II, 226. Всі наступні зноски за цим виданням.

[81] Наприклад, див.: *Белинский.* О русской повести и повестях г. Гоголя. — Op. cit., роботи Гіппіуса, Поттіолі та Виноградова, на які вже робилися посилання.

[82] Пор. ПСС, II, 732 — 748.

[83] Пор. *Hugh Melean.* Gogol's Retreat from love: Toward an Interpretaition of Mirgorod. // American Cotributions to the Fourth International Congress of Slavists, The Hague, 1958. — P. 225 — 244.

[84] Див.: *С. Мишинский.* Историческая повесть Гоголя. — Москва, 1940. — С. 137.

[85] Пор. *V. Erlich.* — *Op. cit.* — P. 54, та *Edmund Wilson.* Gogol: the Demon in the Overgrown Garden, The Nation, 175, 1952. — P. 520 — 524. Слід зазначити, що "комічний монстр" Вілсона в Ерліча подається як "моральний монстр".

[86] Пор. *V. Setchkarev.* Gogol: His life and Works. — New York, 1965.

[87] *Erlich.* — *Там само.* — С. 52 — 53.

[88] Напр. див. *А. Карпенко.* — *Op. cit.*, та *Е. И. Прохоров.* Исторические и фольклорные источники "Тараса Бульбы". // Тарас Бульба. — Москва, 1963. — С. 199 — 217. Питання про західні моделі Ежена Сю і Вальтера Скотта коротко розглядалися Гіппіусом та Сєчкарьовим.

[89] Пор. дослідження *І. Айзеншгока* в ПСС, II, 705 — 707.

[90] Пор. *Гиппиус.* — *Op. cit.*. — С. 73.

[91] Щодо питання про тунель як зв'язок між чоловіком і жінкою у примітивних міфах див. *V. Turner.* — *Op. cit.*

digitized by ukrbiblioteka.org

Майкл М. НАЙДАН

ІНШІ ПОЕТИ В ТВОРЧОСТІ ЛІНИ КОСТЕНКО

Жоден поет не творить сьогодні у вакуумі. Вітчизняні і зарубіжні традиції впливають на кожного з них — свідомо чи несвідомо. Поети — як учні, що вчаться свого ремесла від інших поетів. Інтертекстуальність стає, таким чином, складовою частиною творчого процесу для літераторів і не менш важливим елементом аналізу для критиків. Поезія Ліни Костенко в цьому відношенні не є жодним винятком. Її інтертекстуальність виявляється на різних рівнях — від запозичення окремих слів та образів до складніших перегуків із тими чи тими авторами, — навіть коли поетеса рішуче заперечує будь-які впливи[1]. У цій статті ми спробуємо з'ясувати, яким чином ці різні рівні інтертекстуальної взаємодії виявляються у поезії Ліни Костенко, — розуміючи, що це лише вступ до подальшого вивчення складної проблеми.

Передусім розглянемо той тип інтертекстуальности, який можна означити як стилістичний чи інтонаційний. Поети ще часом називають його "голосом". У рецензії на поетичну збірку Ліни Костенко "Сад нетанучих скульптур" Іван Фізер звернув особливу увагу на її "сюжетність", фабульність ледь не кожного вірша[2]. Неважко догледіти тут певну спорідненість із віршами Анни Ахматової, для яких характерне поетичне проникнення в той чи той фрагмент інтимного життя авторки, найчастіше — в певну емоційну ситуацію, пов'язану з реальним чи згадуваним коханням. У вірші досить часто чергується драматичний монолог із діалогом. При цьому слова коханого переповідаються ліричною героїнею, окремі уривки діалогу — цитуються. Чудовий приклад — відомий вірш "Вечером" зі збірки "Четки" (1914). У першій строфі відтворюється, сказати б, предметний та емоційний інтер'єр любовної зустрічі: сумна музика в саду, запах моря від ресторанних устриць.

Звенела музыка в саду
Таким невыразимым горем.
Свежо и остро пахли морем
На блюде устрицы во льду.

The music rang in the garden
With such inexpressible grief.
Freshly and pungently oysters
On a plate of ice smelled of the sea.

У другій строфі — доторк рук коханого і водночас — тривожна незвичність, несправжність цього доторку:

Он мне сказал: "Я верный друг!" —
И моего коснулся платья.
Как не похожи на объятья
Прикосновенья этих рук.

He told me: "I'm a faithful friend!"
And brushed against my dress.
How unlike embraces
Were the touches if those hands.

У третій строфі несправжність виявляється остаточно: доторк є виявом чого завгодно, але не кохання; лірична героїня відчуває, що її

погладжують просто як милу живу істоту — таке собі суто споживацьке ставлення, як до згаданих у першій строфі устриць:

Так гладят кошек или птиц,
Так на наездниц смотрят стройных...
Лишь смех в глазах его спокойных,
Под легким золотом ресниц.

This is the way one pets cats or birds,
Or stares at shapely horseback riders...
But there was only laughter in his serene eyes
Beneath the light gold of his lashes.

І, нарешті, в останній строфі знову звучить із саду сумна музика, стелеться вельми символічний (як на кінець кохання) дим і лунають заключні, відсторонені слова героїні до самої себе, сповнені гіркого сарказму:

А скорбных скрипок голоса
Поют за стелющимся дымом:
"Благослови же небеса —
Ты первый раз одна с любимым».

And the voices of doleful violins
Sing beyond the rising smoke:
"O bless the heavens because —
For the first time you're alone with your love.»

Здавалося б, із сюжетного боку, у вірші мало що відбулося. Але в емоційному плані під поверхнею вдаваної байдужости й іронічности криється глибочезний розпач. Поетеса ритуально "вбиває" об'єкт свого втраченого кохання стриманою іронією, а читач на мить прилучається до найсокровенніших, найінтимніших авторських почуттів і думок. І ми бачимо, що великою мірою сила ахматовської поезії криється у геніальній простоті, у невідпорній красі її натурального й водночас високоестетичного мовлення міського інтеліґента. Йосип Бродський досить влучно схарактеризував неповторність її голосу в нарисі "Муза-Плакальниця":

Вона з тих поетів, що просто "трапляються", що приходять у світ з уже готовою інтонацією й зі своїм, неповторним світовідчуттям. Вони приходять цілком сформовані й нікого не наслідують. Щодо Ахматової, однак, цікаво й те, що жоден із її незліченних наслідувачів так і не спромігся її зімітувати; всі вони імітують лише одне одного[3].

Щось подібне ми могли б сказати й про Ліну Костенко, про її цілком неповторний голос в українській літературі. У західній традиції її можна б порівняти з Маріанною Мур. Чимало поезій Ліни Костенко, особливо ранніх, побудовані подібно до ахматовських. Розгляньмо, наприклад, вірш "Зустріч" із першої збірки "Проміння землі" (1957). Починається він із чітко окресленої ситуації, де по один бік маємо сильне ліричне "я" оповідачки, по другий — колишнє кохання.

Я не встигла звернути за ріг,
і зустрілися ми... Прости...
Ти, здається, також не зміг
непомітно мене обійти.

I hardly turned the corner,
and we met... Forgive me...
It seems you also could not
just pass me by.

Далі сцена розгортається — без надмірної деталізації, проте з особливою увагою авторки до душевного стану обох персонажів у момент випадкової зустрічі:

Що ж, минуло чимало літ,
все розвіялось, наче дим...
Привітайся ж зі мною як слід,
як годиться друзям старим.

І нехай не тремтить рука,
і бентежних не треба слів,
щоб розмова, як тиха ріка,
не виходила з берегів.

And so, quite a few years have passed,
everything scattered like smoke...
Say "hello" to me as expected,
as old friends should.

Don't let your hand tremble,
no need for embarrassing words,
so that conversation, like a silent river,
should come out from the shores.

digitized by ukrbiblioteka.org

Щоб на світлу її гладінь	So that on its bright mirror surface
не набігло ніяких бриж,	no ripples would rush on,
а якщо і відкинув тінь,	and if there is a shadow cast,
то лише прибережний комиш.	it will only be from riverbank reeds.

А в заключній строфі, що в поезії Ліни Костенко несе вирішальне і, як правило, несподіване значення, конкретна ситуація завершується афористичним узагальненням — такою собі "життєвою наукою":

Бо коли потривожить на дні, —	For when you disturb the bed, —
на поверхню піщинки йдуть.	bits of sand move to the surface.
Хоч самі по собі дрібні,	Although each one itself is tiny,
та велика з них каламуть.	together they create quite a stir.

Ритм цього вірша нагадує нам улюблений ахматовський **дольник** — тонічний вірш, що своїм вільним розміром близький до розмовної мови[4]. Власне, всі найсуттєвіші компоненти наведеного вірша мають свої аналоги у вірші Ахматової: сильне ліричне "я"; коханець, що розігрує з героїнею сцену з її інтимного життя; емоційна ситуація, що розгортається на тлі скупих, але вдумливо підібраних деталей. Вірші обох поетес подають не конкретну ситуацію у реальному часі, а своєрідну модель емоційних станів, умонтовану в умовний час — такий собі замінник для оглядання й переживання публікою. В Ахматової, проте, більше гіркої іронії, тим часом як у Ліни Костенко відтворення любовного досвіду сприяє відновленню питомого любовного почуття, чистоти й щастя, втрачених давніше. Її героїня мовби зумисне зосереджується на світліших моментах минулого для укріплення свого духу нині.[5]

Можна розглянути ще один її вірш — "Третій зайвий" із другої збірки "Вітрила" (1958), — досить короткий, щоб зацитувати повністю:

Ти думаєш: сум за горами,	You think: grief is beyond the mountains,
немає ніяких тривог,	there are no worries,
ніхто не стоїть між нами,	no one stands between us,
ми разом,	we are together,
ми поруч,	side-by-side,
ми вдвох.	we are two.
Незгоди навіки стерті,	Disagreements are wiped away,
осіла в душі каламуть...	in the soul a kind of murkiness settled...
А знаєш, з'явився третій,	But you know, a third party appeared,
той третій,	the third they call
що зайвим звуть.	the unwanted one.
Він дуже схожий на тебе.	He's very much like you.
Твій голос.	Your voice.
Обличчя твоє...	Your face...
Не треба вдивлятись, не треба!	You needn't look closely, you needn't!
Можливо, це ти і є.	Perhaps it's really you.
Не той, котрого любила,	Not the one whom I loved,
а той, що немилим стає.	but the one who became unloved.

Попри виразну амфібрахічну основу, цей вірш також близький до дольника. Тут теж моделюється не так реальна зустріч із коханим, як зустріч суто уявна — у поетовій фантазії. Як і раніше, Ліна Костенко майже не дає конкретних життєвих деталей, головна цінність вірша —

у надзвичайно гарній природно-ритмічній мові, якою авторка виповідає свої почуття.

Цей глибоко пережитий любовний досвід з'являтиметься згодом і в її пізніших творах. Замість відтворення тих чи тих епізодів свого сьогоднішнього особистого життя, поетеса раз у раз реконструює уявну зустріч із коханим — либонь, ту саму, що й у цитованих перших двох збірках. Чи не найкращий приклад цього — вірш "Я дуже тяжко вами відболіла" із книжки "Неповторність" (1980).

Я дуже тяжко Вами відболіла.
Це все було як марення, як сон.
Любов підкралась тихо, як Даліла,
а розум спав, довірливий Самсон.

Тепер пора прощатися нам. Будень.
На білих вікнах змерзли міражі.
І як ми будем, як тепер ми будем?! —
такі все рідні і такі чужі.

Ця казка днів, — вона була недовгою.
Цей світлий сон, — пішов без вороття.
Це тихе сяйво над моєю долею! —
воно лишилось на усе життя.

With great difficulty through You I suffered,
It was all like a vision, a dream.
Love crawled up quietly like Delilah,
and reason slept, a trusting Samson.

Now it is time for us to part. Daybreak.
Mirages froze on the white windows.
And how will we be, how will we be?!
so kindred yet so estranged.

This fairy tale of days was very brief.
This bright dream — left without return.
This quiet glow above my fate! —
has remained for all of my life.

Майже вся пізня любовна лірика Ліни Костенко побудована за подібним взірцем: тонкий зсув від щойно пригаданого до віддаленого, але все ще емоційно насиченого минулого. Дедалі менше конкретних живих деталей, але дедалі більше пронизливої емоційности. Втрата любови не руйнує люблячої особистости. Навпаки, та давня любов мусить постійно відтворюватись і оновлюватись. Вірш "Затінок, сутінок, день золотий" із книжки "Сад нетанучих скульптур" (1987) дає яскравий зразок такої ситуаційної реструктуризації. Читач так і не довідується напевно, чи то лірична героїня знову зустріла свого коханого в занедбаному сільському будинку, чи то весь той будинок є лише емблематичним притулком для її поетичної уяви:

Затінок, сутінок, день золотий.
Плачуть і моляться білі троянди.
Може, це я, або хто, або ти
ось там сидить у куточку веранди.

Може, він плаче, а може, він жде —
кроки почулись
чи скрипнула хвіртка.
Може, він встане, чолом припаде,
там на веранді, чолом до одвірка.

Де ж ви, ті люди, що в хаті жили?
Світку мій білий, яке тут роздолля!
Смуток нащадків —
як танець бджоли,
танець бджоли
до безсмертного поля.

Може, це вже через тисячу літ —
я і не я вже, розбуджена в генах,
тут на землі я шукаю хоч слід
роду мого у плачах і леґендах!

Голос криниці, чого ж ти замовк?
Руки шовковиць,

A shady spot, twilight, a golden day.
White roses cry and pray.
Perhaps it's me, or someone, or you
over there sitting in a corner of the veranda.

Perhaps he's crying, or waiting —
he heard footsteps,
or the wicket gate squeaked.
Perhaps he'll get up, hand his head,
there, on the veranda, pressed to the doorpost.

Where are you, people, who lived in this house?
My wide world,
what flat lands here [all around]!
The sadness of posterity —
like the dance of a bee,
the dance of the bee to the immortal field.

Perhaps after a thousand years —
I will not be me, but awakened in genes,
here on the earth I will seek out the trace
of my lineage at least in laments and legends!

Voice of the well, why have you gone silent?
Arms of mulberry trees,

digitized by ukrbiblioteka.org

чого ж ви заклякли?
Вікна забиті, і висить замок —
ржава сережка над кігтиком клямки.

Білий причілок оббила сльота.
Хто там квилить
у цій хаті ночами?
Може, живе там сама самота,
сове пустку
у піч рогачами.

Може, це біль наш, а може, вина,
може,бальзам на занедбані душі —
спогад криниці і спогад вікна,
спогад стежини і дикої груші...

why have you grown stiff with cold?
Windows nailed shut, and the lock hanging —
a rusty ring above the claw of the knob.

Rainy weather beats
the white side of the building.
Who wails there in this house in the nights?
Perhaps loneliness lives there alone,
stuffing the empty
house in the oven with tongs[6].

Perhaps this is our pain, perhaps our quilt,
perhaps a balsam for neglected souls —
memory of a well and memory of a window,
memory of a path and a wild pear...

У тій самій збірці є ще один характерний приклад такого глибокого емоційного реконструювання втраченої любови:

Очима ти сказав мені: люблю.
Душа складала свій тяжкий екзамен.
Мов тихий дзвін гірського кришталю,
несказане лишилось несказанним.

Життя ішло, минуло той перон.
Гукала тиша рупором вокзальним.
Багато слів написано пером.
Несказане лишилось несказанним.

Світали ночі, вечоріли дні.
Не раз хитнула доля терезами.
Слова
як сонце сходили в мені.
Несказане лишилось несказанним.

With your eyes you told me: I love.
You soul composed its difficult examination.
Like a quiet bell of mountain crystal,
the unsaid remained unsaid.

Life moved on, it passed that platform.
Silence hooted like a train station megaphone.
Many words were written with a pen.
The unsaid remained unsaid.

The nights dawned,
and the days became evening.
More than once fate shook like scales.
Like the sun, words rose in me.
The unsaid remained unsaid.

Коли йдеться про голос, про інтонацію, вплив Ахматової, на наш погляд, тут цілком очевидний, хоч Ліна Костенко й підкреслює повсякчас свою байдужість до її поезії. Зрозуміло, що ми не маємо на увазі якихось значних, свідомих, прямих запозичень, просто Ліна Костенко безумовно багато читала Ахматову — принаймні в середині 50-х, навчаючись у Літературному інституті в Москві разом із Юнною Моріц, Беллою Ахмадуліною, Робертом Рождєственським[7]. Практично в с я російська й українська інтеліґенція читала в той час Ахматову, витворюючи своєрідний культ — і то, власне, не так серед рядових читачів, як передусім серед літераторів. Вплив Ахматової на лірику Ліни Костенко помітний у виразній жіночності й елегійності її ліричної героїні, у поетичному голосі, що поєднує ясність вислову з уживанням сучасних авторці ідіом, а також у довірливій інтимності й безпосередності, що їх обидві авторки передають своїм читачам. Симптоматично, що Ліна Костенко стала для українських читачів фактично тим, чим могла б стати Анна Ахматова-Горенко, коли б зважилась писати по-українськи.

Другим значним джерелом інтертекстуальних впливів на лірику Ліни Костенко був, на наш погляд, видатний російський поет-символіст Олександр Блок. У приватній розмові Ліна Костенко якось підтвердила авторові цієї статті свою давню прихильність до Блока: "Блок — це мій поет"; "З дитинства я люблю Блока".[8] При цьому вона говорила також про свою глибоку неприязнь до блоківської поеми "Скіфи" й нарікала на те, що ніхто не звернув увагу на полеміку з Блоком у її власній

поемі "Скіфська одіссея". Алюзії до Блока найпомітніші у її книжках "Над берегами вічної ріки" (1977) та "Неповторність" (1980). В останній вона використовує зокрема для свого вірша "Був Ірод і була Іродіада" епіграф із блоківської поеми "Возмездие": "Вот голову его на блюде Царю плясунья подает". Хоч загальна ідея цього вірша до певної міри гоголівська: краса й мистецтво, які в поетиці Ліни Костенко повинні слугувати пошукам краси й правди, можуть використовуватись і в цілком інших цілях. В останній строфі поетеса висловлює неприйняття Саломеїного дару — мистецтва танцю, що прислужився злочинові: "А що була то голова Предтечі, то що у цьому тямила вона?" Поему цілком можна прочитати як алегорію митця чи письменника, що занапащає свій мистецький дар нищенням інших задля своїх особистих вигод чи забаганок.

Значно глибше блоківські алюзії втілились у тексті вірша "Заворожили во́рони світанок" із книжки "Над берегами вічної ріки":

Заворожили ворони світанок —
не сходить сонце —
тільки кар та кар.
Розбившися грудьми об полустанок,
в траві лежить березовий Ікар.

Пливе перон за сизими шибками.
Туман...
Шлагбаум...
Тиша... Переїзд...
Дерева, як закидані шапками,
стоять у гронах ще порожніх гнізд.

Пройти уранці вулицями тиші.
Знайти готелик.
Скинути пальто.
І де я, хто я, —
полустанків тисячі, —
хоч день, хоч два не знатиме ніхто.

Ravens bewitched the dawn —
the sun does not rise —
only punishments after punishments.
Having broken his chest on a small station,
a birch Icarus lies in the grass.

A platform floats beyond
the dove-colored sheaves.
Fog... A turnpike barrier...
Silence... A gateway...
Trees, strewn with hats,
stand in clusters of still empty nests.

To pass in the morning though
the streets of silence.
To find a little hotel. To take off your coat.
And where I am, who I am —
there are thousands of small stations —
at least for a day or two no one will know.

Чимало образів тут, безумовно, перегукуються з блоківськими. І справа не лише у формальному повторенні, скажімо, коротких називних речень («Туман... Шлагбаум... Тиша... Переїзд...»), що нагадує нам хрестоматійні блоківські рядки з "Танців смерти" («Ночь. Улица. Фонарь. Аптека»)[9]. Справа також у самій прихильності Ліни Костенко до урбаністичного пейзажу й відповідної образности: "туман", "перон", "шлагбаум", "полустанок" — улюблені слова-образи О. Блока; власне, з появи "шлагбаума" у його "Незнайомці" й почалася, по суті, революція в новочасній російській поетичній лексиці.

В іншому вірші з тієї самої збірки поетеса використовує подібні називні речення[10], а головне — подібні образи з блоківської поетики:

Пам'яті безсмертна діорама.
Осінь. Вечір. Вулиця. Гора.
Полум'я, однесене вітрами,
хилиться у сторону Дніпра.

А під ранок — попіл.
Ні травини.
Пройде час, ростиметься траві.
Скаже хтось: містечко старовинне,
а чомусь хати усі нові.

The immortal diorama of memory.
Autumn. Evening. A street. A mountain.
Carried off by winds, a flame
stoops toward the river Dnieper.

And by morning — ashes.
Not even a blade of grass.
Time will pass for the grass to grow.
Someone will say: an old village,
but for some reason the houses are all new.

digitized by ukrbiblioteka.org

Білий Фенікс,
неспалимі риси!
Тільки — бомба з дужкою відра.
В пам'яті вогненні кипариси
хиляться у сторону Дніпра.

A white Phoenix,
features untouched by the fire!
It's only — a bomb with a bucket handle.
... In my memory fiery cypresses
stoop toward the Dnieper.

Другий рядок наведеного вірша не лише за структурою, а й за змістом нагадує блоківські "Танці смерти":

Ночь, улица, фонарь, аптека.
Бессмысленный и тусклый свет.
Живи еще хоть четверть века —
Все будет так. Исхода нет.

Умрешь — начнешь опять сначала
И повторится все, как встарь.
Ночь, ледяная рябь канала,
Аптека, улица, фонарь.

The night, the street, the lamp, the druggist's.
A senseless and a dimming light.
You live at least a quarter century,
All stays the same, no exit in sight.

You die, begin again anew,
And all repeats as in the past.
The night, the icy rippling surface,
Canal, the druggist's, street and and lamp.

Ліна Костенко у своєму вірші, безумовно, свідомо перетворює блоківський крижаний пейзаж нічної вулиці у замальовку сільської дороги увечері. У тій самій збірці в одному з віршів вона викликає тінь Блока у власному сні чи видінні:

Учора в дощ зайшов до мене Блок.
Волосся мокре, на щоках росинки.
Блідий од смутку, тихий од думок,
Близький до сліз,
реальний до ворсинки.
Постояв трохи, слів не говорив,
поусміхався дивними очима.
І ніч у зламах врубелівських крил
стояла довго в нього за плечима...

Yesterday Blok came to visit me in the rain.
His hair was wet, dew on his cheeks.
He was pale from sorrow, silent from thoughts,
close to tears, real — down to his [curly] hair.
He stood a bit, said no words,
smiled with strange eyes.
And night in the pieces of Vrubel's wings[11]
for a long time stood
near him behind his shoulders.

Фактично, це метапоема, в якій авторка витворює ефемерний, уявний образ своєї музи в чоловічій іпостасі. Як і в любовних віршах, деталей тут обмаль. Образ реконструюється метонімічно, за допомогою найзагальніших, добре знаних рис Блока: запалі щоки, кучеряве волосся, дивні очі, сумний вигляд. Викликаючи тінь Блока, поетеса здобуває натхнення для власних віршів — дар музи передається через цю уявну зустріч.

У вірші "Пейзаж із пам'яті" (збірка «Неповторність») поетеса витворює іншу "сновидну" зустріч — із покійним поетом-неокласиком Максимом Рильським, котрий, до речі, народився того самого дня, що й Ліна Костенко — тільки тридцятьма п'ятьма роками раніше[12]. Це по-своєму блискучий панегірик і водночас — шедевр звукопису:

Ледь-ледь торкає слово акварелю —
прив'ялий ранок, тиша, парапет.
З кленового туманного тунелю
виходить Рильський, майже силует.
Різьба по небу — дерево черлене.
Я теж з туману обрисом з'являюсь.
Він сумно-сумно
дивиться на мене, —
хто я така, чого я так дивлюсь.
А я дивлюся... Я хвилююсь трохи...
І розминулись. Тільки силует.
Оце і все. Зустрілись дві епохи.
Дурне дівчатко і старий поет.

Just barely I touch a word with watercolor —
faded morning, silence, a parapet.
From a misty tunnel of maples
Rilsky steps out, almost a silhouette.
A woodcarving along the sky — mahogany.
I, too, appear from mists as an outline.
Sadly-sadly he looks at me, —
[wanting to know] who I am and why I stare.
And I [continue] to gaze...
I am somewhat moved...
And we passed each other. Only the silhouette.
This is all. Two epochs met.
A stupid little girl and an old poet.

Кружляє листя, і не чутно кроків.	Leaves circle, and you can't hear the footsteps.
Пейзаж, котрому років, років, років...	A landscape that is years, years, years old...

У славетного майстра сонету поетеса шукає натхнення. Енергія поетичного дару знову передається через містичну зустріч "двох епох". Неважко помітити також, що вірш є сонетом (улюблена форма М. Рильського), хоч поетеса й приховує це, не розбиваючи вірш на традиційні сонетні строфи.

Четвертий значний поет, присутність якого відчутна в поезії Ліни Костенко, — це Марина Цвєтаєва. Свою велику любов до її поезії українська авторка виповідала неодноразово, за різних оказій[13]. Цвєтаєвські алюзії закорінені у її віршах не менш глибоко, ніж ахматовські, хоч і виявляються по-іншому. Поезія Цвєтаєвої була, безумовно, менш приступна в СРСР, ніж поезія Ахматової. Нема, однак, сумніву, що студенти Літературного інституту читали потайки її твори у 50-х роках після смерти Сталіна. Зрештою, під час хрущовської відлиги Цвєтаєва була реабілітована і її чималий томик поезій з'явився у "Бібліотеці поета". Але й у 50-х роках, коли Цвєтаєва була персоною "нон ґрата", Ліна Костенко, як нам здається, свідомо вдавалася до прихованих алюзій із забороненої поетеси.

У середині 60-х років з'являється вірш "Пасаж болю" (збірка "Поезії", 1969), структурна подібність якого до вірша Цвєтаєвої "Расстояние: версты, мили" цілком очевидна. Цвєтаєва, нагадаємо, в цьому вірші, присвяченому Б. Пастернаку, експресивно нагнітає слова із префіксом *раз-/рас-* для передачі своєї драматичної роз'єднаности із близьким другом і — ширше, хоч і неявно, — з батьківщиною, з певним духовним світом:

Рас-стояние: версты, мили... Нас рас-ставили, рас-садили, Чтобы тихо себе вели По двум разным концам земли.	Distance: mileposts, miles... A-part they put us, seated us sep-arately, So that we would behave quietly At two different ends of the earth.
Рас-стояние: версты, дали... Нас расклеили, расцаяли, В две руки развели, распяв, І не знали, что это — сплав	Dis-tance: versts, distances... They unglued us, unsoldered us, Separated our two hands, crucifying, But they didn't know that this is the fusion
Вдохновений и сухожилий... Не рассо́рили — рассори́ли, Расслоили... Стена да ров. Расселили нас как орлов-	Of inspiration and sinews... They didn't set us at odds-they scattered us, They stratified us... A wall and a ditch. They settled us apart like eagles-
Заговорщиков: версты, дали... Не расстроили — растеряли. По трущобам земных широт Рассовали нас как сирот.	Conspirators: versts, distances... They didn't upset us — they lost us. Along the slums of earthly latitudes They shoved us into separate corners like orphans.
Который уж, ну который — март?! Разбили нас — как колоду карт!	Which already, well which — March?! They cut us-like a deck of cards!

Ліна Костенко в "Пасажі болю" нагнітає експресію подібним чином — за допомогою вибагливої комбінації слів із префіксом "*пере-*", відтворюючи і долаючи таким магічним способом гіркоту втраченої любови:

digitized by ukrbiblioteka.org

Мало всього — ще і тугу цю вовчу
в оце щоденне людське улюлю!
А я перетерплю а я перемовчу
аж поки згіркне слово "люблю"

оці Ніаґари блуду і бруду
а я пересилю русява як Русь
а я переб'юся я перебуду
а я переплачу пересміюсь!
Це переждати пережадати
це передвічне навперехрест
це як перестріт — тебе перестріти
це як переступ — слово і жест
Перенебачу перенечую
передощиться переболю
а я переднюю переночую
а я перегодом перелюблю
А я утечу в кошлаті Карпати
а я цю любов задушу і уб'ю

Зорі стозорі
ви що —
телепати?
Чого ж ви так дивитесь
в душу мою?

As if there's not enough — i will sway
this wolf's longing into my daily human life!
And I will endure and I will remain silent
until the words "I love" turn

the Niagaras of mistakes and dirt bitter
and I will overpower
the fair-haired one like Kievan Rus
I will cut my way through I will remain
I will cry myself out
I will laugh till I stop laughing!
This is to wait out till you get your desire
this is an eternal crossroads
this is like the evil eye — meeting you again
this is like a transgression — a word and a gesture
I won't see again I won't hear again
it's raining again I'll get through the pain
and I'll pass the day I'll slepp
and after a time I'll love again
And I will escape to the shaggy Carpathians
and I will strangle and kill this love
Stars by the hundredfold
what are you —
telepaths?
Why do you look so into my soul?!

Костенко навіть по-своєму перевершує Цвєтаєву, використовуючи понад двадцять експресивних форм із префіксом "пере-", які, на жаль, неможливо відтворити по-англійськи. Вірш Цвєтаєвої закінчується нотою розпачу: часова й просторова роз'єднаність із другом, із вітчизною нездоланна. Вірш української поетеси закінчується спробою осягнути катарсис, подолати біль, заявлений у назві твору, — хоч питання й сумніви залишаються. Використання улюбленого цвєтаєвського префікса тут по-своєму симптоматичне: для обох поетес він є своєрідним магічним засобом подолання часових і просторових меж.

Чимало перегуків із поетикою Цвєтаєвої можна знайти й у пізніших творах Ліни Костенко — аж до останньої збірки "Сад нетанучих скульптур" (1987). Так, перший рядок вірша "Це не чудо, це чад, мені страшно такого кохання" і фонетично, й образно перегукується з десятим віршем цвєтаєвського циклу "Провода": "Знай, что чудо недр — под полой живое чадо". В тому короткому вірші Ліни Костенко є й чимало інших алюзій до збірки Цвєтаєвої "После России", не публікованої в повному обсязі в СРСР до 1991 року.

У наступному вірші зі згаданої збірки — "Місто, преміcто, праміcто моє!" — Ліна Костенко витворює блискучий ритмічний каскад чергування префіксів при слові "місто", — подібно до не менш експресивного чергування голосних у близьких за звучанням словах, якими охоче послуговується Цвєтаєва: "Здесь, меж вами: домами, деньгами, дымами, дамами, Думами" (вірш "Эмигрант" із книжки "После России").

І, нарешті, у "Вибраному" (1989) є вірш, що безпосередньо перегукується із цвєтаєвською "Поемою гори" (1923) та "Поемою кінця" (1924):

Десь, кажуть, є гора,
де не співають птиці.
О горе тій горі, і горе тим лісам!
Десь, кажуть,
там колись проходили мисливці

Somewhere, they say,
there is a mountain where birds do not sing.
O grief to this mountain,
and grief to these forests!
Somewhere, they say, hunters passed

і пташку принести казали своїм псам.	and told their dogs to bring back a bird.
І кажуть, що один убив таку співучу, що заніміли всі, і змовкли ті ліси. І кажуть, лиш павук снує там сіть павучу. О горе, о гора, віддай їм голоси!	And they say, one killed such a songbird that all grew deaf, and silent grew the forests. And they say that only a spider there makes his web. O grief, o mountain, give them back their voices!

Для порівняння нагадаємо перші строфи "Поеми гори"; де суто звуковий асоціативний зв'язок між "горою" і "горем" обігрується не менш винахідливо й експресивно:

Вздрогнешь — и горы с плеч, И душа — горе! Дай мне о горе спеть: О моей горе.	You will shudder — mountains fall from shoulders, And the soul — to the mountain. Let me sing of my grief: Of my mountain!
Черной ни днесь, ни впредь Не заткну дыры. Дай мне о горе спеть На верху горы.	I will not stop up the black hole Today or tomorrow. Let me sing of my grief At the top of the mountain.

Отже, ми коротко розглянули в цій статті інтертекстуальні зв'язки у поезії Ліни Костенко з творами акмеїстки Анни Ахматової, символіста Блока, неокласицисти Рильського та поетеси, що відкидала всі ярлики, Марини Цвєтаєвої[14]. Кого з них продовжує Ліна Костенко? Всіх і нікого. Вона переймає лише ті елементи, які їй потрібні для вдосконалення власного ремесла, свідомо або й підсвідомо звертаючись до старших колеґ за натхненням чи за діалогом. Вона й не мусить нікого наслідувати, бо має свій власний голос, а інтертекстуальні впливи в такому контексті є цілком натуральним явищем, хоч би сама поетеса з цим і не згоджувалась. Творчість інших поетів, безумовно, допомагала й допомагає Ліні Костенко розширювати власні літературні обрії. Вона, звісно, читала всіх найкращих російських і українських поетів, які тільки були їй приступні, і, звичайно, кожен із них по-своєму, прямо чи опосередковано, на неї вплинув. Згадавши тут чотирьох поетів, ми, зрозуміло, не вичерпали всього багатоманіття інтертекстуальних зв'язків у поезії Ліни Костенко. Хай це буде лише початком праці, яку, можливо, продовжать інші дослідники.

Цитована література

Ахматова Анна. Сочинения. — Мюнхен, 1967. — Т. 1.
Блок Александр. Стихотворения. — Ленинград, 1955.
Костенко Ліна. Вибране. — К., 1989.
Вітрила. — К., 1958.
Над берегами вічної ріки. — К., 1977.
Неповторність. — К., 1980.
Поезії. — Балтімор, 1969.
Проміння землі. — К , 1957.
Сад нетанучих скульптур. — К., 1987.
Tsvetaeva Marina. After Russia. *M. Naydan with S. Yastremski*, trans. Ann Arbor, 1992.
Цветаева Марина. Стихотворения и поэмы в пяти томах. — Нью-Йорк, 1980 — 1992.

digitized by ukrbiblioteka.org

[1] Під час особистих зустрічей у Сполучених Штатах навесні 1990 року я помітив, що вона є завзятим і досить уважним читачем літературних творів, особливо рідною українською, а також російською мовами. Поетеса також послуговується блокнотом, до якого занотовує цікаві слова, фрази та думки, почуті в розмовах.

[2] Див. статтю "Шедеври поетичної мітоісторії Ліни Костенко" (Сучасність, 1988, ч. 7 — 8). Любов авторки до сюжету, безумовно, найповніше виявилась у її поемах, передусім у віршованому романі "Маруся Чурай".

[3] *Joseph Brodsky.* Less than One. Selected Essays. — New York, 1986. — P. 35.

[4] У російській поезії Олександр Блок, Анна Ахматова і Марина Цвєтаєва, а в українській — Павло Тичина використовували цю метричну форму доволі часто. Аналіз дольника див. у Barry Scherr. Russian Poetry: Meter, Rhythm, and Rhyme. — Berkley, 1986. — P. 140 — 159.

[5] Про терапевтичне використання пам'яті як лік від психологічних травм я писав уже у статті "Anamnesis in the Poetry of Lina Kostenko" (Canadian Slavonic Papers, Summer 1990, vol. XXXII, no. 2, p. 119 — 132).

[6] Ймовірна алюзія до української ідіоми "хата рогата", тобто хата, яка потребує коло себе багато праці.

[7] Юнна Моріц, яка досить добре знала Ліну Костенко, підтвердила мені у приватній розмові величезну популярність Анни Ахматової у студентському середовищі Літературного інституту.

[8] Із нашої приватної розмови 13 лютого 1990 р., занотовано дослівно.

[9] Типовий прийом для поезії Ліни Костенко. Порівняймо, наприклад, вірш "І день, і ніч, і мить, і вічність" із збірки "Над берегами вічної ріки".

[10] Одним із перших цей прийом широко застосував російський поет-парнасець Афанасій Фет — його вірш "Шепот, робкое дыханье" (1850) майже повністю складається з іменників, прикметників, прийменників та сполучників.

[11] Йдеться, вочевидь, про відому картину Михайла Врубеля "Повержений демон", яка зберігається у Третьяковській ґалереї. Демон зображений там із розбитими крилами.

[12] Висловлюю подяку Надії Світличній за це спостереження.

[13] Під час поїздки до Сполучених Штатів навесні 1990 року. Ліна Костенко розповідала, що в середині 50-х вона від руки переписувала кожен вірш Цвєтаєвої, який тільки вдавалося роздобути. В Америці вона охоче випозичала з бібліотеки твори Цвєтаєвої та праці про неї.

[14] Найпряміші алюзії у поезії Ліни Костенко стосуються, звісно, Тараса Шевченка. Однак саме тому, що ці алюзії лежать на поверхні, а самі вірші мають переважно дидактичний характер, я залишив їх поза межами свого аналізу.

З англійської переклав Микола Рябчук

З ЕПІСТОЛЯРНОЇ КЛАСИКИ

Невідомі листи Василя Стефаника та Олександра Олеся

Як відомо, навесні минулого року відділ рукописів Інституту літератури ім. Тараса Шевченка поповнився великим і надзвичайно змістовним архівом Олександра Олеся з Праги. Збережений д-ром Людмилою Красковською з Братіслави, цей архів деякий час був у розпорядженні чеської україністки Зіни Геник-Березовської; після її наглої смерти син небіжчиці передав його в дар Україні.

Розбираючи архів, співробітниця відділу рукописів Наталка Лисенко виявила серед інших матеріалів невеликий лист, писаний рукою сина Василя Стефаника Юрка з власноручним підписом Стефаника. Зі змісту було видно, що це друге звернення Стефаника до Олеся. Незабаром знайшлася і відповідь Олеся на перший лист Стефаника, але самого листа не було. А нещодавно, перебуваючи у Празі й упорядковуючи архів Зіни Геник-Березовської, серед матеріалів на її робочому столі я знайшла і цей, перший лист Стефаника. Очевидно, дослідниця готувала його до друку.

Перед нами невеличкий, але промовистий епізод епістолярного знайомства двох письменників. За скупими рядками прочитується багато. Уже саме прізвища героя Стефаникових клопотань мовби зійшло зі сторінок його оповідань. Тут і свідчення екзистенційної єдности Стефаника зі своїми персонажами, вірности його своїй заповіді "любити Русів і правду в собі"... І безмежний взаємний пієтет двох майстрів, і людяність, і дещо "старосвітська" й така зворушлива інтеліґентська стилістика, і колоритний образок з побуту і звичаїв "української Праги".

Пропоную увазі читачів цю епістолярну мініатюру.

Михайлина Коцюбинська

Василь Стефаник — Олександрові Олесю

Русів, 24.02.1931

Всім нам дорогий Пане Товаришу!

Отсим листом буду перший раз зазнакомлюватися з Вами. Коби в щасливу пору.

В мене до Вас таке діло. В Празі вчиться медицини Тимко Дідух, син Андрія, близького мойого сусіда. Цей Андрій вправді посідає 12 моргів поля та такий обдовжений, що його незабавки викинуть з ґрунту, а ще до того має шестеро дрібних дітий. Отож його син, цей Тимко Дідух просить мене, щоби я благав Вас, аби за Вашою помочею, він дістав якусь допомогу на студії з громадського фонду. Як Ви можете, то це вчиніть, бо хлопчина голодує. Даруйте, що в першім своїм листі кладу [на] Вас цей тягар, інакше не знаю, як студентови помогти.

А від мене особисто таке до Вас прошеннє. Як будете коли в Львові, то через редакцію "Діла" повідоміть мене на село, а я-би з найбільшим поспіхом поїхав у Львів, аби Вас раз в життю побачити і стиснути Вашу прегарну руку.

З цілого серця здоровлю Вас поклоном
Василь Стефаник.

P. S. Писати не можу і лист диктував, підпис мій власний.

digitized by ukrbiblioteka.org

Олександр Олесь — Василеві Стефанику

Високоповажний та дорогий Пане Товаришу!

Дуже було приємно мені одержати від Вас де-кілька рядків і дуже хотів би я піти назустріч Вашому бажанню.

Одначе — не ручуся, що з моєї інтервенції щось вийде.

Справа, здається, не така легка, бо доведеться мати діло не з "громадським фондом" (такого нема) а з Міністерством Освіти і з Міністерством Закордонних справ.

Ви знаєте, чому п. Дідух був позбавлений Міністерством підпори?

Певно — знаєте, а може й ні. Коротко скажу Вам. П. Дідух на чужині, на вулиці серед білого дня, ударив в лице проф. А. Артимовича, тодішнього директора української гімназії в Жевницях за те, що директор десь і комусь наче б то сказав, що п. Дідух дає ученицям книжки невідповідного для них змісту.

Вчинок, згодьтесь зі мною, досить неджентльменський, і він був осужений більшістю нашої кольонії, в тим числі і мною. Ми висловили співчуття (в листі) проф. Артимовичу. Міністерство Освіти хотіло зовсім вислати п. Дідуха за межи Чехословаччини, одначе обмежилось лише позбавленням його підпори.

Довго ще ходив п. Дідух з "геройським" виглядом під вікнами інтернату і мені було боляче дивитись на його. Він ніяк не міг відчути і зрозуміти брутальности свого вчинку.

Через багато місяців я зустрівся з ним, і почувши його каяття, подав йому руку. Шкода мені його і тепер. Сам Артимович просив Мін-во не карати його. Він йому простив. Перед тяжким завданням Ви мене поставили, Пане Товаришу! Тяжке воно для мене насамперед тим, що ні з Мін. Закорд. справ, ні з М. Освіти я не маю ніяких зв'язків і зо мною там і розмовляти не захочуть. (п. Інспектор проф. Лакомний, з яким я ледве знайомий (він називав мене при зустрічі "інжініром"), тепер не має ніякого відношення до гімназії). Буду пробувати щось робити через своїх людей, хоч і тут позиція моя буде не дуже вигідна.

У всякім разі все, що буде в моїх силах, я постараюсь зробити, і буду дуже радий, коли це мені удасться.

Без кінця буду радіти, коли доведеться колись побачитись з Вами. З глибокою пошаною до Вас

Ваш О. Олесь.

Моя адреса така: Revnice u Prahy O. Oles C.S.R.

Василь Стефаник — Олександру Олесеві

Русів, 4. 04. 1931.

Дорогий Пане Товаришу!

Мені дуже прикро, що я надужив Вашого дорогого імені для поганого хлопчиська. Його родина так само мене, як я Вас, надужила. Отож вибачайте, стократ вибачайте. Перший мій лист до Вас так нефортунно для мене скінчився. Маю надію, що слідуючі мої листи не лишуть по собі такого гіркого осаду.

Якщо Ви-би спіткали Артимовича, то запевніть його в моїм високім для нього пошанівку і роз'ясніть мою помилку. Так забудьте за цей мій лист і за того каваліра.

Я маю все надію побачити Вас у Львові і натішитися Вами, не забудьте написати мені картку, як будете вибиратися коли до Львова.

Сердечно Вас здоровлю і цілую

Василь Стефаник.

Текст листів підготувала до друку Наталка Лисенко.

Ольга МОВЧАН

ЗАОКЕАНСЬКЕ ВІДЛУННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ГЕНОЦИДУ

Роман Сербин. Голод 1921 — 1923 і українська преса в Канаді. Торонто — Київ, Українсько-канадійський документальний центр — Інститут української археології Академії наук України. — 1992.

Однією з найтрагічніших сторінок в історії українського народу був голод-геноцид, якого Україна за час панування більшовиків зазнала тричі: у 1921 — 1923, 1932 — 1933 та 1946 — 1947 рр. Українська діаспора і демократична громадськість України доклали чимало зусиль, аби викрити злочинну діяльність більшовиків під час суцільної колективізації селянських господарств. Багато зроблено і для всенародного вшанування пам'яти жертв голодомору в Україні 1932 — 33 рр. На жаль, трагічні події 1921 — 1923 та 1946 — 1947 рр. ще не привернули належної уваги дослідників.

Рецензована збірка канадського дослідника Романа Сербина є першим документальним виданням з історії голоду 1921 — 1923 рр. в Україні. Вона містить усі матеріали про цей голод, опубліковані в тогочасній канадській пресі. Є у збірці й документи, здавалось би, безпосередньо не пов'язані з проблемою дослідження: інформація про військовий та господарський договір між Росією та Україною від 28 грудня 1920 р., повідомлення про становище в неврожайних губерніях РСФРР і допомогу мешканцям цих місцевостей та інші. Однак частина матеріалів, включених до збірки, має, на думку рецензента, занадто опосередкований зв'язок із цією проблемою. Це, зокрема, повідомлення про дипломатичне визнання Чехословаччиною радянської України (док. 562), про концесійну політику радянської влади в УСРР (док. 650), про організацію урядом УНР повстанського руху в Україні (док. 675), окремі розділи звіту Української економічної ради за 1921 — 22 рр. про стан промисловости, транспорту, міського господарства та торгівлі (док. 697), повідомлення Х. Раковського про ставлення урядів Росії та України до Лозанського мирного договору (док. 758), інформації про припинення консульських функцій посольства УСРР у Берліні (док. 781), про політичну співпрацю керівництва "Живої церкви" з більшовицьким режимом та інші.

Текст збірки доповнюють цікаві ілюстративні матеріали. Це — фотографії з архіву місії Ф. Нансена, поштові марки УСРР із серії "Допомога голодуючим", а також карти районів посухи, голоду, епідемій і допомоги голодним, які були складені Українським Червоним Хрестом, місією Нансена та Американською Адміністрацією Допомоги (АРА).

Автор ретельно впорядкував і зредагував великий масив газетних матеріалів. Однак їх наукове опрацювання могло б бути ґрунтовнішим. Зокрема, вибірковий джерелознавчий аналіз окремих найважливіших документів, зроблений у вступі, не може повністю замінити всіх необхідних коментарів. Не були б зайвими іменний і географічний покажчики. Науково-довідковий апарат збірки складається зі списку головних скорочень і маловідомих термінів, а також

digitized by ukrbiblioteka.org

бібліографічного покажчика літератури про перший голод у підрадянській Україні.

Ключем до насиченого інформаційного блоку збірки є вступна стаття автора. Її джерелознавча частина знайомить читача з головними джерелами інформації різних українських канадських часописів та вірогідністю інформації цих джерел. Крім того, автор розкриває засади добору, впорядкування та опрацювання знайдених матеріалів.

Історична частина вступу складається з п'яти розділів. Перший розділ "Голод, холод і епідемії" змальовує страхітливу картину голодного лиха у неврожайних місцевостях України. Однак автор не обмежується констатацією фактів. На основі суперечливої газетної статистики він намагається з'ясувати динаміку голоду від осени 1922 до весни 1923 рр. Особливий інтерес становлять авторові висновки про чисельність голодних узимку 1922 та навесні 1923 р., оскільки в українській історіографії аналогічних відомостей немає. На жаль, не всі дані, що їх наводить Р. Сербин, здаються рецензенту достатньо обґрунтованими. Зокрема, чисельність населення України 1921 р. визначається (без посилання на використане джерело) у розмірі від 26 до 28 млн. чол., що суперечить даним офіційної статистики — 25,5 млн. чол.

Дискусійними, на нашу думку, є й узагальнювальні відомості про чисельність померлих від голоду. Таке враження створюється тому, що в тексті не розкривається методика проведених розрахунків, а лише подаються уривчасті повідомлення про кількість загиблих в окремих місцевостях України. Правда, й сам автор не претендує на абсолютну точність наведених даних. На сторінці 17 він пише: "Все ж таки, на підставі тих неповних даних, які були надруковані канадськими газетами, можна припускати, що померло від голоду, холоду і пошестей не менше одного мільйона людей".

Не можна ставити в провину авторові й використання перебільшених даних про кількість хліба, вивезеного за межі України, оскільки вони були запозичені з наявних газетних матеріалів. Головне те, що Р. Сербин вміло проаналізував ці дані в контексті інших повідомлень про причини голоду в Україні. Завдяки цьому він викрив тенденційність тверджень прокомуністичних газет, буцімто голод спричинили лише війна та посуха, і підвів читача до вірогідного висновку: саме безглузда економічна політика більшовиків призвела країну до продовольчої катастрофи. Крім того, посилаючись на численні повідомлення та статті канадської преси про голод в Україні, автор доводить навмисне замовчування цієї трагедії совєтофільськими газетами.

Аналіз причин голоду, розпочатий у першому розділі вступу, продовжено в другому розділі. Хлібозаготовчу політику більшовиків простежено тут від початку 1918 р. Особливу увагу приділяє автор аналізові хлібного балансу України у 1916 і 1921 рр. Окремо розглянуто ситуацію в неврожайних губерніях республіки. Однак твердження про те, що велику, якщо не більшу, частину продподатку з цих губерній було вивезено до РСФРР, залишається необґрунтованим. Посилання на документ 421 — доповідь наркомзема УСРР Д. Мануїльського на II Всеукраїнському з'їзді комітетів незаможних селян не підтверджує цього. Текст цієї доповіді містить лише інформацію про великий хлібний дефіцит у голодних українських губерніях і небажання більшовицького уряду пом'якшити його за рахунок хліба з урожайніших місцевостей.

Закінчивши аналіз документів про перспективи та хід хлібозаготівельної кампанії, автор переходить до розгляду матеріалів, що засвідчують інші причини погіршення продовольчої ситуації в Україні — навалу біженців голоду із РСФРР. Посилаючись на документ 97, він доводить, що нерегульованій стихії біженців сприяла недалекоглядна міграційна політика уряду й, зокрема, рішення про розміщення в республіці безпритульних дітей із Поволжя. Цей факт добре відомий і в українській історіографії, однак у збірці документів "Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения за образование СССР" (Киев, 1972. — С. 365, 366) констатується план

міґрації у розмірі до 50 тис. чол., а Р. Сербин пише про 75 тис. Але посилається автор — мабуть, помилково — на заклик міської управи Ужгорода до населення міста про організацію допомоги жертвам голоду в Росії. Серед документів, які справді висвітлюють процеси міґрації під час голоду і проблеми втікачів із Росії, особливий інтерес становлять ті, що характеризують ставлення до них корінного населення України.

Оригінальним для вітчизняного читача є третій розділ вступу "Західна допомога і гра у суверенність". У радянській історіографії проблема західної допомоги ніколи не розглядалася в контексті політичних інтересів більшовиків. Навпаки, радянські історики традиційно звинувачували іноземні благодійницькі організації в підривній діяльності під гаслом допомоги голодним. Матеріали збірки Р. Сербина переконують читача в протилежному: гасла допомоги голодуючим були зручною ширмою саме в політичних іграх більшовиків, а діяльність іноземних організацій мала суто гуманітарний характер.

По-перше, офіційне визнання голоду в Україні було для більшовицької влади вимушеним кроком. Вже від осени 1921 р. світова громадськість отримувала вірогідну інформацію про голод в Україні.

По-друге, саме іноземні благодійницькі організації виступили ініціаторами допомоги жертвам голоду в Україні. В той час, коли український уряд вперто приховував голод від світової громадськости, вони запропонували кремлівському керівництву поширити свою діяльність на територію УРСР. Однак російська сторона відкинула цю пропозицію під приводом державної незалежности України. А фактично, наполягаючи на укладанні окремих угод західних місій з урядом УРСР, більшовицька влада домагалася міжнародного визнання власного панування в Україні та денонсації угод європейських країн з урядом УНР в екзилі.

По-третє, карта голоду вміло розігрувалась у політичних іграх більшовиків з метою зміцнити позиції російського імперіалізму.

По-четверте, діяльність західних благодійницьких організацій була вирішальним чинником у припиненні голоду на півдні України влітку 1922 р.

Матеріали збірки показують розміри та види допомоги, яка була надана жертвам голоду з боку різних національних і інтернаціональних комітетів. Ці матеріали констатують, що першими розгорнули свою діяльність в Україні американські й голандські меноніти та Американська адміністрація допомоги, а найдовше довелося чекати на допомогу Міжнародного робітничого комітету під головуванням Мюнсенґера. Слід зазначити, що діяльність АРА, яку великою мірою фінансував єврейський розподільчий комітет "Джойнт", була найефективнішою. Зокрема, влітку 1922 р. ця організація годувала більше людей, ніж усі інші, разом узяті. Взагалі, "жидівська діаспора", як підкреслює Р. Сербин, надала найбільшу допомогу населенню України, що страждало від голоду. Проте ставлення більшовицької влади до різних іноземних благодійницьких організацій, зазначає далі автор, визначалося не стільки ефективністю їхньої діяльности, скільки політичною лояльністю до більшовицької диктатури. Тому АРА, яка "зберегла повну незалежність від совітських органів влади", "усе була у неласці і влада толерувала її лише задля величезного обсягу її допомоги. Улюбленцем совітської влади був д-р Нансен, і хоча його комітет не міг дати й десятої частини того, що давала АРА, д-р Нансен йшов на уступки режимові, тому совлада була ним задоволена".

Спеціальний розділ вступу присвячено допомозі української діаспори жертвам голоду. Проаналізувавши повідомлення канадської української преси про позицію різних політичних угруповань української діаспори щодо голодних в Україні, Р. Сербин доходить висновку, що хоча і "совітофіли" і "совітофоби" ще влітку 1921 р. знали про неврожай і голод в Україні, вони не приділяли цій справі належної уваги. Члени Українського робітничого дому були перейняті акцією допомоги голодуючим у Росії, а роз'єднані націоналістичні угруповання заклопотані ситуацією, що склалася в Галичині. У ставленні до Великої Украї-

digitized by ukrbiblioteka.org

ни вони залишалися на позиціях "визвольної боротьби", якою хотіли звільнити Україну з-під більшовизму.

Лише наприкінці березня 1922 р., засвідчує автор, прихильники Українського робітничого дому й "Українських робітничих вістей" розпочали активний збір коштів на потреби голодних в Україні. Проте, як і раніше головну увагу у своїй діяльності вони надавали допомозі Поволжю.

Ще пізніше, аж наприкінці 1922 р., організувало акцію допомоги жертвам голоду в УРСР "українське незалежницьке середовище". Довгий час після того, як Український робітничий дім оголосив збір коштів для врятування голодних, українські націоналістичні газети задовольнялися інформуванням про голод в Росії та Україні та засуджуванням господарської діяльности більшовиків, яка призвела країну до продовольчої катастрофи. Лише в серпні 1922 р. "Канадійський ранок" і "Український голос" стали заохочувати читачів порушувати питання голоду серед північноамериканської громади, а "Канадійський фармер" і надалі виступав проти допомоги та кредитів Радам. Після тривалої дискусії українські націоналісти врешті прийшли до компромісного рішення — передати на потреби голодних України частину коштів, що їх зібрала українська громада в Канаді на підтримку патріотів Буковини та Галичини. Але скільки грошей було пожертвувано на врятування людей, що страждали від голоду, газети так і не повідомили.

В останньому розділі збірки "Другий рік голоду: експорт збіжжя і західна допомога" автор аналізує матеріали, що були надруковані у канадській пресі про продовольчий стан в Україні від осени 1922 до весни 1923 р. Він не тільки констатує продовження голоду в республіці після непоганого, порівняно з попереднім роком, урожаю, а й з'ясовує причини його виникнення. Це — по-перше, повторна посуха на півдні України. По-друге, — скорочення продовольчої допомоги жертвам голоду від держави та перенесення центру уваги в кампанії боротьби з голодом на господарські заходи. По-третє — передчасне поновлення хлібного експорту.

Виробничому характерові державної допомоги голодним автор протиставляє гуманітарну спрямованість діяльности західних благодійницьких організацій, які й далі годували голодних, незважаючи на хлібний експорт з України.

Окрему увагу автор звертає на матеріали, що засвідчують негативне ставлення населення неврожайних губерній України до вивезення збіжжя за кордон, а також на документи, що викривають факти злочинів радянських службовців, пов'язаних із використанням фондів допомоги жертвам голоду.

У прикінцевій частині вступу Р. Сербин формулює головний висновок дослідження: дворічний голодомор у підрадянській Україні був результатом колоніальної політики московського уряду, який намагався придушити українські визвольні змагання.

ПРО АВТОРІВ

Костянтин МОСКАЛЕЦЬ — поет, прозаїк, автор двох поетичних збірок та публікацій у періодиці. Лауреат премії "Сучасности" 1993 року. Живе в Бахмачі на Чернігівщині.

Юрко ГУДЗЬ — поет, прозаїк, літературний критик. Автор збірки поезій та численних публікацій у періодиці. Живе і працює в Києві.

Олександр ШУГАЙ — поет, прозаїк, есеїст, дослідник життя і творчости Івана Багряного. Відповідальний секретар Київської організації Спілки письменників України.

Василь ГАБОР — прозаїк, автор низки оповідань у періодиці. Живе і працює у Львові.

Мирослав ПРОКОП — визначний діяч націоналістичного руху, учасник оунівського підпілля під час польської та німецької окупацій, один із лідерів середовища УГВР, редактор і автор багатьох українських видань в еміґрації. Мешкає в США.

Євген СВЕРСТЮК — поет, літературний критик, публіцист, відомий правозахисник. Був репресований за комуністичного режиму. Нині очолює Український ПЕН-клуб. Живе і працює в Києві.

Іван ГОЛОВІНСЬКИЙ — професор Ратґерського університету (США).

Майкл М. НАЙДАН — літературознавець, перекладач, професор і завідувач відділення славістики Пенсільванського університету (США). Головний редактор "Slavic and East European Journal".

Петро НЕСТЕРЕНКО — мистецтвознавець, автор численних статей у періодиці. Живе і працює в Києві.

Підписано до друку 19.09.94. Формат 70/108 $^{1}/_{16}$. Папір книжково-журнальний. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 14,7. Умовн. фарбовідб. 16,8. Обл.-вид.арк. 14,2. Зам. №0144410.

№ свідоцтва: серія КВ, №349, видане Держкомвидавом України 29.12.1993 р.
Набрано на комп'ютерному комплексі "Сучасности"
Надруковано на комбінаті друку видавництва "Преса України"
252047, м. Київ, просп. Перемоги, 50

digitized by ukrbiblioteka.org

Фестиваль "Червона калина"

Міністерство оборони України разом із Міністерством культури і Міністерством України у справах молоді і спорту започаткували у цьому році фестиваль військово-патріотичної і маршової пісні

"Червона калина",

який буде повторюватися через рік.

Заключні заходи цьогорічного фестивалю відбудуться 1 — 3 грудня 1994 року в Палаці спорту Києва.

Метою фестивалю є виховання військовослужбовців ЗС України та молоді на кращих взірцях української військово-патріотичної пісні запорозького козацтва, січового стрілецтва, пісень Української Повстанської Армії та пісень сучасних композиторів.

Оргкомітет фестивалю запрошує доброчинних осіб і організації вносити кошти у фонд фестивалю "Червона калина". Кошти будуть спрямовані на видання пісенників, партитур кращих музичних творів, організацію конкурсів на кращу пісню для Збройних Сил України, розвиток жанру військово-патріотичної пісні, її пропаганду у війську та серед молоді.

Меценати фестивалю будуть вказані в афішах, програмах та рекламі фестивалю. На заключних заходах у Палаці спорту їм буде надана можливість виставити свою рекламу, організувати виставки і т. ін.

Оргкомітет фестивалю "Червона калина"

Довідки: 252168, Київ-168, Повітрофлотський пр., 6,
Головне управління виховної роботи МО України,
тел. 225-42-31

За межами України представником оргкомітету фестивалю "Червона калина" є проф. Тарас Гунчак (Taras Hunczak, 15 School Ave. Chatham, N. J. 07928 , USA).

СУЧАСНІСТЬ

ЧИТАЙТЕ У НАСТУПНОМУ ЧИСЛІ

Іван БАГРЯНИЙ
Українська література
й мистецтво
під комуністичним
московським терором

Джеймс МЕЙС
Буремний дух
розстріляного Відродження.
(Микола Хвильовий)

Володимир ЗАТУЛИВІТЕР
Із нових віршів

Микола ІЛЬНИЦЬКИЙ
Ідея циклічности культур
і доля України
в творчості Олега Ольжича

Іван КОРОПЕЦЬКИЙ
Вигляди на успіх економічних
реформ в Україні

Листи
Івана Лисяка-Рудницького
до Павла Грицака

ISSN 0585–8364. Сучасність. 1994. № 10. 1–168

digitized by ukrbiblioteka.org